

№1
2024

Вестник BOBEK

МЕЖДУНАРОДНЫЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

OJS
OPEN
JOURNAL
SYSTEMS

[bobek_organization](https://www.instagram.com/bobek_organization)
t.me/bobek_science

+7 776 181 86 88
+7 701 475 16 38

Астана, Казахстан
conferences2019.kz@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ
ИНСТИТУТ «БОБЕК»

ISSN 2664-2271

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА

eLIBRARY.RU

РИНЦ

«ВЕСТНИК БОБЕК»

№1(1). 2024

СЕРИЯ «ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ»,
«ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ»

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Е. Абиев, PhD (Казахстан)

Ж.Малибек, профессор (Казахстан)

Ж.Н.Калиев к.п.н. (Казахстан)

Лю Дэмин (Китай),

Е.Л. Стычева, Т.Г. Борисов (Россия)

Чембарисов Э.И. д.г.н., профессор (Узбекистан)

Салимова Б.Д. к.т.н., доцент (Узбекистан)

Худайкулов Р.М. PhD, доцент (Узбекистан)

Заместители главного редактора: Е. Ешим (Казахстан)

Международный научный журнал «ВЕСТНИК БОБЕК» ЛИЦЕНЗИРОВАН И
ЗАРЕГИСТРИРОВАН В КОМИТЕТЕ ИНФОРМАЦИИ, МИНИСТЕРСТВА
ИНФОРМАЦИИ И ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН,
регистрационный номер СВИДЕТЕЛЬСТВА: KZ94VPY00075161 от.15.08.2023 г.

INTERNATIONAL RESEARCH INSTITUTE «BOBEK»

ISSN 2664-2271

BOBEK

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
eLIBRARY.RU

РИНЦ

«BULLETIN OF BOBEK»

No.1(1). 2024

SERIES "HISTORICAL SCIENCES AND ARCHEOLOGY"
and "PHILOSOPHICAL SCIENCES"

CHIEF EDITOR:

E. Abiev, PhD (Kazakhstan)

J. Malibek, professor (Kazakhstan)

Zh.N. Kaliev, candidate of pedagogical sciences (Kazakhstan)

Liu Deming (China),

E.L. Stycheva, T.G. Borisov (Russia)

Chembarisov E.I. Doctor of Geographical Sciences, Professor (Uzbekistan)

Salimova B.D. Ph.D., associate professor (Uzbekistan)

Khudaykulov R.M. PhD, associate professor (Uzbekistan)

Deputy chief editors: Y. Yeshim (Kazakhstan)

The international scientific journal "BOBEK NEWSLETTER" is LICENSED AND REGISTERED WITH THE INFORMATION COMMITTEE, MINISTRY OF INFORMATION AND SOCIAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN, CERTIFICATE registration number: KZ94VPY00075161 dated 08/15/2023.

ASTANA – 2024

Consolidation of legal entities in the form of an
association «National Movement «Bobek», 2024

УДК: 355/359 (574)

ҚАЗАҚТЫҢ БЕС ҚАРУЫ**Жұмабай Айдос Асанұлы**

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, магистрант.

Ғылыми жетекшісі: Байғабатова Назгуль Кажимуратовна

Талдықорған, Қазақстан

Аннотация: Мақала қазақ халқының әскери өнерінің даму тарихына арналған. Әскери құралымдардың құрылымы, жүргізу тактикасы туралы тарихи деректер келтіріледі. Жауынгердің әскери киімдері мен қару-жарақтары көрсетілген.

Тірек сөздер: Қазақтың, бес қаруы, жебе, найза, балта, қылыш, семсер, қалқан, мылтық, берен.

Қазақтың әскери тактикасы: көшпенділердің әскери тактикасының негізгі қағидасының бірі - тұтқилдан шешімді шабуылға шығу. Бұл шабуылды негізінде түнде немесе таң ата қарсыластың күтпеген уақытында жасаған. «Казахи старались нападать на противника ночью или на рассвете, т.е. в такое время, когда они не ожидали атаки» (Н.Рязанов, 1924 жыл). Бұл шабуыл сақтар заманында «тұлғама» (айналдыра қоршау, қарату), жоңғарлармен соғыс кезінде «Ай қорған» және «Қоян қашты» деп аталды. Мұндай ұсақ шабуылдар жау әскерлерін үнемі үрейлендіріп отырған және өздері ұстатпай тез арада ұрыс даласынан кетіп қалатын. Г.Семенюк: «Возможно поэтому казахи-кочевники наиболее эффективно действовали хорошо организованными отрядами. Особенностью казахской военной тактики были быстрота и внезапность атаки, стремительный, короткий бой» деп сипаттайды. Қазақтар ұрысқа шыққанда күндіз, түні өздері арнайы паролдар қолданған, аңның, құстың дыбыстарын салған. Түнде арнайы төбелерге от жағу арқылы жау туралы хабар таратқан. Отты көрген адам ауылға хабарлап, ауыл тез қауіпсіз жерге көшкен, оны қазақтар «ұран от» деп атаған.

Сонымен қатар, тактика-психикалық әдістерге айқай, шудан басқа жаудың мысын басатын және рухтандыру мақсатында әр батырдың айқайлап қолданатын, күш алатын ұраны болған. Мысалы, қыпшақтар «Ойбос» (Қобыланды ұрпағы), наймандар «Қаптағаш», Абылай хан (Әбілмәнсұр) Абылай бабасын ұран еткен. Қазақта жау басқанда, қауіп төнген кезде әскерін көтеретін дабылдары болған. Соның ішінде ең көп қолданатыны «Аттан» дабылы.

«Крик «Ат-тан» - дейді Фон Герн, - действует на казаха магически. Всякий казах считает себя обязанным немедленно схватить оружие, какое попадает под руку, сесть на коня, всегда находящегося около юрты, и скакать по направлению крика...».

Түркі-моңғолдық сенім-нанымдар бойынша «ту» әскери рухты көтеретін әскердің сақтаушысы саналған. Сондықтан қазақтарда рухты көтеру мақсатында Тудың (байрақтың) ролі күшті, күш беруші болған. Жоңғар-қазақ соғысы кезінде Абылай ханның Туын Олжабай батыр ұстаған. Бұл жөнінде

Түріктер асарлап аулаған

Жауды қоршап, иіріп жаулаған.

Ту етіп бөрілі байрақ көтерген

«Бөрі басы ұраным – бөрілі менің байрағым», – деп, Сүйінбай жырлаған. Жоғарыда көрсетілген иіріп, қаумалап, қоршау тәсілін қолданған қазақтар көптеген жеңіске жеткен. Мысалы, 1643 жылы қыста Жәңгір хан 600 сарбазын Жоңғар қонтайшысы Батураның 50000 әскеріне қарсы бағыттаған. Қашып келіп тау ішіне кіргізіп алып, қоршауға түскен жоңғар әскері шығынға ұшырып, қашып құтылған. Бұл тарихи оқиға «Орбұлақ шайқасы» деген атпен белгілі. Осы шайқастан кейін Жәңгір ханды ел Салқам Жәңгір, яғни өткір деген

мағынада атап кеткен. Осындай әскери тактикалық әдісті Ұлы Отан соғысы кезінде Б.Момышұлы батальоны қолданған. Ол Матренино станциясы үшін шайқаста неміс-фашистерінің 400 әскерінен өзінің 120 солдаттарымен қашып, орманға жасырып, қайта шабуыл жасап жеңіске жеткен (Б.Момышұлы. II том. 159-164 беттер). [История военного искусства под ред. генерал-лейтенант П.А. Жилин, М.: Воениздат, 1986.]

Қазақтың қару-жарағы: Эпостық жырларда «бес қаруын асынып» деген жолдар жиі кездеседі. Сол бес қаруға садақ-жебе, қылыш, найза-айбалта, күрзі (шоқпар) жатады. Бұл қарулар эпостық жырлардан басқа тарихи қазбалардан табылған заттардан белгілі, зерттеушілер мен шетел саяхатшылардың еңбектерімен дәлелденген. Соның ішінде ағылшын Дж.Кэтли қазақтың садағының өлшемі 120-130 см деп суретін салып қалдырған. Мұны сақтардың қазбаларынан табылған садақтың өлшемі нақтылай түседі. Осындай садақтар ғұндарда – 4, ежелгі түріктерде – 7, енисей қырғыздарында, қимақтарда – 4 түрі болғанын ғалым Ю.С.Хуляков айтады.

Жебе – қазақтың оқ-жебелері 4 түрлі болған. Ш.Уәлиханов қазақ жебелерінің ұшы екі, үш, төрт қырлы болатынын айтып, өз еңбектерінде оның суретін салған, екі қырлы аңшылық, төрт қырлы сауыт бұзар деп аталған екен. Осындай 33 жебе (СЭМ) Санкт-Петербургте сақтаулы. Эпостық жырларда кездесетін сұр жебе, көк жебе, сары жебелерді ұрыста қорғаныс киіміне байланысты қолданған. Жебе көбіне қайың, адырна, қамыстан жасалған.

Найза – эпостық жырлардағы қазақтың найзасының 13 түрі бар екен. XIX ғасырдағы найзаның өлшемі 190-195 см болыпты. Найзамен қазақтың ұрыс жүргізу тәсілдерін саяхатшы Т.Аткинсон Хан Кенесарының көтерілісіне қатысқан бір жауынгердің көрсеткен әдіс-тәсілдерін көріп былай дейді: «Имея хороших офицеров, (казахи) киргизы могли бы составить лучшую кавалерию в мире. Им присущи все качества прославившегося в истории знаменитого полчища Чингис хана».

Балта – эпос жырларында ақ балта, айбалта, ала балта, қара балта, Айыр шот, келте шот, балта шот түрлері кездеседі. Айбалтаның алғашқы үлгілері батыс пен шығыстың басқа елдерінде де кездеседі. Ежелгі Египет заманынан бері белгілі. Айбалтаның алғашқы үлгілері батыс пен шығыстың басқа елдерінде де Қалмақ батыры дес бермей, төртінші болып сайысқа шыққан Жәнібек ересен ерлік көрсетеді. Қалмақ батырының құлантай ұрған айбалтасын денесіне дарытпай, жұлып алып, «олай шаппайды, былай шабады» деп ол алмасын жай түскендей жарқ еткізеді. (М. Қозыбаев, Жауды шаптым ту байлап) [1]

Айбалта жаннан шешісіп, басқа балта салысып, Одан жеңіп ала алмай, Күйлеп күрсі алысып, Күшіменен салысып, жайды қолға алысып, күшіген жүнді сұр жебе, кірісіне салысып, екі бөлек тұрысып, мылтық атып ұрысып. [2]

Күрзі – алмас күрзі, ағаш күрзі, тас шоқпар, қол шоқпарлар болған. Шынжырлы шар байланған шоқпар 135 см, Санкт-Петербургте сақтаулы. Мұнан басқа қазақтар қамшы, құрық сойылды да қару ретінде қолданған.

Қылыш семсер – ақ семсер, көк семсер, алдаспан деген түрлері болады. Семсер екі қырлы, тік болып келеді. Ал қылыштар имек болады. Ерекше сұранысқа ие болған түрі парсылықтар «исфахан» деп атайтын, ал қазақтарда «наркескен» деп атайтын түрі-қылыш.

Қалқан – дөңгелектеп ағаштан жасалып, іші киіз, сырты терімен көмкерілген. Қалқанның төрт бұрышты дөңгелек жарты цилиндр тәрізді жүрекше, астауша т.б. түрлерін қолданған. Қазақтарда дөңгелек қалқан кең тараған. Бұларда қалқан көннен, қоладан, ағаштан жасалған [3].

Мылтық – қазақта ату қаруы болмаған, ол тек сырттан алып келінген. Тек қазақ шеберлері өңдеп, жаңаша ыңғайлап өзгертіп отырған. Мылтықтың алғашқы түрлері XV-XVII ғасырларда белгілі бола бастады. Оның шитті, бытыралы, бітелі, шүрпілі, опырмалы, қосауыз, жекеауыз, көкберен т.б. түрлері бар. Осындай қазақтың екі мылтығы Санкт-Петербургте сақтаулы [4]

Ш. Уәлиханов естеліктерінде қазақтың мылтықтарының түрлерін көзкес, құлдыр, мамыр деп жазып кеткен. Қазақтың мылтығы 700 қадамнан атуға арналған. Сонымен, қазақтың жақын ұрыстарға қолданатын қаруларын төмендегідей топқа бөлуге болады.

1. Орташа қашықтыққа – найза;
2. Соққы қаруы – шоқпар, күрзі;
3. Ұрып-шабу қаруы – балта, шот;
4. Шабу-сұғу қаруы – семсер, қылыш;
5. Сұғу-тілу қаруы – пышақ, қанжар;
6. Ішкі-ұрыс қаруы – сойыл, құрық, қамшы.

Қазақтың қару-жарақтарының бір бөлігі болып саналатын саут-саймандар біздің дәуірімізге дейінгі XIV-XI ғасырдан бастау алатын археологиялық қазбалардан белгілі. Негізінен, қазақтың саут-саймандары басқа көшпелілерімен ұқсас келеді. Олардың үш түрі белгілі:

1. Металл сынықтарынан жасалғандар: көбе жалаңқат (көбе металл сынықтарын елтірі белдеулері арқылы біріктіріп жасайтын саут).

2. Дөңгелек темір сынықтарынан жасалғандар: кіреуке, зер саут, бадана.

3. Теріден жасалғандар: берен тон, қаттама.

Батырлар жырында көп кездесетін түрлері: көбе, торғауыт, жалаңқат, шарайна т.б.

Берен – (берен саут, жеңсіз берен, берен тон) қалың терінің үстінен металл сынықтары тігіліп жасалған. Сауттың бұл түрін моңғолдар «күяк» деп атаған. Жалаңқат қыпшақтардың заманынан белгілі.

Кіреуке, зер саут, бадана дөңгелек темірдің сынықтарынан тоқылған темір кеудеше десе болады. Қазақтың ең көп пайдаланған сауты – бадана (бадана көзді ақ саут, берік саут, бадана көзді кіреуке). П. Винклер: «С начала XIII столетия с появлением и завоеванием татар последние передали нам и свои доспехи. Таким образом явились бадана бабехтерцы, каналантари и кусяки», - деп жазады.

Кең тараған ендігі бір саут - теріден жасалған қаттама, торғауыт тон (оқ отпес тон, шолақ тон). Бас киімнің де үлкен мәні болған, мысалы – дулыға «алтын қалпақ дулыға, ақ дулыға, құрама болат дулыға). Батыс Қазақстан облысында «Сейсем-Ата» зираттарындағы құлпы тастардағы суреттерден дулығаның түркі-моңғол соғысында болғанын байқаймыз. Белдіктер де қару-жарақты алып жүруге пайдаланылған, оны «кісе» деп атаған. Қазақтың негізгі әскери көлігі жылқы болған. «Ер қанаты - тұлпар»-деп, қазақ жылқысыз жүруді намыс көрген, қор санаған.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. М. Қозыбаев. Жауды шаптым ту байлап., - Алматы: Қазақстан, 1994, 192 б.
2. Қ. Манас. Жауды шаптым ту байлап. Алматы. Қазақстан. 1994, 84 б.
3. М. Мағауин. Қазақ тарихының әліппесі, Алматы, Қазақстан, 1995-208 б.
4. Ақ орда. Әдеби - көркем журнал, 02.12.92 ж., Кенесары - Наурызбай (Нысанбай ақын дастаны) 17 б.
5. История военного искусства. – под ред. генерала-лейтенанта П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1986

ӘОЖ: 37.01

ДУЛАТ – ТАРИХИ ТҰЛҒА

Майлыханова Мадина Оразмуратовна

Абай облысы білім басқармасы
Аягөз ауданы білім бөлімінің
«Мектеп жанындағы интернаты бар
жалпы орта білім беретін №6 мектебі» КММ
Тарих пәнінің мұғалімі
ШҚО, Қазақстан

***Аңдатпа:** Мақалада тарихи тұлға Дулат Бабатайұлы шығармашылығы туралы сөз етіледі. Дулат - халықтық шығармаларды, ұлттық поэзия үлгілерін жаттап өскен, көне түркі поэзиясынан тағылым алған ақын. Бұқар мен Ақтамберді жырауларды ұстаз тұтқан. Өлеңді ауызша да, жазбаша да шығарған ол қазақ поэзиясын мазмұн, тақырып жағынан байытып, көркемдік жаңа тәсілдер арқылы жаңа сатыға көтерді. Автор тарихи тұлғаның құндылығын сөз етеді.*

***Тірек сөздер:** тарихи тұлға, ұлттық поэзия, ұлттық құндылық, шежіре.*

Халық ақыны Шәкір Әбенұлы және өзіміздің ел аузындағы жиыстырған мәліметтерге қарағанда, ол 1802 жылы Семей облысы, Аягөз ауданы Сандықтас қонысында туған, руы Найман, оның ішінде Қаракерей. Дулат жасынан-ақ өнер қуған адам деседі. Шығармаларына қарағанда, мұсылманша хат білген, түркі таныған, молдалар арқылы сол кездегі қазақ даласына тараған діни көзқарастардың шеңберінде дін туралы біршама түсінігі бары байқалады.

Дулат өзі өмір сүрген уақыттың ахуалын қаз-қалпында жырлаған, оған өзінің азаматтық ой-пікірін батыл білдірген күрескер ақын болды. Өз кезінде ел ішіндегі жан ауыртқан оқиғаларды өлеңге айналдырған жыр дүлдүлі ғана емес, сол жайлардан үлкен әлеуметтік ойлар түйген ойшыл.

Өлеңдері ел ішіне ауызша және қолжазба түрінде таралған. Кейбір өлеңдері Қазан қаласынан 1880 жылы алғаш рет “Өсиетнама” деген атпен жеке кітап болып жарық көрген. Жинаққа ақынның сол кезеңдегі қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірін шыншылдықпен жырлаған ой-толғаныстары енген.

Дулат шығармалары, негізінен, қазақ халқының екі жақты езгіге түскен ауыр халін суреттеуге құрылған. Бірінші, патша үкіметінің отаршылдық қанауы. Екінші, патша үкіметі тарапынан тағайындалып, солардан қолдау табатын жергілікті әкім-билердің езіп жаншуы.

Өнер жолына ерте түскен, өмірінің соңғы күндеріне дейін ел ықыласына бөленген Дулат 1871 жылы қайтыс болады.

Кезінде Дулат Бабатайұлының ақындығы туралы академик жазушы М. Әуезовтен бастап ғалым-зерттеушілердің барлығы оның зар заман ақыны екендігін айтып, әдебиет тарихынан қомақты орын берді. Олардың қатарында А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Қ.Мұхаметханов, Р.Сыздықова, Б.Кенжебаев, Т.Кәкішев сияқты ғалымдар болды. М.Әуезов Дулатты ғылыми зерттеулерінде, “Абай” романында жоғары бағалайды. 1947 жылғы ҚКП ОК-нің әдебиет, өнер жөніндегі қаулысындағы Дулатты діншіл, хандық дәуірді, ескілікті аңсаушы кертартпа ақын деген теріс бағадан кейін, 1959 жылы өткен қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми конференцияның ұсыныстарында Дулат жөнінде “... творчествосын орта мектепте оқыту қажетсіз деп саналсын”, — деген саяси қорытынды берілді. Сол себепті “Абай” романында өз атымен берілген Дулат “Абай жолында” Барлас атанып кете берді.

Тәуелсіздік тұсында ғана Дулат Бабатайұлының шығармашылығы толық жинақталып, ақынның 200 жыл толуы қарсаңында бірнеше еңбектері жарыққа шыққан. Ақын өлеңдерінде патшалық Ресейдің отарлау саясатының әсерінен ел ішінің бүлініп, психологиялық өзгеріске түсуі, билік құмарлыққа салынған әкім-билердің өзара талас-тартысы сыналады. «Тегімді менің сұрасаң», «Сүлейменге» деген өлеңдерінде отаршылдық билік жүйесі мен елін сатқан атқамінерлер бейнесінің тұңғыш галереясын жасайды. Бұл тұрғыда Дулат – қазақ әдебиеті тарихында ұлттық санасы алғаш оянған жаңашыл ақын.

Дулат ел әкімдерін озбырлығына қоса қазақ елін патша үкіметінің езгіге салуына себепші, елді сатушылар деп біледі. Оларды «Бараққа», «Тырнақтай меңі болған соң» , «Әуелгі қазақ деген жұрт» т.б. өлең-толғауларында өлтіре сынайды.

Дулат – қазақ елінің патша үкіметіне тәуелді болғанына наразы ақын. Патшалық Ресейдің капиталистік қарым- қатынасының қазақ жеріне енуіне де, одан туындаған өзгерістер мен жаңалықтарға да жаны қас. Қазақтың өз алдына бөлек хандық құрып, дербес өмір сүруін көксейді, хан басқарған феодалдық тұрмысты жақтайды. Қоғамды, дүниені өзгертпесе, қазақтың бағы ашылмайды деген үлкен қорытындылар жасайды.

Дулат Бабатайұлының алғашқы өлеңдер жинағы «Өсиетнама» 1880 жылы Қазан қаласында жарық көрген.

Дулат – жыраулық мектептен шығып, ақындық мектепті күшейткен суреткер. Олай дейтін себебіміз өлең сөз арқылы насихат, дидактикалық сипат пен заман, қоғам, адам жалпы философиялық қозғалысты қозғаса, ал ақындық мектепте поэзиядағы нақтылық, сынау, күйіну, сүйіну сияқты нақты суреттерге тоқталған. Көркем сөзді халыққа қызмет ететін қару деп ұғынған ақын өз шығармаларында заманының көкейкесті мәселелерін қозғайды. Ол өмір, тіршілік, тұрмыс, қоршаған орта, әлем жөнінде, өзгермелі, құбылмалы, опасыз, алдамшы, жалған дүние турасында толық тебіренеді. Ел – Дулат өлеңдерінің негізгі мотиві. Елдік, бірлік, «Замана», «Ақтан жас», «Сүлейменге» т.б. өлеңдерінде жырланады. Елдің бірлігі азайып, бұл елдікке нұқсан келтіретіндігін, аға сұлтан, бай-феодал, ел басқарушылар халықтың бірлігін ойламай, өз тіршілік құндылықтарын ойлайтындығын айта келіп, бір өлеңінде жырау құмырсқа мен бөденені мысалға алады.

Елдігің кетіп ыдырап,

Білгені өсек сыбырлап.

Алтын жығаң сөгіліп,

Абыройың төгіліп,

Барыңнан да жақсы еді

Жоқ болғаның мұнан да, -

деп, Дулат ашына жырлап, көпшіліктің бәріне ұрсады. Ел боламын десең өсек, өтіріктен аулақ қаш. «Алтын жығаң» - бірлігіңді бұзба деп басалқылық айтады. Бірлік, ұйымшылдық үшін ең кішкентай жәндік құмырсқаның өмірін суреттей келіп, ең болмаса осыны аңғармайсыңдар ма дейді. «Бөдененің үйі жоқ, қайда барса былқылдақ» деген халық мәтелін келтіреді де, бірлік мәселесінде қазақтың қазіргі жағдайы дәл бөденеге ұқсайды деп сынайды.

Дулат XIX ғасырдың бірінше жартысында ақындық құрды. Осы дәуірде қазақтың көшпенді дәуіріне тән ауызша әдебиетінде екі жақты қанауды сынап, бірінші болып көрінді. Бұл өте елеулі құбылыс, тарихи мәні бар құбылыс. Патша өкіметі бұратана елде тағылық түрдегі зорлық-зомбылықтың ең топас, ең дөрекі түрлерін қолданған дәуірде осы қатал езгіге қарсы тойтарыс Дулат сияқты ақындар творчествосында берілсе, мұның өзі қазақ халқының отаршылдық езгіде ез, құл боп кеткендігінің белгісі. Дулаттар – отаршылдық езгіге түскен халықтың ар-ұжданы. Дулат қазақтың өзі өскен өлкесінің Россияға қарағанға дейінгі , осы қарау тұсындағы ақын: ол, бір жағынан, қалмақ шапқыншылығына ұшырап, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламада» тоз-тоз боп бытыраған қазақ халқының енді ғана

басы қайта біріккен, өз алдына ел бола бастаған дәуірінің ақыны; сол жаңа ел болу дәуірінің – хандық дәуірдің ақыны; Екінші жағынан, кеше ғана қалмақ қоңтайшылары егсіінде болған халықтың еркіндікке түсіп, ең жерді иемденуі тұсындағы идеялары мен ой-пікірінің ақыны; Үшіншіден, ол таптық қайшылығы ағайындық салт-анамен бүркемеленген «біртұтас» рулық-патриархаттық қоғамның ақыны; Төртіншіден, ол қалмақ қоңтайшылары тұсында ондаған жылдар қысымда, езгіде болып, қытай сияқты үлкен, зорлықшыл империяның тізе батыруын көріп, жат ел басқыншылығына деген өшпенділігі, жат жұртқа деген жек көрушілігі үйреткен, осы сырт ел езгісі жұртты жау деп тануға үйреткен психологияның ақыны. Мұнда да толық заңдылық бар еді: патша өкіметінің отаршылдық саясатты іске асыру барысында қазақ жұртына қойып отырған шарттары және отаршылдық саясаттың барысы жөніндегі ақын түсінігі бұрынғы болып өткен тарихи тәжірибелердің, ең алдымен, қалмақтардың жаулап, шауып алуы тәжірибелерінің, өткен тарих берген түсініктің ықпалында болды. Осылайша етпей, бұрын болып өткен ұқсас тарихи процесті еске алмай тұрып, жаңа тарихи процесті еске алмай тұрып, жаңа тарихи процесті оның жүріп жатқан кезінде дәл тани қою, өзіне тән ерекше белгілерімен алып тани қою мүмкін емес. Ал қазақ хандары мен сұлтандары, би-бектері патша өкіметіне елді қаратқан кезде, өзін жат езгісіне салатындай сезінген халықтың хан-сұлтандарға деген байырғы көзсіз бас шұлғи сенудің быт-шыты шықты, олардың жат жұртты жау деп тануға үйреткен психологиясы енді келіп өз хан-сұлтандарын да жау деп тануға әкеледі, сөйтіп, патша өкіметіне қарамай тұрған кездегі қазақ хандары «жақсы хандар» боп шықты да, кейінгі хандар «елді сатушы» хандар, елдің жаулары болып шықты, - Дулат осы психологияның ақыны; бесіншіден, патша өкіметіне қарау қазақ шаруаларын жерден айырды, күйзеліске түсірді, ал осы күйзеліске, жерден айыруға қарсылық – қазақтың патриархаттық ауылының қарсылығы - Дулаттың да қарсылығы болды. Дулат жерден айырылған осы қазақ шаруасының ақыны. Дулат 30-40 жылдарда қазақ ауылына аралап, «тыныштық сақтап» жүрген полиция қызметіндегі қазақ әскерлерге де, 50-жылдарда өз күнкөріс көзі болған жерін кесіп алып, орналасып жатқан қоныстанушы казак-әскерлерге де осы шаруа көзімен, осы шаруа мүддесі тұрғысынан қарады. Дәл осы себепті де Дулат та, өзі ақыны болған қазақ шаруасы да мына өз жерінің шұрайлы бөлігін кесіп алып, күнкөріс көзін тарылтып, жатқан казак-әскер қоныстанушыларын патша өкіметінің қазақ даласындағы отарлаушы әскери мекемесінен бөліп қарай алған жоқ. Тіпті олар қазақ атанып келіп, жаңа қоныстана бастаған орыс шаруаларын да (оларды жаңа жерге, шұрайлы жерге орналастырып, әр жақты материалдық көмек беріп, жеңілдіктер жасап, өзіне үлкен «қамқорлық» көрсеткен, патшаға деген сенімділігі, ризашылдығы мен жекеменшікшіл психологиясы, әрі діни көзқарас қайшылығы, әрі патша насихатшыларының өздерінің санасына еккен бұратана жұртқа деген өшпенділік салқыны әуелгі кезде жергілікті халықпен араластыра қоймаған орыс шаруаларына да, жазалаушы казактардан бөліп қарай алған жоқ. Дулат қазақ даласының патшалық Россияның отаршылдық езгісіне, бұқара халықты қанауына, жергілікті ірі феодалдардың таптық езгісіне қарсы ереуілдер көбейген 30-50 жылдардың ақыны болғандықтан әрі оның творчествосының дені, тіпті бәрі дерлік осы екі жақты езгіге, қанаушыға қарсы идеяға толы болғандықтан, сөз жоқ, ақын шығармаларындағы бұл батыл үн сол кездегі бұқара халықтың осы екі жақты езгіге қарсы ниетінің күшеюінің жемісі, сондықтан да Дулатты, оның творчествосын сол 30-50 жылдардағы тарихи жағдайлардан бөліп алып қарауға болмайды. Дулат өз ортасында үстем тапқа қарсы, оның бұқара халыққа жасаған зорлық-зомбылығына қарсы бірінші болып тойтарыс берген ақын. Ойымды қорыта келе, Дулат тақырыбы әлі де тереңнен зерттелуді қажет ететін қазыналы дүние екенін баршамыз білеміз және болашақта зерттеу жұмысын жандандырып, жас ұрпақ бойына сіңіру ұстаздарға тиесілі еңбек деп танымын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дулат Бабатайұлы шығармалары мен тағылымы. Алматы. 2003.
2. Қажым Жұмалиев – қазақ әдебиеті зерттеушісі, профессор, Қаз ССР ҒА корреспондент – мүшесі: «XVIII – XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» монографиясынан. Алматы, 1967.
3. Зәки Ахметов - қазақ әдебиеті зерттеушісі, ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Д.Бабатайұлының туғанына 200 жыл толуына арналған ғылыми-теориялық конференцияда оқылған баяндамасынан.
4. Мұхтар Мағауин – Қазақстан халық жазушысы; «Бес ғасыр жырлайды» костюмдығына алғысөзден, I том. Алматы, 1989.
5. Ханғали Сүйіншәлиев – әдебиет зерттеушісі, ф.ғ.д., профессор; «Сатира негіздері» кітабынан. Алматы, «Санат» 1996.
6. Қабдеш Жұмаділов – Қазақстан халық жазушысы; «Қазақ әдебиеті», 2001, 15 маусым.

УДК9.930.1

АБЫЛАЙ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР.

Рысқұлова Аружан Ардаққызы

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің жаратылыстану факультетінің
4курс білімгері
Ғылыми жетекшісі-Данабекова Динара Ибаділдәқызы
Тараз, Қазақстан

***Аңдатпа:** Абылай хан-Қазақ Хандығының көрнекті мемлекет қайраткері, әскери қолбасшысы, сардар және аға хан. Өте күрделі ішкі саяси және халықаралық жағдайларда ол мемлекеттің салыстырмалы тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын сақтай алды.*

***Кілт сөздер:** хан, қолбасшы, дипломат, егеменді ел, қазақ халқы, отан.*

Абылай хан. Бұл есімді атағанда барша қазақ атауының жадына «Бостандық, егеменді ел, қазақ халқы, туған жер, отан, ел бірлігі, ынтымағы» сияқты қасиетті ұғымдар оралады. Айбынды да айдынды, әруақты Абылай бабамыздың есімі, рухы осы бір ұғымдардың синонимі емес деп, ешкімде айта алмас. Өйткені Абылай ханның – ғажайып батырдың, ұлы қолбасшының, жоғары дәрежедегі мемлекет қайраткерінің, көреген дипломаттың өмірі бір ғасырға жуық қазақ халқының тағдырымен оның ата тарихымен сабақтас. Шын мәнінде, XVIII ғ. халқымыздың тарихына Абылай заманы болып енетіні хақ.

Абылай хан – XVIII ғ тарихымыздың аса ірі тұлғасы. Тарихи тұлғаларды бір-бірімен теңдестіре салыстыруға болмайды. Абылайдың дара тұлғасы туралы атақты тарихшы А.Левшин «Абылай тәжірибесі, ақыл-айласы жағынан болсын, қол астындағы халқының саны, күші жағынан болсын, сондай-ақ өзінің Ресей патшалығымен, Қытайдың Боғдыханымен жүргізген тапқыр, шебер қатынастары жағынан болсын өз тұсындағылардың бәрінен де басым еді. Ол ұстамды, досына мінәйім мінезді, жауына қатал, қаһарлы кісі еді. Сондықтан жұртты өзіне тарта, ерте білетін еді» деп суреттейді.

Абылайдың дара тұлғасы, қолбасшылық талантымен саяси көрегендігі, қазақ халқының Жоңғар шапқыншылығымен, Ресей, Қытай империяларының көз алартуына қарсы күресіне байланысты қалыптасқан күрделі тарихи кезеңде көзге түсті. Абылай сол қазақ халқының тағдыр-талайы қыл үстінде, қылыш жүзінде тұрғанда ел бірлігін

ұйымдастырып, үш жүздің басын қосып, анталаған жауға тойтарыс берді. Сол арқылы қазақтың келешегіне жол салды. Абылайдың аты, көзі тірісінде аңызға айналып, қазақ үшін қасиетті Алаш сияқты жауынгерлік ұранға айналды.

Абылай тақырыбын зерттеу үшін басты деректер болып саналатын құжаттар орыс архивтерінде. Ол орыс патшаларының грамоталары мен указдары. Сенат пен сыртқы істер коллегиясының документтері аталмыш органдардың хандар мен сұлтандармен жазысқан хаттары, қазақ хандығында болып қайтқан орыс елшілерінің жазбалары. Міне, осындай документтерден тұратын «Қазақ-орыс қарым-қатынастары» деген жинақта 500 –ден астам құжаттар бар. Бұл материалдарда Абылай туралы, оның ішкі және сыртқы саясаттарынан мағлұмат беретін көптеген жайттар кездеседі. Әрине, ол құжаттарды жасаған негізінен үкімет мекемелері патша чиновниктері, ал олар отарлау әкімшілігінің көзқарасы мен саясатын көрсететіндіктен құжатты пайдаланғанда бітірлік, сыни саралау және басқа нұсқалармен салыстырып отыру қажет. Екіншіден, Ресей архивтерінің көптеген қорлары қазақ тарихын зерттеушілердің қолына тимей келетінін ескере отырып, оларды жан-жақты зерттеп, пайдаланбай біз тарихи шындыққа жете алмаймыз. Бұлардан басқа Абылай туралы мәліметтер Революцияға дейін басылған энциклопедиялық сөздіктерде, сондай-ақ «Россия біздің отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» деген іргелі басылымда кездеседі. Осы басылымның 18-томы түгелдей қазақ өлкесіне арналған. Мұнда төмендегі сөздерді оқуға болады. «Қырғыздардың (яғни қазақтардың) арасында кең танымал хан атанған Абылай қырғыздарды бөгделердің билігінде қалдырмауға тырысты.»

1911 жылы профессорлар Э.Л.Гримм, А.В.Классовский және Г.В.Хлопиннің редакциялауымен Петербургте жарық көрген энциклопедиялық сөздікте Абылай хан хақында бұдан да кеңірек айтылған. Алайда, төңкеріске дейінгі орыс энциклопедияларының ішінде Абылай бабамыз хақында кең көлемді мағлұмат беретіні Брокгауз және Ефран энциклопедиясы. Онда «Абылай немесе Абулай – Қырғыз – қайсақтардың Орта жүзінің XVIII ғасырдағы ханы, ол 1839 жылы (дәлірек айтқанда 1840 жылы) Орынборда Ресейге мәңгілік боданды болуға ант еткен. Оның қалай қырғыздардың ішінен топ жарып шығып, хан дәрежесіне көтерілгені неге оны халық қаһарманы ретінде қырғыздар осы күнге дейін жырлайтындығы жөнінде әр қилы аңыздар бар. Алайда, 30-шы жылдары ол Орта жүздегі ең басты күш ретінде өзін танытты және онымен қарым-қатынас жасауға болушы еді. Дегенмен, Орта Азиядағы қозғалыстың және Жоңғария мен кіші Буқарияны қытайлықтардың жаулап алуына байланысты Абылай өзін Қытай боғдыханына тәуелді екенін мойындаған, боғдыхан болса оған князь атын берген, Түркістанда 1781 жылы қайтыс болған» - деп жазылған. Абылай хан туралы мағлұмат беретін әдебиеттер баршылық. Олар Қазақстанның тарихына арналған революциядан бұрын шыққан басылымдар. Оғын ең алдымен алғашқы орыс зерттеушілері П.С.Паластың, П.И.Рочковтың «Орынбор Губерниясының тарихы» - бұл қызметкерлердің пайдасы мен көңілін ашатын шығармалар мен аудармалар болып табылады. Н.Г.Андреевтың «Қырғыз – қайсақтардың Орта жүзінің сипаттамасы», А.И.Левшиннің «Қырғыз-қайсақтардың немесе қырғыз-қайсақтардың ордасы мен даласының сипаттамасы», В.В.Родловтың «Солтүстік түркі тайпаларының халық әдебиетінің үлгілері». С.Е.Маловтың, В.Л.Томсеннің, Н.М.Ядринцевтың, И.Фольктің «Россия жеріндегі ғылыми саясаттардың толық жинағы», И.Г.Георгийдің «Россия мемлекетін мекендеген барлық халықтардың сипаттамасы», Г.Н.Потаниннің «Сібір тарихына арналған құжаттар», Н.П.Рычковтың «1771 жылы Қырғыз даласына саясат сапарындағы капитан Николай Рычковтың күнделік жазбалары» деп, Н.А.Аристовтың «Қырғыз-қайсақтардың этникалық құрамын анықтау тәжірибесі», Г.Спаскийдің «Ұлы, Орта және Кіші Ордалардың қырғыз-қазақтары» деген еңбектері жатады. Бұл авторлар Қазақстанның XVIII-XIX ғ.ғ. қоғамдық-саяси дамуының ерекшелігімен жақсы танысболғандықтан халықтың тұрмыс салтын, жағдайын, мәдениетін жан-жақты сипаттаған. Олар өздері сөз еткен оқиғалардың куәсі болған немесе ізі

өшірілмей жазған, сондықтанда жоғарыда аталған орыс авторларының еңбектерінің қазақ тарихы үшін мағынасы зор. Осы сөз болып отырған авторлардың еңбектерінде Абылайға арналған көптеген беттер бар. Десек те, біздің өлкенің алғаш орыс тарихшылары мемлекеттің отарлау мекемелерінің өкілдері екенін және олардың саясатын іске асырушылар екенін ұмытпаған жөн. Абылай туралы тақырыпты зерттеуге қазақтың ұлы ағартушы ғалымы Ш.Уәлихановтың жинастырған материалдарының алатын орны ерекше. Онда Абылайдың рухы тегі жөнінде шежіре оның әйелдерінің аты, жөні, ата тегі және ұрпақтарының тағдыр-талайы жазылған. Бұл құжаттарды Шоқанның орыс тілінде шыққан 5 томдық шығармалар жинағының бірінші және төртінші томдарынан оқуға болады. Ал үшінші томында XIX ғасырдың 60-шы жылдары жазған «Абылай» атты мақаласы бар. Ол негізінде Абылайға арналған тұңғыш ғылыми еңбек. Онда автор өзінің ұлы атасына байланысты көптеген мәліметтер келтірген және олар өз мағынасын осы күнге дейін жойған жоқ. Қазақ хандықтарының архивтері ертеден-ақ қолды болып, әр елдің қоймаларында қалғаны белгілі. Мысалы, Абылай туралы көптеген тарихи деректер көршілес елдердің, атап айтқанда Қытайдың, Иранның, Түркияның, Ауғанстанның архивтерінде, қоймаларында, тіпті АҚШ-тың, Батыс Европа елдерінің кітапханасында зерттеушілерін күтіп тұр. Оларды ғылыми тұрғыдан зерттеу және орыс құжаттарымен салыстыра отырып, пайдалану біздің жауапты парызымыз деп ойлаймын. XVIII ғасырдағы Қазақстанның тарихын зерттеген кеңес тарихшылары да Абылайдың атын аттап өте алмады. Ол туралы біршама объективті мәліметтер 1935 жылы С.Д.Асфендияров жазған Қазақстан тарихында, 1941 жылы М.П.Вяткин шығарған «Қазақ ССР тарихы» очерктерінде кездеседі. Бұл кітаптарда Абылайдың өз халқының тағдырындағы рөлі Қазақстан тарихындағы қиын қыстау процестерімен ұштастырыла көрсетілген. Қалайда бұл авторларды тарихта бұрмалады деуге еш негіз жоқ. Ал, Н.Г.Апполованың, С.Н.Толобековтың, В.Я.Басиннің, Б.П.Гурьевичтің, В.С.Кузнецовтың, Т.Ж.Шойынбаевтың кітаптары туралы былай деуге болмайды. Ал, бұл авторлардың еңбектеріне тоқталатын болсақ Н.Г.Апполованың «XVIII ғ. 30-40 жылдары Қазақстанның Россияға қосылуы және XVIII – XIX ғасырлар басындағы Қазақстанның Россиямен экономикалық және саяси қатынасы», С.Е.Толобековтың «XVII-XIX ғасырлардағы қоғамдық экономикалық құрылыс», В.Я.Басиннің «Россия және XVI-XIX ғасырлардағы қазақ хандықтары», Б.П.Гурьевичтің «XVII-XIX ғ. Орталық Азиядағы халықаралық қарым-қатынастар», В.С.Кузнецовтың «Амурсана», Т.Ж.Шойынбаевтың «Қазақ жерлерінің Россия құрамына өз еркімен кіруі». Бұларды оқи отырып, ғылыми нақтылық басым ба, соны түсіну қиын. Бұл еңбектерде Абылай хан тұлғасын сипаттай отырып оны залым, аса қатал және опасыз билеуші, өз мүддесін ғана көздеп, рулар арасындағы алауыздықты өрістетуші болып көрсетіледі. Мысалы, Б.Я.Басин, Г.Н.Апполовтың кітабындағы пікірге сүйене отырып, былай деген: «... Политика Абылая было двуличной не только в отношении Циннской империй, но и Россий ». Абылайға былайша біржақты қазақ халқының намысына тиетін пікірлерді В.С.Кузнецовтың 1980 жылы Новосібірде шыққан «Амурсана» атты кітабының беттерінен де кездестіруге болады. Біздің тарихнаманың тағы бір парадоксы – Абылай хан туралы мәліметтердің ұлан-ғайыр болғандығына қарамастан бертінге дейін арнайы ғылыми зерттеулердің болмауы. Осы орайда академик Р.Б.Сүлейменов «XIX ғасырдың 60-шы жылдары Ш.Уәлиханов жазған «Абылай» атты шағын мақаладан басқа, осы уақытқа дейін бірден-бір зерттеудің болмауы өкінішті-ақ» -деп жазды. Ол шынында да солай. Бірақ академик сыпайылық танытып, В.А.Моисеевпен бірігіп жазған кітабын атамай отыр. Олардың бірігіп жазған еңбектері 1988 жылы жарық көрген «XVIII ғасырдағы Қазақстан тарихынан Абылайдың ішкі және сыртқы саясаттары туралы». Ал бұл еңбек жарық көрісімен-ақ лезде тарап кеткен болған. Себебі, оның маңызы орыс архивтеріндегі құжаттарды, Қытай авторларының еңбектерін кеңінен пайдалануында ғана емес, ең бастысы кітапта Қазақстанның тарихи даму процесіндегі Абылай ханның ойлы тұрғысынан ашылғандығы.

Абылайдың есімімен байланысты тарихи проблеманы саралауда белгілі жазушы Шот-Аман Ыдырысұлы Уалинановтың қосқан үлесі мол. Ол кісінің осы аттас еңбегінің бір бөлігі Көкшетау облыстық газет беттерінде жарияланды. Автор Абылайдың ата тегіне, оның даңқты патриоттық істеріне шолу жасап, көптеген түп нұсқалар келтіреді. Сонымен қатар С.М.Пресняковта Абылайға қатысты өз пікірлерін білдірген. Ол үлкен еңбек үшін көптеген деректер жинаған екен. Әрине автордың бүкіл айтқандарымен келісе беру болмайды, бірақ мұның қажеті де шамалы. Ең бастысы автор өзі міндет еткен ойын объективті түрде көрсетуге ынталы екен. Қазақ халқының ұлы көсемінің бейнесін жасауға көптеген жазушылар оның ішінде Ш.Құдайбердиев, М.Әуезов, С.Сейфуллин де қалам сілтеді. Бірақ кейбір тарихи жағдайларға байланысты ойдай туындылар жарық көре алмай, кейін жоғалып кетті. Осы тақырыпқа қазақтың тағы бір асыл перзенті М.Дулатов өзінің «Хан Абылай» атты мақаласын арнапты. Бірақ оған авторы репрессияға, яғни қуғын-сүргінге ұшыраған соң тиым салынған. Тек аса көрнекі қаламгер марқұм І.Есенберлин ғана Абылай бейнесін көркем әдебиетте сомдай алды, оның романы қазақ, орыс тілдерінде жарияланды. Романның аты – «Жан талас», ал орыс тіліндегісі «Отчание». Бұл кітаптың жақсы жақтары да нашар жақтары да бар деп пікір талас тудыруға болар еді, бірақ мәселе онда емес, 60-жылдардың соңы мен 70-жылдардың басында Абылай хақында қалам толғаудың өзі үлкен ерлікті талап етуші еді. Абылай тақарыбының тарихнамалық шолуы қазіргі кезде бүкіл әлем танып отырған «Ауызша тарихта» сараламайынша толық болмайды. Бұл өзі заңды да дүние. Герадот пен Рим тарихшыларынан бастап, ғалымдар қай кезеңде болсын, өз замандастарының көрген-білгендеріне де сүйенген. Осы тұрғыдан біздің тарихшылар үлкен мүмкіндіктерге ие болып отыр. Олар аса бай қазақ фольклорын пайдалана алады. Халық эпосы, жырлары, қиссалар, мақал-мәтелдер басқа да ауыз әдебиеттерінің көптеген үлгілері Абылай хақында тарихи шындықты көрсетеді. Солардың көпшілігінде осы тұлға айтулы хан, даңқты қолбасшы халқымыздың қорғаны, панасы, көсемі болып сипатталады. Өттең қазақтың ауыз әдебиеті бертіңге дейін тыйым салынған дүние болып келеді. Бұл «Қазақстан эпосындағы халыққа жат ағымдарды» ашумен байланысты еді. Ойлап қарасақ халық творчествосындағы халыққа жат ағымдар! Бұдан асқан құйтыртқылық, екізіділік болар ма? Тарихты бұрмаушылықтан, фактілерді теріс түсіндіруден қашып жатқан бүгінгі жағдайда және Абылай хан турасында бар шындықты айтуға мүмкіндік туған шақта ауызша тарихтың маңызы одан сайын арта түсуде. Ал халық оған байланысты ұлан-ғайыр жырлар, басқа да ауыз әдебиетінің нұсқаларын жасаған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. М.Қозыбаев: Тарих зердесі. Алматы., 1998ж. II том.
2. “Ақиқат” журналы 2001ж. № 10.С.Ақтаев: Абылайды бүкіл қазақ ханы ғып бекітпеген кім?
3. “Қазақтар” энциклопедиясы Алматы., 1998ж II-том.
4. Қ.Әбуов;Қазақстан тарихының “Ақтаңдақ” беттерінен.Алматы.,1994ж.
5. Қазақстан тарихы 1996ж. № 5.Г.Ысқақова: Қазақ мемлекетігін нығайтудағы Абылай ханның рөлі.
6. Қазақстан тарихы 1994ж. №1. Е.Уалиханов: Абылай және Жоңғар шапқыншылығы.
7. Н.Мұхаметханұлы: Тарихи зерттеулер. Алматы.,1994ж.
8. Қазақстан тарихы 2000ж. № 3. Жүсіпова Л: Мәшһүр Жүсіп Абылайдың хан атануы хақында.
- 9.Қазақстан тарихы 2000ж. № 3. Б.Л.Жүсіпова: Мәшһүр Жүсіп мұрасындағы Абылай ханның ел билеу саясаты.
- 10.Қазақстан тарихы 2000ж. № 3. Б.Н.Мұхаметханұлы: Абылай ханның мәмілегерлік саясаттары.

УДК: 9.929.5

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1937-1938 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ РЕПРЕССИЯНЫҢ
САЛДАРЫ****Бекболат Бекзат Қайратұлы**М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің жаратылыстану факультетінің
4курс білімгеріҒылыми жетекшісі-Данабекова Динара Ибаділдәқызы
Тараз, Қазақстан

***Аңдатпа:** Бұл мақалада ғылыми айналымда жүрген деректік материалдар мен зерттеулерді пайдалана отырып, көрсетілген кезеңдегі, яғни 1937-1938 жылдардағы орталықта жүргізілген саяси репрессия тарихын зерделей отырып, оның Қазақстандағы жүргізілу ерекшеліктері мен көрінісін, зардаптарының мән-мағынасын тереңірек ашып көрсету болып табылады.*

***Кілт сөздер:** қуғын-сүргін, репрессия, ұлт, интеллегенция, буржуазия, террор, бюрократизм*

Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін халқымыздың санын азайтып, халықтың жағдайын төмендетті. Репрессияның тарихи зардабы мен салдарының көптігі соншалықты, біз оны әр салаға бөліп алып қарастыра аламыз. Әсіресе, репрессия тұсында ұлт интеллигенцияларынан тұтастай айырылды. Жалпы, ұлтымыздың интеллигенттері деп ой-санасы жүйрік, ғылымды меңгерген, өзіндік ойы мен санасы бар және де бастысы өз ұлтына жаны ашитын, сол жолда күрескен азаматтарды айтатын едім. Сол тұста репрессияның әлеуметтік салдарына - халық санының, қазақ ұлтының тым азайып қалуы еді. Жазсықсыз халықтардың саны әлі де болса толықтай зерттеліп біткен жоқ. 1937-1938 жылдары миллионға жуық адам атылып, екі есе миллион адам тұтқында болды. Түрмедегі тұтқындардан аты-жөндерін дұрыс сақталмаған. Тұтқында болған адамдар кейде жазаға шыдай алмай, өздерін өлтіргендер де болды. Еліміздегі ГУЛАГ жүйесі 53 лагерьді қамтыды. 1931 жылы Қарағанды лагерьі (Карлаг) құрылды. Саяси айыбы барлар осы лагерьге келді. Лагерь басқармасы Долинское селосына орналасты [13, 175-б.]. Бұдан басқа Луговой, Дальний, Степной сынды лагерлер болды. Ақмола облысының аумағында қасіретімен белгілі болған АЛЖИР - Отанын сатқан опасыздар әйелдерерінің Ақмола лагерьі ашылды, онда КСРО бойынша, соның ішінде Қазақстандағы да белгілі мемлекет және қоғам қайраткерлерінің әйелдері мен қыздары қамау мерзімдерін өтеді [14, 16-б.]. Барлық аймақта жұмысшы зоналары қалыптасты. Зоналарға тұтқындарды жаппай көп қабатты үйлер салуға мәжбүрледі. Әсіресе тұтқындар қаладағы тұрғын үйлер мен мектеп, аурухана салды. Сол жылдары Саран, Шахтинск, Абай аудандарындағы көптеген шахталары негізінен тұтқындардың күшімен салынды [15, 426-б.]. Тұтқындардың көбі жазаларын өтеп болған соң, сол аймақтарда қалып, өмірін жалғастырып жатты. «Буржуазиялық ұлтшыл» деген сылтаумен Алаш Орданың көрнекті қайраткерлері құртылды. Репрессия құрбандары 4292 адам болды, олардың 205-і өлім жазасына кесілді. Т.Рысқұлов, О.Жандосов, С.Сәдуақасов, С.Сейфуллин, Б.Майлин сияқты басқа да мемлекеттік және қоғамдық қызметі үшін жүргендер және басқалар да жазаланды. Жаза ретінде «үштік» деп аталатын НКВД жүйесінің бөлімдері пайда болды. Олар заңға бағынбағандарды ешқандай үкімсіз-ақ жазаға тартты. 1936 жылы, ұлтшыл ұйым орталығының тапсырмасы бойынша, Сейфуллин халық жауы Сокольниковпен ұйымдық байланыс орнатып, оны Қазақстандағы антисоветтік (арандату) жұмысын жандандыру туралы нұсқау алған... [16] дерегі бар.

1937-1938 жылдар аралағында Т. Рысқұлов, Н. Нұрмақұлы, Ұ. Құлымбетұлы, З. Төреғожин, С. Сегізбай, О. Исаев, Ж. Сұлтанбекұлы, Ж. Сәдуақасов, А. Асылбек, Т.

Жүргенов, О. Есқара, А. Досов, Н. Сырғабеков және тағы да біраз ұлт өкілдері жазаға ұшырады. Бұл саясат қазақ мәдениетіне зор зиянын келтірді. Бұл қазақ мәдениетіне көрсетілген үлкен зардабы еді. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов, М. Тынышбаев, М. Жұмабаев, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Асфендияров, М. Жолдыбаев, Қ. Жұбанов, Ж. Шанин, Т. Шонанов, Қ. Кемеңгеров және т.б. қуғын-сүргіннің құрбандары болды [15, 430-б.]. Сол тұста астана болған Алматыға КСРО ның Жоғары Сотының заңгері А.Д. Горячев келіп, жаза шешімін шығарып отырды. 1938 жылы қырыққа жуық адам 25 ақпаннан 13 наурызға дейін ату жазасына кесілсе, сол шешімде С. Сейфуллин, С. Асфендияров, Т. Жүргенов, С. Мендешев, Ж. Сәдуақасовтар болды. 26 ақпан бұйрығымен, І. Жансүгіров, І. Қабылов, Ж. Шанин т.б. отыз сегіз адам жіберілді. 27-ші ақпанды 40 адам, 28-ші ақпанда 41 адам болды. Бұл тізімді наурызға дейін жалғастырды. Осылайша саясат құрбандарының тағдырын әп-сәтте ақ шешті.

Атылған азаматтардың ұлттық құрамына назар аударсақ, қазаға ұшыраған 631 адамның 70-75 пайызы қазақ интеллигенциялары екен [17, 32-б.].

М. Тәтімов «Зұлматтың ауыр зардабы» атты еңбегінде 1937-1938 жылдары қазақстандықтардың 44 мыңы түрмеде, ал оның 22 мыңы атылған деп айтады [18, 63-б.]. Тағы 1937 жылы Ежовтың құпия бұйрығында атылғандардың жерлеуін, оның жерін көрсетпеуін атап өткен. Кей зерттеулердің нәтижесінде ұлт саңлақтарының соңғы демі шығып, жер қойнауына кеткен жерін іздестіру барысында Алматы облысының Талғар ауданында Дикан жерінде екі мыңнан аса құрбандардың бар екені белгілі болды. Кейіннен ресейліктердің құпия сақталған құжатында 500 адам, бар жоғы он күнде атылып кеткен. Содан кейін-ақ дембіл-дембіл бірде 40-тан, бірде 37, бірде 19 мәйітті тиеген қаралы көлік осы жерге түн сайын қатынап отырған [19, 77-б.].

Стефан Куртуа, Никола Верт және өзге авторлар бірігіп жазған «Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии, 95 млн. жертв» деп аталатын кітапта Кеңес өкіметі 60 млн. адамды репрессияға ұшыратқандығы, сондай-ақ репрессияның 1922, 1928, 1931 жылдары баяу, ал 1937 жылы наурыз-сәуірде өте жоғары деңгейде болғаны көрсетіледі [20, 200-201 б.].

Бұл тоталитарлық жүйеде қуғын-сүргін кезеңі болды, нәтижесінде үлкен концлагерьлер құрылды: Карлаг (Ер Ерекше режимдегі Қарағанды лагері), Дальний, Степной, Алжир - «Отаның сатқан» деген арнайы әйелдері мен олардың отбасыларының мүшелеріне арналған Ақмола лагері болды. Өткен ғасырдың 30-40 жылдарында мәжбүрлеп жер аудару әлеуметтік, содан кейін ұлттық себептермен жүзеге асырылды. Жазбаларға сәйкес, 1939 жылы, жаппай депортацияға дейін Қазақстанда 55 мың поляктар, 3,5 мың латыштар және 807 литвалықтар өмір сүрген. 1941-1945 жылдар аралығында фашистерге көмектесті деген жаламен 349 715 немістер, көптеген ингуштар мен шешендер, сондай-ақ болгарлар мен түрік-месхеттер Қазақстанға жер аударылды. 1946 жылы қазанда республикада 8 906 990 арнайы жер аударылғандар болды. Жалпы, 30-50 жж. Шамалы есептеулер бойынша, ГУЛАГ тұтқындарын қоспағанда, 1 560 000-дай адам Қазақстанға жер аударылды. 1920-1953 жылдар аралығында 100 мыңға жуық адам саяси қуғын-сүргінге ұшырады (қазіргі уақытта 95 мыңға жуық адам ақталды). Қазақстанның барлық халықтары - 80-нен астам ұлт өкілдері сталиндік репрессияның құрбаны болды. Зерттеу нәтижесі бойынша 1926-1940 жылдары ұлт интеллигенцияларының көрсеткіші 14 есе артқан. Кейінгі, 1940-1960 жылдары қазақ саны 7 есеге азайған. Атап айтқанда, мәдениет саласындағы 1,5 есеге, медицина саласында 3 есе, байланыс қызметкерлері 4 есеге, ғылыми қызметкерлер 7 есе азайған. Жазаға іліккендердің 90 пайызын: жұмысшылар, төмен және орта топтар, мекеме қызметкерлері құраған. Бұл келеңсіз жайттар үнемі сақталып тұрмайтыны бәрімізге мәлім. XX ғасырдың 50-60 жылдарында әділетсіз саясаттың нағыз шындық беттері ашылып, тұтқында болған жазықсыз жанжарды босатты, әрі қарай осы мәселені қолға алды.

Сталиндік саясаттың 20-50 жылдарын тұжырымдап, жүйеге салатын болсақ, отандық беттерде өз таңбасын қалдырған 1937-1938 жылдарындағы үлкен террор оқиғасы ешқашан ұмытылмақ емес. Әуелі де саясатқа қарсы шыққандар деп айып тақса, кейін зұлматқа айналды. Қазақ зиялыларына қарсы бағытталған саясатты ешкімнің тоқтатуына әлі келмеді. Биліктің тоталитарлық жүйеде өріс алып, күшеюі бұл процесті өршітіп жіберді. Бұл жүйе «Ұлтшыл» атағынан басталып, «Халық жауы» таңбасымен қорлады. Тіпті «космополитшіл» ретінде ұсталып, абақтыға қамап, әділетсіз сот шешімімен жазаға ұшырап жатқандардың жанайқайын ешкім елемеді. Қайта бұл саясат түпкілікті түбірімен ұлт интеллигенциясын құртып, қайраткерлерімізді жасқаншақ, пасық әрі екіжүзді етіп көрсету еді. Осы кезеңде ұлт мақтаныштарымыз тар жол, тайғақ кешіп, қуғын-сүргінде жүрді.

Саяси террордың тағы бір өрескел тұсы - ел ішінде болған қиын ахуалды осы репрессия үлгісімен халықты тыныштандыру болды. Өтіріктен құралған саясатта, өз былықтарын басқаларға жабу, жүргізілген түрлі реформалардың орындалмай қалуының бәрін осылай жапты. Ал, осы кезде халықтың көзін ашып, олардан ерте қорытынды жасай алатын тұлғаларымыз - ұлт мақтаныштарымыз еді. 1937-1938 жылдардағы жаппай репрессиялау заң барысында тәуелсіз еркіндік пен конституцияның өзгертілінгені белгілі болып отыр. Жаппай қуғын-сүргінді ақтап, мұрағаттық материалдарды пайланып, әсіресе қолы жетпей жүрген сол тұстағы қара дақпен белгілі болған кезді, тың деректермен толықтырып, еңбектер ретінде шығып жатыр. Қазіргі кезде тарихшы және құқық саласындағы ғалым-зерттеушілеріміздің М.Қ. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, Т.О. Омарбеков, К.С. Алдажұманов т.б. жаңаша ойда қорытып жазылған еңбектерін, әсіресе 1935-1950 жылдары аралығындағы саясатқа жауап табуда. Саяси қателіктен конформизм мен бюрократизм, жағымпаздану секілді көптеген адами дамуға теріс әсер ететін түсініктер болып алып, кең етек алды. Алаш зиялыларының «большевиктер ылаңы көпке кетер, биліктен кеткенше талайды былғап кетер», - деген мазмұндағы даналығының ақиқатына біз куә болып отырмыз.

Қорыта айтсақ, тарихсыз болашағымыз бұлыңғыр екені белгілі жәйт. Сол тұста анық-қанығын көрсетіп, халыққа табыстау тарихшылардың еншісінде бола бермек. Қысқасы, сол суық саясат осы жылы 82 жыл болыпты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Романов Ю.И. Социальный национальный состав политических репрессированных в Казахстане. Проблемы формирования нового общественного сознания и построения гражданского общества в Казахстане. Алматы, 1996.
2. Нұрпейіс К. Қ.И.Сәтбаев 40-50-ші жылдардағы саяси қуғын-сүргін кезеңінде. Қ.И.Сәтбаев және Қазақстанның қоғамдық ғылымдары (Мерейтойлық Сәтбаев оқуларының материалдары). Алматы, 1999.
3. Қозыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. Алма-Ата: Рауан, 1990.
4. Қуандықов Е. Интеллигенцияны «ұлтшылдыққа» айыптау. Ақиқат. 1998. № 9
5. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). Алматы: «Ана тілі», 1998.
6. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. Алматы: «Қазақ университеті», 1992.
7. Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник. Москва, 1971.
8. <https://kk.wikipedia.org/wiki/Репрессия>
9. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГУ, - М.: Просвет, 1991, - ч. 2;
10. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Арыстар тұғыры). 2-кітап. Алматы: Ғылым, 1998.

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ӘДЕП НЕГІЗДЕРІ

Көлбай Әсемгүл Рысжанқызы, магистр, оқытушы;
Сабденова Асия Салимханқызы, магистр, аға оқытушы.
Орталық Азия инновациялық университеті
Шымкент, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымдағы этика туралы тұжырымдары талқыланады. Біздің халқымыздың ежелден қалыптасқан бірегей этикалық қағидаттары бар.

Адамдар арасындағы қарым-қатынаста ізгілік нормалары болып табылатын әдеп пен тәрбие адамзат дамуының алғашқы кезінен бастап-ақ пайда болды. Әдеп («ethos» деген грек сөзінен шыққан, дәстүр, адамгершілік деген мағына береді) — бұл мораль, адамгершілік туралы ілім. Ең алғаш «әдеп» терминін Аристотель (б.э.д. 384-322) практикалық философияны белгілеуде, адамдардың дұрыс, адамгершілікті қылықтар жасауда не істеу керек деген сұраққа жауап беру үшін қолданған. Жеке ұлттық және жалпы адамзаттық арналардан бас құрайтын әдеп үрдістерінің тарихы өте әріде жатыр [1,107 б].

Бүгінгі күнде әр ұлт өзіндік тарихымен, тілі мен мәдениетімен, ұлттық қасиет сапаларымен әдебімен жаһандану үдерісінде ерекшелене алады. Халықтық педагогика кеңістігінде XIV ғасырдағы Керей-Жәнібек хандығынан бұрынғы алты алаш (ғұн, сәнби, жужан, оғыз, қыпшақ, сақ)заманынан бергі даналардың парасатты идеяларының әдепке қатысты дүниетанымдарын әдіснамалық негізі бола алады. Қазақ топырағында әдептануды арнаулы ілім ретінде қарастырған ғұлама-философ, әмбебап ғалым - Әбу Насыр Әл-Фараби. Ол этиканы жақсылық пен жамандықты айыруға мүмкіндік беретін ғылым ретінде қарастырды. Оның түсінігінше, адам жаратылыстағы ең қасиетті жан. Сондықтан оған үлкен құрметпен қарау керек.

Халықтық педагогикадағы әдеп идеяларының негізін қалаушыларының бірі Қожа Ахмет Яссауи. Өзі өмір сүрген дәуірдегі әділетсіздікті, адамдардың өмірдің әртүрлі сәттерінде тек өз қамын жеке басын ойлауын «Ғажал, сұмдық заман болды, достар» деп имандылық жолындағы адам тазалығын, тән тазалығын сол кездің өзінде-ақ терең түсініп, бүгінгі ұрпаққа ғибрат еткен. Отбасынан бақ пен құтты қашыра да, оны шақыра да адамның әдептілігі екендігін шығыс елінің, қазақ елінің ғұламалары өз еңбектерінде нұсқалы тұрғыда жіктеп өткені анық.

Әдеп әр адамның өмір сүру тәсілі мен өмір жолына байланысты қалыптасады. «Жақсы адам болып қалыптасу үшін, жаратылысынан гөрі, жаттығудың ролі зор», - деген ежелгі грек философы Демокрит [2, 60 б].

Қай қоғамда әдеп жоғары қойылса, сол қоғамның абыройы жоғары, тұрмысы да бай-қуатты болады. Бір адамның қандай да бір әдепсіздік ісі міндетті түрде айналасына күйедей жұғып, қоғамға зор зиянын келтіреді. Халықтың: «Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді», – дейтіні сондықтан болса керек. Әдеп белгілі бір қоғамның рухани қажеттігі негізінде пайда болып, өзіндік белгілері, сипаттары арқылы сол қоғамды құрайтын адамдарды біріктірудің қуатты құралы қызметін атқарады. Демек, әдеп - қоғамдағы келісімді іс-қимылды ажарландыратын тетік, адамдар арасын адамгершілік негізде байланыстыратын қоғамдық құрал. Сондықтан да адамның әдептілігі оның адамдар арасындағы жүріс-тұрысынан, басқалармен қарым-қатынасынан көрінеді. Халық: «Әдепті бала өсірсен, ауылдың абыройы», «Сыпайылық жоқ жерде, сыйласуда жоқ», «Ұлық болсаң – кішік бол» деп, ой тоқтататын сөз маржандары халқымыз ұстанған әдеп тәрбиесінің жүйелі бағдарын меңзейді.

Адам қоғамда қылығымен танылады, сондықтан оның мінез-құлқынан қандай адам екені білініп тұрады. Жеке тұлға қоғамда өз орнын таба білуі үшін әдептілік қағидаларын қалыптастыра алуы қажет. Әлбетте, әдептілік- инабаттылық үдерістерін бойға жақсылап сіңірген адам нағыз адам болмақ. Әдептілік атадан балаға қан арқылы берілетін нәсілдік жайт емес, яғни адам атасына тартқаны үшін өздігінен әдепті кісі болып шыға келмейді. Әдептілік адамның өзімен бірге өсіп-өнеді және өркендейді. Адамның жеке басының тұлғалық болмысы – оның кісілігі. Ал, кісілік дегеніміз – адамның абыройы, беделі, дәрежесі. Бұның бәрінің ұйытқысы – әдептілік. Ендеше, адам өзінің өмір сүру салтын, ғұмыр кешу кодын осы әдептілікке негіздеуі керек. Әдептілік адамның жеке құлқын жолға қояды, оны қоғамға пайдалы адам етіп шығарады. Яғни, қоғам жеке адамдардың жақсы болуын қалайды. Ал, адамды жақсы ететін – әдеп. Адамгершілік сезім де осы әдептен басталады. Адамның жеке басындағы адамдық қасиеттерін, оның адамгершілік сезімдерін әдеп дамытады. Жалпы алғанда, әдеп адамды мейірімді, рақымды етіп, сол арқылы қоғамды да рақымдылыққа бағыттайды. Лұқпан Хакімнен: - «Әдептілікті кімнен үйрендің?» деп сұраған кезде, ол: «Әдепсіздерден. Әдепсіздің тұрпайы көрінген әрекетінен бойымды аулақ салдым», – деген екен. Адам осылай өзін-өзі тәрбиелей алуға тиіс. Өйткені, ненәрсе болмасын тәрбие арқылы ғана іске асады. Қоғамдағы тәрбие тәртіптілікке мүдделі.

Сондықтан да тәртіптің негізі – әдеп, өйткені әдебі жоқ қоғамда тәртіптің орнауы екі талай. Ал, тәртібі жоқ қоғамның ыдырамауы да мүмкін емес. Сол себепті де «Адам әдепті болуға тиіс» деген сөз тәртіпті болуы керек дегенді де ұқтырады. Адам қоғамы пайда болғаннан бастап оның мүшелері мінез-құлық, мүдде, тілек т.б. жағынан бір-бірімен санасуға тура келді. Адамдар арасындағы осынау күрделі өзара қарым-қатынастарды адамгершілік-имандылық тұрғысынан реттеудің шартты қағидалары болып әдеп-инабат нормалары қалыптасты [3, 39 б].

Халық өзіндік болмыс-бітімін ұлттық әдептілік негіздері арқылы сақтайды. Қазақ халқының төлтумалығы, ерекше бітімі, әмбебаптығы оның әдептілік қағидаларына негізделеді.

Қазақ әдебі іс-әрекетке айналдырған мінез-құлықтың көрінісі және жеке тұлғаның болмысындағы басшылыққа алатын ережесі, өзіндік қағидасы. «Асығыс түбі – өкініш, ойланып алмақ, сабыр сол», - деп Абай Құнанбайұлы әрбір әрекетте сабыр сақтап, ойланып алу төзімділіктің белгісі екендігін өнеге етіп айтады. Сабыр сақтаған адам ойлау жүйесінің қиындығын түйіндеп, ақылдың парасаттылық пайымын тауып, адамгершіліктің үлгілі-өнегесін көрсетеді.

Халықпен бірге жасасып келе жатқан әдеп адамның рухани өсуінің игілігі болып табылады. - Өз бойындағы жаман қасиеттерін жеңе білу. Адам өсек айту, біреуді сыртынан жамандау, балағаттау, жек көру, көре алмау, қызғану немесе біреуге жала жабу, кек сақтау, жалған сөйлеу, өтірік айту не болмаса екіжүзділік таныту, мен- менсу, өзімшіл болу және сол сияқты кесір қылықтар арқылы өзін әдепсіздікке бейімдеп алады. Жазықсыз адамның сыртынан жалалы сөз айту, біреудің иненің жасуындай да артықшылығын көре алмау, елдің бәрін өзінің бақталасы деп білу - бұлар ең жаман пасық әдеттер. Кісі өзінің өсекке таңылып, жамандалуын қаламайды, өзін біреудің қызғанғанын, көре алмағанын ұнатпайды.

Олай болса, тірі пендеге жамандық жасамау, кісі көңілін себепсіз қалдырмау, адамға жазықсыз жапа шектірмеу қоғам үшін аса қажетті әдептілік іс болып табылады. Аталарымыз: «Жақсылық қолыңнан келмесе, жамандық жасаудан сақтан. Өйткені жамандық қашан да қайта айналып иесін табады», – деп бекерге айтпаған. Біреу дана адамнан сұраған екен: «Аспаннан кең не? Мұздан суық не? Оттан ыстық не? Темірден қатты не? Жетімнен қор не?» Сонда данышпан адам былай деп жауап қайырыпты:

«Аспаннан кең - адал іс, жерден ауыр – кінәсізді балағаттау, мұздан суық – айналаға кек сақтау, оттан қызу – досқа қаскөйлік, темірден қатты – жаманның көңілі, жетімнен қор – өсекші».

Ізгілік пен жауыздық, қатыгездік пен мейірімділік, адалдық пен арамдық, кішіпейілділік пен өр көкіректік, шындық пен өтірік, турашылдық пен көре алмаушылық, ақ ниеттілік пен қызғаншақтық, қанағат пен ашкөздік адамзаттың тал бойынан табылып келе жатқан қасиеттері. Олардың арасындағы күрес те толассыз. Соның өзінде аталған қасиеттердің жағымсыз түрлері неше алуан әдістер арқылы көбінесе үстем болып, ізгілік, адалдық, мейірімділік, әділдік сияқты жалпы жұрт мойындап, қабылдаған анық адами сипаттар қорғансыз, әлсіз, аяусыз ашық майданда жеңіліс тауып жатады. Байқалғандай, жоғарыда аталған адам бойындағы кездесетін жаман қасиеттерді тек адамның адамгершілік жақсы қасиет сапалары ғана Құтқа, Баққа, Дәулетке, Ырысқа жеткізе алады. - Сыпайылық, жомарттылық, мәрттілік. Қазақ халқында әдептілік, сыпайылық тәрбиедегі басты қағидаларының бірі. Адамның қандай жағдайда да әдептілік сақтауы ұнамды қасиет. Халқымыздағы әдептіліктің, кішіпейілділіктің бір көрінісі үлкендісыйлау, құрметтеу, «сіз» деп сөйлеу, атын атамай, есімінің соңына «еке» деген сыпайылықты білдіретін жұрнақ сөз қосып айту. Мәселен, Қазбек – Қазеке, Дәулет – Дәуке, Бауыржан – Бауке деген сияқты. Мұндай жұрнақ басқа тілдерде де кездеспейді. Дәстүрімізде әйелдер де күйеулерінің атын атамай «отағасы», «әкесі» деп сыпайы сөйлеген. Сондай-ақ ата-енесінің, қайын інілері мен сіңілерінің есімдерін атамаған [4, 120 б].

Сонымен қатар халқымызда шәкірттер де ұстаздарының алдын кесіп өтпей, көрген жерде құрмет көрсеткен. Сондай-ақ үй иесі жоқ кезде, отауда ер адам болмағанда басқа ер адамның үйге түсуіне рұқсат етілмеген. Қазақ даласының мызғымас заңы осындай болатын. Осы айтылған қағидалардың барлығы қазақ қоғамындағы шынайы сыпайылықтың, әдептіліктің айғағы.

Халқымыздың қоғамдық моралында адамдар арасындағы шынайы адамшылық қатынастар: тең құқықтық пен жолдастық, өзара сыйластық және жақын адамдарға қамқорлық жасау, қол ұшын беру қатынастары көзделеді. Мінез-құлық ережелерінің негізіне нақ осы талаптар алынған. - Кешіре білу. Өзіңе жамандық жасаған адамды кешіре білу оңай емес. Дегенмен, қазақ ұғымында адамдарды кез келген уақытта кешірімді болуға шақыру, имандылық әдебінің басты көріністері. Сондықтан өзі өмір сүріп отырған қоғамдық жүйеге сыйымды болғысы келген адам, алдымен, осы қағидаға мойынсұнуы керек.

Қазақ сыпайы халық. Өрескел мінез көрсетпеген, оқыс қимыл жасамаған. Жүріп-тұруда да, сөйлеуде де, тамақ ішіп, қонақ күтуде де, оның көлігін жайғастырып қарауда да, үлкен мәдениеттілік, әдептілік көрсете білген. Егер олай болмай, істегені ойдан шықпаса, ондай адамды көргенсіз деп сөккен. Көргенсіз деген сөз, тұрпайылықты, тәрбиесіздікті көрсетеді. Дегенмен, тәрбиенің басқа да сан-алуан түрлері болған. Мәселен, әжесі немерелерін әр түрлі тойларға, жиындарға ертіп барып, әңгіме тыңдатқан, өнеге, үлгі көрсін деген. Қазақ халқында басқа халықтарға қарағанда өзінің ұлтына тән қалыптасқан әдептің түрлері өте көп болған.

Сәлемдесу әдебі. Сәлемдесу әдебі ғасырлар бойы қалыптасқан. Үлкен адам мен жасы кіші адамның сәлемдесуі, аттылы мен жаяудың сәлемі, ер мен әйелдің сәлемі т.б. сәлем беру имандылық, инабаттылық, көргендік, мәдениеттіліктің белгісі. Қазақ халқында егер үлкен кісі кездесе, оны таныса да танымаса да кіші адам оған сәлем беруге міндетті, ол әдептіліктің бір белгісі ретінде қалыптасқан дәстүр. Алыс жолдан келген жолаушы немесе сол елдің адамы ауыл ақсақалдарына, белгілі адамдарға әдейі іздеп келіп сәлем берген [5, 229 б].

Қонақ күту әдебі. Қазақ қонақ ырысымен келеді деп түсінгендіктен, келген қонағын төрге отырғызған, барын алдына жайып салып, қонағын құдайындай сыйлаған. Қонақ келсе, жаңалық естиді, әңгіме тыңдайды. Егер қонақ өнерлі болса, домбыра тартып, ән айтатын болса, немесе ол жыршы, әңгімеші болса, қонақ түскен үйге ауыл болып жиналып, ән-жыр тыңдап, жаңалық естіп, мәре-сәре боп, біраз серігіп қалатын болған. Қазақтардың

қонақтан «Қонақ кәдеден» басқа еш нәрсе сұрамайтыны да содан. «Қонақ кәде» дегені әңгіме, не бір өнеге көрсету.

Қонаққа әдетте қой сояды. Табаққа мүше-мүше етін салады, рет - ретімен таратады. Үлкен кісіге – бас, жанбас таратылса, күйеуге – тоқпан жілік, төс қояды, балаларға – құлақ, сирақ, бүйрек, келіншектерге – таңдай, тіл беріледі.

Мейірімділік әдебі. Адам баласының айналасына, табиғатқа мейір-шапағат көрсетуі оның адамдық ақпейілділігі мен кісілік құндылығы болып табылады. Мейірімді адам табиғаттағы, адам тіршілігіндегі құндылықтарды, көркемдік көріністерді айқын сезініп, сүйсініп, сүйіп, соған жақсылық жасап, қамқорлық көрсетеді, әзірлейді, толықтырады, дамытады. Ата-ананың балаға деген мейір- шапағаты олардың қуаныш қуатын, бақыт, байламын, өмірге деген құштарлық құлшынысын көрсетеді. «Алтыным», «айым», «жаным», «күнім», «ботам», «қоңыр қозым», «жарығым», «жан жүрегім» т.б. мейірбандық сөздер арқылы ата-ана ұлттық әдептің биігінен сезім қозғап, баланың адами, сүйіспеншілік, махаббаттық сезімін ширата отырып өркендетеді. Ата-ана мейірімі шексіз [6, 95 б].

Қорытындылай келсек, Қазақ қашан да бала тәрбиесіне үлкен мән берген. Ел мүддесі мен келешегін ойлайтын рухани бай жастарды тәрбиелеу үшін отбасының, ата-ананың алар орыны ерекше. Жаңа ғасырдың болашақ ұрпақты – ертеңіміз деп ойласақ, олардың рухани зерделілік жағынын дамытып тәрбиелеу, өз тарихын, мәдениетін қастерлеу, танысуы керек. Әрбір ұлтты бір-бірінен ерекшелендіріп тұратын осы тіл мен діл және ұлттық тәрбиедегі әдеп негізі. Әдепті рухы мықты азаматтың болашағы да зор. Сол үшінде әрбір ата-ана баласының жақсы тәрбие алуына көңіл бөліп, өздері тарапынан берілетін тәрбиенің мәніне және қазақ халық педагогикасындағы ұлттық тәрбиеге назар аударғандары жөн.

Жас, тәуелсіз және табысты қалыптасқан мемлекеттің оның қызметінің барлық салаларындағы жетістіктерін көрсететін қазақстандық патриотизмнің дербес және терең саяси құбылыс ретінде қалыптасу үшін барлық қажетті алғышарттары бар. Оны құруға өз елінің одан әрі гүлденуі мен игілігіне мүдделі барлық қазақстандықтарды бірге жұмылуға шақырамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бейсенова, Ә.С. Қазақ елі-мәңгілік ел [Мәтін]: Оқу құралы / Ә.С. Бейсенова; ред.басқарған Қаражан Қ.с.- Алматы: Қазақ университеті, 2017.- 385 б.- (ҚР БЖҒМ грифімен шыққан).
2. Түймебаев, Ж. "Мәңгілік ел" идеясын дамытудың лингвистикалық негізі [Мәтін]: Оқулық / Ж. Түймебаев, М. Ескеева, Ғ. Сағидолла.- Алматы: Қазығұрт, 2017.- 360 б.
3. Түркі халықтарының тарихы [Мәтін]: Оқу құралы / Л.С. Динашева, А.С. Мұрат, Қ.М. Шекербеков.- Шымкент, 2018.- 224б.-б.
4. Абдурахманов, Н.А.Абдурахманов, Н.А. "Мәңгілік Ел" Жалпы Қазақстандық идеясы [Мәтін]: Оқу құралы / Н.А. Абдурахманов, А.Т. Кадирғалиев.- Шымкент: Әлем, 2018.- 288 б.
5. Нұрланбекова, Р. Орта ғасырлар тарихы [Мәтін]: Оқу құралы / Р. Нұрланбекова, Ұ.Ш. Төлеген.- Шымкент, 2020.- 160б.
6. Әлқожаева, Н.С. Педагогика [Мәтін]: Оқу құралы / Н.С. Әлқожаева.- 2-басылым өңделіп, толықтырылған.- Алматы: Қазақ университеті, 2020.- 220 б.

УДК 902/904

ЖАЛАЛ-АБАД АЙМАГЫНДАГЫ ТАРЫХЫЙ МУРАСТАР**Атабекова Шарапат Батыровна**, окутуучу**Умарова Мээрим Калдарбаевна**, окутуучу

Б.Осмонов атындагы Жалал Абад мамлекеттик университети.

Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы

***Аннотация:** Биздин Жалал-Абад мамлекеттик университетиндеги чакан топ “Жалал-Абад облусунун аймагындагы тарыхый мурастарга жаңыча көз караш” аталышындагы долбоор менен иш жүргүздүк. Баарыбызга белгилүү болгондой Ош-Бишкек жолуна альтернатива катары Жалал-Абад-Балыкчы жолу курулуп жатат, бул жолдун узундугу 433 чакырымды түзөт жана бул долбоор 2014-жылдан баишталган. Биздин максат, ушул жаңы жол аркылуу туристтердин агылып келүүсүнө ыңгайлуу шарттар түзүлүү менен, келген коноктор облус аймагындагы тарыхый маданий мурастарыбызды көрүп, туризм жанданса деген ойдо ушул долбоор менен иштөөнү колго алганбыз. Тарыхый маданий баалуулуктар-бул жалпы элдин байлыгы, аны сактай билсек, сүйсөк, аздектесек-келечек муунду мекенчил кылып тарбиялоонун дагы бир жолudur. Биздин облустун аймагында миңдеген жылдар мурун көчмөн элдер жашагандыгын айгинелеп турган Саймалуу-Таш петроглифтери бар, дүйнөдөгү эң ири жаңгак токойу болгон Арсланбап жайгашкан. Облустун аймагы Карахандардын, Кокон хандыгынын курамына кирип, кийин Орус падышачылыгына баш ийип, андан Советтер Союзунун курамында болгон. Советтик доордо Жалал-Абад өзүнүн дары суулары, курорт, санаториясы менен атагы чыккан. Жалал-Абад -бул аймакты мекендеп келген кыргыз, өзбек, уйгур ж.б. көптөгөн элдердин этникалык каада- салттары, маданияты жуурулушкан аймак болуп саналат.*

***Ачык сөздөр:** турист, экспонат, экскурсия, петроглиф, биосфера.*

Бекмамат Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинде 2023-жылы Жалал-Абад шаарында түптөлгөн педагогикалык окуу жайдын негизделгенине 100-жыл толгонун белгилөөнүн босогосунда турат. “Жуз жылдыкка – жуз долбоор” иш чарасында доцент, филология илимдеринин кандидаты Анара Кадырова баш болгон биздин чакан топ “Жалал-Абад облусунун аймагындагы тарыхый мурастарга жаңыча көз караш” аталышындагы долбоордун үстүндө иш алып барып жатабыз. Биздин долбоордун максаты облус аймагындагы маданий мурастарды сактап калуу, алар аркылуу туризмди жандандырууга салымыбызды кошуу, ошондой эле тарыхый маданий мурастар жөнүндө кеңири маалыматтарды топтоо, жыйноо болуп саналат. Биздин чакан өлкөбүздө да тарыхый маданий эстеликтер көп. Мисалы, Кыргызстанда 5000 ден ашуун ар турдуу эстеликтер болуп анын 2000 ден ашууну мамлекеттик коргоого алынган. Алар Кыргыз каганатынан калган эстеликтер, Карахандар доорунда курулган эстеликтер, мунаралар, күмбөздөр, кийинки мезгилде курулган чеп, коргондор, ошондой эле Совет доорунда курулган эстеликтер. Бул эстеликтер биздин басып өткөн тарыхыбыздан кабар берет. Тарыхый маданий мурас курулуштары бул тарых жана маданияттын эстеликтери, алар элдин жашоосундагы тарыхый окуялары менен коомдун өнүгүшү, мамлекеттин өнүгүшү, тарыхый, илимий, архитектуралык баалуулуктар менен байланышкан. Баардык тарыхый эстеликтерди мамлекет коргоого алат. Өлкөбүздөгү эстеликтер 3 түргө бөлүнөт:

1. Эл аралык маанидеги эстеликтер. Мындай макамды ЮНЕСКО ыйгарат.
2. Республикалык маанидеги эстеликтер. Мындай чечимди Маданият, маалымат жана туризм министирлиги ыйгарат.
3. Жергиликтуу маанидеги эстеликтер. Мындай чечимди жергиликтуу өзүн өзү башкаруу органдары бекитет.

Жалал-Абад облусунун аймагында Падыша-Ата, Сары-Челек коруктары ЮНЕСКОнун тизмесине кирген. Бул коруктар Аксы районунун аймагында жайгашкан. Коруктар мамлекеттик биосфералык корук болуп, жаратылышынын кайталангыс кооздугу менен, жапжашыл арча, карагайлар менен туристтерди өзүнө тартат. Түркүн канаттуулар, жаныбарлар мекендеген кооз жаратылышы жагынан дүйнөдө теңдешти жок керемет жер. Ошондой эле Базар-Коргон районунун аймагында Арсланбаб жаңгак токою жайгашкан. Миң жылдык өмүр сүргөн жаңгак дарактары болуп, Европага таркап, грек жаңгагы атка конгон жаңгактарды дал ушул Арсланбабтан Александр Макендонский алып барган деген да уламыштар айтылып келет. Арсланбаб деңиз деңгээлинен 1600м бийиктикте жайгашкан. Бул аймак туристтерди өзүнүн кооз жаратылышы, салкын абасы менен өзүнө тартып келген курорттук зона болуп саналат. Арсланбабта чоң жана кичине шаркыратмалар бар. Бул аймак абасы салкын келип, туристтер тынбай агылып келуучу керемет кооз аймак.

Арсланбаб айыл аймагында 16-18-кылымдарга таандык болгон Арсланбаб атанын күмбөзү жайгашкан. Күмбөз төрт бурчтук түрүндө курулган, туурасы 5.7м, узундугу 9.9м. Арсланбаб күмбөзү Орто Азия элдеринин байыркы кол өнөрчүлүгүн үйрөнүүдө, кызыктуу архитектуралык эстелик болуп саналат. Арсланбаб 739-1212-жылдары Орто Азияда 500-жылга жакын өкүм жүргүзгөн. Караханийлер сулалесинин жогорку борбору болуп кызмат кылган, сөөгү ушул жерге коюлган биринчи Арслан (кара) каган болгон Арсланбоб атанын атынан келип чыккан, Арсланбаб айылы деп аталат. Айылдын тегерек четинен табылган тыйын ж.б археологиялык табылгалар Турк, Карахандар каганатына, Чынгызхандын дооруна тиешелуу болуп, ал жогорудагы айтылган маалыматтарды далилдеп турат.

Ошондой эле биздин облустун аймагы аркылуу алтернативалуу жол курулуп жатат. Жалал Абад – Балыкчы жолу курулуп, долбоор 2014-жылдан бери иштеп келатат, бул жолдун жалпы узундугу 4433 чакырымды түзөт. Ушул жолго жакын Курманбек баатырдын күмбөзү жайгашкан. Күмбөз Сузак районундагы Кок Арт өрөөнүнүн Калмак Кырчын айылында жайгашкан. Курманбек баатыр 16-17 кылымдар аралыгында жашап өткөн тарыхый инсан. Курманбек баатырдын күмбөзү республикалык маанидеги тарыхый архитектуралык эстелик. Жаңы курулуп жаткан жол эстеликке өтө эле жакын болуп, жол аркылуу өткөн оор унаалардын кыймылы эстеликтин пайдубалынын чөгүшүнө жана акырындап бузулушуна алып келиши мүмкүн.

Облустун аймагында Ала Бука районунун Гүлүстан айылынын чок ортосунда 11-14-кылымдарга таандык Шах Фазиль архитектуралык эстелиги бар. Эстелик Кыргызстандын аймагына ислам дининин таралышындагы алгачкы борбору катары саналат. Эстеликтин айланасынан чопо идиштер, тыйын ж.б археологиялык эстеликтердин табылышы бул аймакка арабтар келгенге чейин эле жергиликтүү калк жашагандыгын айгинелеп турат. Уламыштарга таянсак бул жердин эзелки аты Долоно болгон дешет. Аймактан 22-25 чакырым түштүк тарапта Касан шаары жайгашкан. Касан бул Даван мамлекетинде Гуйшуань шаары. Сафид-Буландан 15-20 чакырым түштүк тарапта Кербен, Кош-Дөбө, Унгар тоо, Раншит айылдарында орто кылымдарга таандык шаарлардын калдыктары табылган. Демек, Сафид- Буланды айланта орто кылымдык өнүккөн шаарлардын жайгашкандыгынан кабар берет. Сафид-Булан Кыргызстандын аймагындагы ислам дининин таралуусунун бирден бир башаты катары эсептелинип руханий мааниси зор. Сафид-Булан архитектуралык комплексинде 1980чи, 2003чу жылдар аралыгында оңдоп тузөө иштери жүргүзүлгөн жана эстелик бүгүнкү күндө ЮНЕСКОнун каттосуна алынган. Сафид-Булан архитектуралык комплекси алыстыгына карабай туристтерди өзүнө тартып турат.

Тарыхый архитектуралык мурастар киреше алып келет. Мисалы тарыхый жерде ачылган кафе туристтерди тартат. Рим, Вена, Париж шаарларын мисал кылсак болот. Туристтерди тартуу учун эң оболу жолдор оңдолуп унаа каттамдарын жандантып,

мейманкана, тамактануучу жайлар ыңгайлуу жана мыкты шарттары менен каралышы керек экендигин мезгил көрсөтүп турат.

Биздин сүйүктүү Жалал Абад шаарында дагы архитектуралык эстеликтерди сактоо менен туристтерди тартууга болот. Шаар ичинде кайсы архитектуралык эстелик бар эле дейсизби? Бар! Кайсы? Совет доорунда курулган имараттар! Ар бир имарат бул тарых, ар бир имарат бул тагдыр. Ошол имараттарды калыбына келтирип, инвесторлорду тартып туризмди өнүктүрүүгө эмне учун болбосун. Шаар ичиндеги архитектуралык имараттарды талкалап бузбастан, аны сактап калуу менен туризмдин өнүгүшүнө багыт алган Каракол шаарын мисалга алсак болот. Орусиянын Мир телеканалында «Пять причин поехать в Каракол» теле берүүсүндө Каракол шаардагы өткөн кылымда курулган дунган усталарынын чеберчилиги менен чыгыш стилинде, бир дагы мык колдонбой курулган мечитти ондоп түзөөдөн өткөрүшкөн, мындан сырткары шаардагы соодагерлер кварталы, Каракол ашлянфусу, Капчыгай өрөөнүн даңазалоо менен туристтерди тартып жатканы кубандырбай койбойт. Ушундай эле демилгени биз Жалал-Абаддыктар колго алсак эмнеге болбосун деп ойлодум. Мисалы: ЖАМУнун башкы имараты тарыхый имарат. Кыргызстандын түштүк аймагындагы педагогикалык окуу жайдын Совет доорунда курулган эстелиги катары белгилүү, ошондой эле бул имаратта Улуу ата мекендик согуш жылдарында польшалык аскерлер учун госпитал катары кызмат кылган. Мындан сырткары шаардын автобекети, темир жол бекети, Жалал-Абад курортунун имараттары жана башка имараттар шаарда толтура. Орустардын Православ чиркөөсү жайгашкан имарат, областтык китепкана, мурдагы медициналык окуу жай, ун тегирмен заводу (мелкомбинат) ж.б.с.у айта берсек шаар ичинде Совет доорунда курулган архитектуралык имараттар жүздөп саналат. Ушул имараттар жөнүндө мисалы тарых адистигиндеги студенттер архивдик практика мезгилинде шаардык жана облустук архивден көптөгөн баалуу маалыматтарды чогултууга мумкун. Экскурсовод, гиддерди даярдап шаардагы Совет доору мезгилиндеги архитектуралык эстеликтерге саякат деген маршрут даярдоо менен туристтерди тартса болчудай. Өкүнүчтүүсү бизде бир дагы окуу жайда музей адистерин даярдоочу факультет жок. Өлкөдө музей ишин жандантуу зарыл. Музей чаң баскан экспонаттар сакталуучу жай эмес, ал экспонаттарды сүйлөтүүнү билишибиз керек. Ошондой эле туристтерди тартуу үчүн атайын иш чараларды, фестивалдарды уюштурууну жандантуу керек жана жарнамалык жагы да аксагандай. Жыйынтыктап айтканда өлкөбүздүн тарыхына өтө астейдил мамиле жасап аны көздүн карегиндей сактоо зарыл. Тарыхый маданий баалуулуктар бул жалпы элдин байлыгы аны сактай билсек, сүйсөк, аздектесек келечек муунду мекенчил кылып тарбиялоонун дагы бир жолу ушул.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Асанканов.А, Беделбаев.А, Сапаралиев.Д, Кыргыз республикасынын тарыхы Бишкек. 2000
2. Бартольд.В. История культурной жизни Туркестана. М. 1963
3. Кыргыз тарыхы боюнча кыскача энциклопедия Бишкек. 2003
4. Кыргызстандын географиясы. Бишкек. 2007
5. Интернет булактарынан колдонулду.

ӘОЖ 37.01

**«ОРХОН-ЕНИСЕЙ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ
РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР****Есентаева Акмарал Идирисовна,
Рысбекова Балгын Ардаковна**
Алматы, Қазақстан

Аннотация: мақалада Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі рухани құндылықтар мен тәрбие мәселелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: мәдени - мұра, құндылықтар, «Орхон-Енисей», «Күлтегін» ескерткіштері, «Талас», «Суджи», «Айырттам-ой» руналық жазу естеліктері және т.б.

Өскелең жас ұрпақты рухани-адамгершілік қасиетке баулу, тәрбиелеу – барлық кезеңде өзекті. Біздің келешегіміз – жас ұрпақ, ал ұрпақ тәрбиесі адамзаттың мәңгілік тақырыбы.

Қасым-Жомарт Тоқаев, Қазақстан Республикасының Президенті: «Ата-бабадан қалған мәдени-мұраны заман талабына сай жаңғыртып, әлемге насихаттау қажет.» деп, айтқан сөздерінен шығатын нәтиже, жастардың мәдениетке, ұлттық мұраға деген көзқарастары, жаңаға ұмтылуының көрініс табуы болып отыр [1].

«Түркі өркениеті, оның мәңгі өшпестей болып тура мың жарым жылға жуық уақыт бұрын Еуразия құрлығының төсінде бедерленген көне жазбалары жалпы адамзат өркениетінің үлкен қазынасы болып отырғаны бүгінде баршаға мәлім. Ал Күлтегін ескерткішіндегі жазулар - ежелгі түркі жазба мұраларының ішіндегі ең көріктісі ... Бұл ретте түркі өркениетінің текті де терең тамыры тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдерісінен терең тазалаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барына, яғни сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да мәні де ерекше!» Н.Назарбаевтың сөзі дәлел болып табылады [2].

«Орхон – Енисей жазбалары – бұл өскен тілге тән көркем әдебиет тілі, әрі көркем сөйлей алатын халықтың тілі. Будандасқан сыртқы әсерден таза тіл» деген Ғ.Мүсіреповтың да айтылған ойлары, ойға ой қосады [3].

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында: «Білім беру жүйесінің міндеті – ұлттық және адамзаттық құндылықтар ғылым мен практика негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» екендігі атап көрсетілді [4]. Бұл жазба мұраларды әдебиеттану, тіл білімі, тарих және философия ғылымдары ауқымында аударма саласында салыстыра зерттеген А.Н.Гумилев, А.Н.Кононов және т.б. сынды ғалымдар болды.

Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірін дамуы Қ.Б.Жарықбаев, С.Қ.Қалиев, А.Қ.Жұмабеков, Айдаров Ғ. еңбектерінде көрсетіледі.

Осылардың ішінде біздің тақырыпқа қатысты Қ.Б.Жарықбаевтың зерттеулері. Қ.Б.Жарықбаевтың «Қазақ психологиясының тарихы» атты еңбегінде V –VII ғ.ғ. аралығындағы тәлім – тәрбиелік ой-пікірлердің дамуының осы кезеңдерін басшылыққа ала отырып, қазақтың тәлім – тәрбиелік ой-пікірлері дамуының бірінші кезеңіндегі «Орхон-Енисей» жазба ескерткіштеріндегі рухани – адамгершілік құндылықтардың дамуына тоқталдық. Қ.Б.Жарықбаевтың пікірінше, бірінші кезең - сонау V-VII ғасырлардан тамыр тартатын, бүкіл түркі жұртына ортақ тәлім – тәрбиелік ой –пікірлердің ілкі бастауы. Осы орайда тақырыбымызды ««Орхон-Енисей» жазба ескерткіштеріндегі рухани – адамгершілік құндылықтар» - деп тұжырымдадық [5].

V-VII ғ.ғ аралығындағы кезеңнің саяси - қоғамдық әдеби өмірін баяндайтын құлыптасқа жазылған ескерткіштер «Орхон-Енисей ескерткіштері» деп аталады.«Орхон-Енисей» жазбалары Шығыс Түркі қағанатының қағаны Білге мен оның інісі Күлтегін қабірлеріне қойылған орасан зор құлыптастарға қашап жазылған жыр жолдары болып шықты. Жырға арқау болған негізгі мәселелер - елдің тәуелсіздігі, береке-бірлігі. Автор түркілер тарихын олардың саяси аренаға шыққан кезі – V ғасыр ортасынан бастайды, яғни түркі ордасын құрған дәуірден бергі 200 жылдық тарихты сөз етеді. Күлтегін, Тоныкөк, Білге, Сужди жырлары кездеседі [6].

Авторы: Иоллығ–Тегін деген шежіреші. «Күлтегін» ескерткіші желісі жағынан екі бөлімнен:

1. «Кіші Күлтегін» түркі тарихының кіріспе бөлімі.

2.«Үлкен Күлтегін» мемлекет тарихының негізгі бөлімі «ел өсиеті». Сегіз оқиғадан тұрады:

- Қағанның өз халқына қарата айтқан үндеуі;
  - Түрік Қағанаты жерінің кеңдігін суреттейді;
  - Түркілердің әскери жорықтары;
  - Көршілес табғаштардың қастандық әрекеттері туралы әңгіме;
  - Табғаш тайпасымен қатысу түркілерге қауіпті екендігі жөнінде;
  - Түркі халқының болашақты болжай алмауына өкіну;
  - Түркі халқының даңқын асырған қаған жөнінде;
- Осы ескерткішті жыр қып жазуға түрткі болған жағдайларға тоқталады [5].

Құлыптастарда осы іспеттес жас жеткіншектерді елін, халқын сүюге, жақсы, ұнамды әдеп-ғұрыптарға баулу, үлкенді сыйлау, зеректік пен ойшылдыққа, батылдық пен тапқырлыққа үйретіп, тәрбиелеу жайындағы мәселелер сөз болады.

Қабырге қойылған құлыптастар адамның дүниеге жеке пікірін баяндаумен шектелмей, VI-VII ғ.ғ. қазіргі түркі тілдес халықтардың ата-бабалары дүниенің тең жартысын билеген. Түркі қағанаты деген ұлы мемлекет құрып, екі жүз жыл бойы әлемді таң қалдырған қоғамды басқару тәжірбиелерін, дамыған экономика мен мәдениетін жаратты. Олар жаратқан мәдениеттің құрамдас бөлігі болып, дүниежүзілік өркениеттің дамуына жүйелі үлес қосқан рухани мұралар. Олар ғасырлар бойы жинаған білім мен ілімдерін кейінгі ұрпаққа өсиет етіп, бұл өсиеттерді құлыптастарға жазып оны қадір тұтып сақтауды кең дәстүрге айналдырған болатын. Мұны «Орхон-Енисей», «Талас», «Суджи», «Айыртамыс-ой» және т.б. руналық жазу естеліктері жазылған әр түрлі заттар бұйымдардағы деректерден байқауға болады. Аталған түрік жазуларында дұрыс тәрбие берілгенде ғана олардың жақсы болып ер жететіндігі, перзенттің тек тәрбиелеп адам болатындығын түсінгендігі ерекше сезіледі. Әсіресе балалардың жас кезінде қайғылы тағдырға, рухы түсушілікке тап болмауына, отбасында қиындықсыз, бақытты балалықта өсіп, ер жетуіне аса көңіл бөлген. Бұл түркі халықтарының бала тәрбиелеуіндегі ата-бабаларынан қалған дәстүр болатын. Пікірімізді «Барлықтан» табылған үшінші жазу естелігіндегі: Байнасангун ұлы –Кюллуғ Чур, мен балалықта қайғысыз өстім...деген жазулар да дәлелдейді. [6].

Әңгімелеп отырған «Орхон-Енисей» руналық алфавитінің құрамында 35 әріп бар еді. Олардан басқа төрт арнаулы таңба - белгі кейбір дауыссыздардың :лт,нт,нч,рт тіркесін беру үшін қолданылған(жазудың бағыты оңнан солға қарай оқылады). Алфавит кестесіне назар салсақ түркі руналық қалыптасқан графикалық жүйе болып табылады және ескі түрік тілінің фонетикалық жүйесімен сәйкес келеді. Сегіз дауысты фонема (а мен ә, ы мен и, о мен у, ө мен ұ) төрт полифонды әріппен белгіленген. Он бір дауыссыз фонема (б, ғ-г, д, й, қ-қ, л, н, р, с, т, ш) өзінің жуан, жіңішке варианттары таңбасымен ажыратылады. Кейде жіңішке әріп жуан әріп орнына қолданылған. Бұлардан басқа бес фонема (з, м, ң, п, ч) дара таңбамен белгіленеді. Міне осындай фонетикалық ерекшеліктерді есепке алып жасалған

бұл алфавит ертедегі түркі халықтары арасына кең таратылып, олардың өз ана тілінде, халыққа, жастарға білім беру саласына ерекше көңіл бөлгендігін көрсетеді [6].

Түркі халықтары білім беру ісінде руналық жазу әліппесін ұзақ уақыт қолданған. Бұл алфавиттер мен құлыптастар ғана емес, кітаптар да жазылғаны мәлім. Мұны ғасыр орталарында дүниеге келген түріктердің өмірге көзқарасын дәріптеуші «Ирк бітіг» атты бал ашу кітабының Орхон жазуында болғандығын дәлелдейді. Жастарға білім беру ісіне, алфавитіне ерекше көңіл бөлген түркі халықтары «Күлтегін» және т.б. руналық естеліктерінде: «Барлық айтар сөзімді мәңгі тасқа жаздым. Бұған қарап біліндер ... Ішіттысына жазу жазғыздым» деп өсиет етеді. Сол арқылы олар өз халқын, жастарды құлыптас жазуларын оқуға, сауатты болуға, білім, тәжірибе жағынан өсіп, ақылдылыққа тәрбиеленуге шақырған. [6].

Көп уақытқа дейін сыры беймәлім, қай тілде жазылғандығы белгісіз болғандықтан, «Орхон-Енисей» жазбаларын руналық жазбалар деп те атайды, себебі Скандинавия халықтарының тілінде "рунь" сөзі "сыры ашылмаған", "күпия" деген мағынаны білдіреді [6]. Енисей өзені аңғарынан күпия жазуы бар құлыптастар табылғаны туралы алғашқы хабарды Н.К.Видзен, С.У.Ремезов, сондай-ақ Сібірде айдауда жүрген Швед офицері И.Т.Страленберг пен немістің белгілі ғалымы Д.Г.Мессершмид, т.б. бергенін XVIII ғасырдың бас кезінде жазған мақалалары мен хаттарынан белгілі [9].

1893 жылғы қарашаның 25-күні Дания корольдік ғылым академиясының мәжілісінде Вильгельм Томсен ғылыми әлемді дүр сілкіндірген мәлімдеме жасады. Мәлімдемеде «Орхон-Енисей» өздерінің аңғарынан табылған жазулардың күпиясы ашылғанын және ең алдымен оқыған сөздері «тәңірі» және «түрік» сөздері болды. Біраз жылдардан кейін орыс ғалымы В.В.Радлов Орхон өзені бойынан табылған үлкен тастардағы жазуды толық оқып, аударды [7].

Қазақстандық ғалымдардан Қ.Жарықбаевпен С.Қалиевтің зерттеулері осы күнге жеткізді.

Күлтегін (684-731). Тамаша ерлік сипаттарын бойына жан жақты дарытқан, жау-жүрек батыр, ұлан-ғайыр кең даланы еркін билеген дала халқының жауынгері.

Тоныкөк (аға тархан) (646-731). Талай қанды жорықтардың куәгері, үлкен өнер иесі, ойшыл философ, халық дипломатиясының білгірі [6].

«Бізге жеңіс әперген жер суымыз – Отан деп білуіміз керек. Қандай қағанат болмасын, оның халқының арасында пәтуасыз(жалқау, оңбаған) табылса, онда сол халықтың қанша соры бар десеңші. –Құлақ қойып тыңдаңыздар, тереңінен ойланып тыңдаңыздар... Су ағысы тартылса, жас жапырақ қурайды, адамдардан күш кетсе, жат кісіге бағынады...Аштықта тоқтықты түсінбейсің...жақын отырған сыйдың құрметтісіналады», деп келетін сөз тіркестерінің тәлім–тәрбиелік мәні зор. Құлыптастарда осы іспеттес жас жеткіншектерді елін, халқын сүйуге, жақсы, ұнамды әдет – ғұрыптарға баулу, үлкенді сыйлау, зеректік пен ойшылдыққа, батылдық пен тапқырлыққа үйретіп, тәрбиелеу жайындағы мәселелер сөз болады [7].

Қабірге қойылған құлыптастар адамның дүниеге жеке пікірін баяндаумен шектелмей, VI–VII ғ.ғ қазіргі түркі тілдес халықтарының ата–бабалары дүниенің тең жартысын билеген. Түркі қағанаты деген ұлы мемлекет құрып (552–745ж.ж), екі жүз жыл бойы әлемді таң қалдырған қоғамды басқару тәжірибелерін, дамыған экономика мен мәдениетін жаратты. Олар жаратқан мәдениеттің құрамдас бөлігі болып, дүниежүзілік өркениеттің дамуына жүйелі үлес қосқан рухани мұралар. Олар ғасыр бойы жинаған білім мен ілімдерін кейінгі ұрпаққа өсиет етіп, бұл өсиеттерді құлыптастарға жазып, оны қадір тұтып, сақтауды кең дәстүрге айналдырған болатын. Мұны «Орхон–Енисей», «Талас», «Суджи», «Айыртамыс–ой» және т.б. руналық жазу естеліктері жазылған әр түрлі заттар мен бұйымдардағы деректерден байқауға болады [7].

«Барлық айтар сөзімді мәңгі тасқа жаздым. Бұған қарап біліңдер... Іші тысына жазу жазғыздым» –деп, өз халқын, жастарды құлыптас жазуларын оқуға, сауатты болуға, білім, тәжірибе жағынан өсіп, ақылдылыққа тәрбиеленуге шақырған[7]. Олар өз жастарын сауатты етуді, елдің гүлденген заманға жетуінің негізі ретінде қарап, халық арасында ағарту істерін кеңейтуді мақсат тұтқан.

Достарды өмірдегі қиын істердің жеңілдеуін қамтамасыз етуші шаралардың бірі деп түсінген түркі халқы адамға тілектес достардың көп болғанын дұрыс деп санаған. «Тугутнеп» жазу естелігінде достардың жақсы істеріне көңіл толған, олар мейірбандығына риза болған адамдардың достық сезімдеріне мауқы қанбай, оған тойынбай айырылып отырғандығына өкініш білдіріп: «Көп санды достарымнан менің мауқым басылмайды», – деп жазған еді және достық сезімнің өте киелі күшке ие екендігін баян еткен [12].

Қорыта айтқанда, қандай ұлт, мемлекет болмасын үлгілі тарихы, ғибрат алар өткені болмаса, ол халықтың бүгінгі ұрпағының тығырыққа тірелгені. Бұл мәселеде біздің еліміздің , Қазақстанның оқ бойы озық тұрары анық. Себебі, тарихын тасқа бедерлеген халқымыздың жастарға аманат етіп, қалдырған «Орхон – Енисей» ескерткіштері бар.

Ендеше, ата – бабамыз мұра етіп қалдырған тәрбие мен тағылымға толы мәдени мұрамызды бағалап, қадірін білейік!

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <https://qazaqstan.tv/news/>
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында, Алматы, 1999, 296 б.
3. «Мәдени мұра бағдарламасы», Алматы, 2004 ж.
4. Білім туралы Қазақстан Республикасының заңы, Алматы, 2000, 96 б.
5. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ тәлім– тәрбиесі: оқу құралы. –Алматы. Санат, 1995. 352б.
6. Жұмабеков А.Қ Түрік халықтарының жазба мұраларындағы педагогикалық ой – пікірлер .(VI – VIIIғ.ғ) пед.ғыл. кандидаты дәрежесін алу үшін дайындаған дисс, Шымкент, 2004, 141б.
7. Айдаров Ғ. Көне түрік жазба ескерткіштерінің тілі. –Алматы: мектеп, 1986, 182б.
8. Қоңыратбаев Ә, Қоңыратбаева Г. Көне мәдениет жазбалары: Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу–құралы. –Алматы: Қазақ университеті , 1991, 400б
9. Аманжолов А.С. Түрік филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1996, 128б
10. Орхон– Енисей ескерткіштері және олардың тәрбиелік мәні:\\Қазақ халқының тәлім– тәрбиелік тарихынан. Алматы, 1992.
11. Әбілғазы. Түрік шежіресі.– Алматы: Қазақстан, 1991.
12. Әбілқасымов Б. «Түрік шежіресі» және оның тілі. Алматы: Арыс, 2001.

УДК 9.93/94.614.1.4

«ЧЁРНАЯ СМЕРТЬ»: ВСПЫШКА ЧУМЫ И ЕЁ ПОСЛЕДСТВИЯ**Душанов Алишер Тимурович**

Студент педагогического института им. У.Султангазина,
КРУ им. Ахмет Байтұрсынұлы,
Научный руководитель - Ярочкина Елизавета Викторовна
Костанай, Казахстан

***Аннотация:** В статье рассматривается как климатические изменения повлияли на популяцию животных, которые стали носителями и распространителями неизвестной для средневековья болезни-чумы. Распространение чумы на большой территории европейских и восточных стран, потери населения, последствия и пересмотр в социально-экономическом, политическом и управленческом плане развития. А также изменения в образе жизни и мышления людей, вызванные чумой, которую именовали как «чёрная смерть».*

***Ключевые слова:** распространение чумы, Европа, Восток, карантинные меры, сокращение населения, изменения в демографии, экономике, управлении.*

Климатические изменения на поверхности земли, привели к снижению средней температуры на планете, это было связано с началом малого ледникового периода и как следствие площадь ледников у полюсов Земли и в горах расширилось, что послужило большей засушливости климата на планете.

Выше приведенные причины и многое другое привело к увеличению площади пустынь, так как стал преобладать засушливый климат. Пустыни занимали всё больше и больше площадей, от нехватки влаги начинает гибнуть растительность, служившая пищей для грызунов. Аналогичная ситуация произошла и в пустыне Гоби, сурки, пищухи, тушканчики вынуждены искать новые места пропитания, переселяясь в оазисы и речные долины. Для монгольского кочевника главным продуктом жизнедеятельности и богатства являлся скот, которому требовалось вода и хороший травостой, но по стечению обстоятельств, для грызлов эти места были приемлемы для обитания. Увеличение численности популяции грызунов способствовала распространению среди них различных инфекций, в том числе чумы-в то время обычной для них болезни, к которой очень был восприимчив и человек.

Грызуны автоматически стали переносчиками и распространителями чумной болезни, которая переходила на домашний скот и людей, при этом чума отличалась исключительно высокой заразностью. И около 1320 года из очага где-то в районе современной китайско-монгольской границы эпидемия чумы стала стремительно распространяться по густонаселенным землям и городам Востока благодаря Великому шёлковому пути.

«В 1346 г. Чума дошла до низовья рек Дона и Волги, находившиеся на территории Золотой Орды. Много людей умерло в золотоордынской столице Сарай-Джучи и других крупных городах. И как сообщает русский летописец, что «некому было хоронить мертвых». Оттуда купцы принесли болезнь на Кавказ и далее на Средний Восток, затем в Крым. В Крыму вымерло несколько десятков тысяч человек»[1].

Распространение чумы в Европу поспособствовали генуэзские купцы, следующие из Крыма по своим торговым делам, не ведая, что стали невольными носителями и разносчиками опасной и неизлечимой болезни.

«Весной 1347 года в пригороде столицы Византийской империи Константинополя, Пере, где генуэзцы вели свою торговлю, появились чумные больные. Оттуда эпидемия стала стремительно распространяться по городу, а число жертв среди горожан стремительно

росло. Умер и 13-летний сын византийского императора Иоанна VI Андроник. Болезнь сожгла его буквально за три часа. Византийский историк Н. Григора писал, что в большинстве домов все жильцы умирали чуть ли не одновременно. Чума не ведала границ, её распространение было стремительным, Анатолия, Ближний Восток вместе с одеждой полной блох которые являлись основными распространителями болезни»[2].

В октябре 1347 г. моряки Генуэзских кораблей, заболели чумой в Крыму, не подозревая об этом, продолжили следовать заданному маршруту. Добравшись до Сицилийского города Мессинии большинство моряков были больны чумой, ступив на сицилийскую землю, чумная болезнь быстрыми темпами распространилась по Сицилии, жертвами стало более трети населения, улицы буквально завалены телами.

Когда же генуэзских купцов изгнали из Мессинии они направились в Геную, кораблям не позволили пришвартоваться в порту Генуи, открыв огонь из всех имеющихся орудий, прознав, что смертоносная чума находится на кораблях купцов, но Геную это не спасло. В соседних странах уже болели жители. И вот после того как их прогнали со своей родной земли, они начали скитаться по Средиземному морю ища пристанища, и попутно распространяя чуму на приморские города средиземноморья, и в конце концов весь экипаж на корабле погиб.

«С января по март 1348 года Чума опустошила всю Италию. В некоторых районах вымерло до 90 процентов населения»[3]. Власти итальянских городов пытались наладить административные меры по противостоянию эпидемии, приказывая глубже рыть могилы, упрощая похоронные обряды, сократить контакт с умершими. Но на главный источник заразы не обращали, а это крысы и на них блохи.

На тот момент знаний в области различных заболеваний и чумы в том числе было мало или вовсе отсутствовали. Засилие церкви во всех делах и вопросах жизни общества, в развитие врачевательства священнослужителям особой нужны не было, причину распространения инфекций церковь выставила всё так, будто это «кара божья». Лекарей было мало, а знаний не хватало, с такими случаями они не сталкивались, арсенал методов лечения у них был ограничен и примитивен. А тем временем крысы, а на них блохи копошились в кучах городского мусора, распространяя болезнь. Мы видим, что в средневековом городе или любом населенном месте полностью отсутствовали системы утилизации мусора, элементарная гигиена человека и жилища, что также создавала благоприятную среду для болезней.

Особенность расположения Венеции, способствовало, намного дольше продержаться от чумы. Администрация Венеции смогла предпринять ряд мер, для сдерживания населения от марадёрства и хаоса. «В первую очередь, 20 марта 1348 года в Венеции была организована специальная санитарная комиссия из трёх венецианских дворян. Входящих в гавань кораблям предписывалось провести досмотр на наличие чумных заражённых, а при нахождении таковых следовало незамедлительно сжигать корабль. Для захоронения умерших был отведён один из островов, глубина могилы должна составлять не менее 1,5 метров. Любому венецианцу полагалось последнее напутствие и захоронение на «чумном острове» получившему в последствии название «Лазаретта»[4]. На острове «Лазаретта» проходили карантин прибывшие в Венецию купцы, моряки, беженцы, временно прекращена деятельность торговых и увеселительных заведений, всё и другое делалось для поддержания порядка в городе. Такой опыт стали использовать и другие страны.

«После Италии, чума перешла на Францию, где в то время шла столетняя война с Англией. В Авиньоне - резиденции римских пап, вымерло от 50 до 80 процентов населения города, и папа Климент VI освятил реку Рону, чтобы в неё можно было сбрасывать тела умерших, так как для захоронения просто уже не хватало свободной земли, что ещё больше усугубило ситуацию»[5].

Чума проникла во все европейские страны, не смотря на географическое расположение Англии, в июле-августе 1348 года, чума проникла на Туманный Альбион с военными трофеями из Франции. Осенью 1348 года эпидемия охватила уже всю Англию, умирали не только люди, но и скот. Или от недосмотра, так как в деревнях умерли все крестьяне или от чумы. «Когда болезнь охватила английскую столицу Лондон, оттуда бежал король Эдуард III, а вслед за ним

- высшее духовенство. Шотландия враждебно настроенная, с нескрываемым ликованием наблюдала за бедствиями в Англии»[5]. Но при этом шотландские воины заразились от своего противника на полях сражений, возвращаясь к себе на родину, принесли с собой болезнь. Вскоре и Шотландию постигла та же участь, что и её врага. Вымерло около трети ее населения.

Мы в нашей статье говорим о болезни - чуме, о том, какие страны подверглись заражению, сколько людей погибло, хотелось бы немного сказать, а как же собственно проходит заражение? «Чаще всего чумной микроб переносится блохами: заражение наступает после укуса блохи, которая прежде кусала больных животное или человека. При укусе зараженной блохи микроб попадает в лимфатическую систему и размножается в лимфатических узлах, вызывая на фоне общего внутреннего отравления организма их болезненное воспаление и непомерное увеличение, то есть, образование так называемых «бубонов». Это так называемая бубонная форма чумы - наиболее распространенная. Зачастую в медицине применяют такую формулировку как «бубонная чума». Поскольку микроб размножается быстро и болезнь за считанные дни прогрессирует, без адекватного лечения примерно для половины заболевших бубонная чума заканчивается смертью»[6].

Нельзя сказать, что вообще не существовало никаких методов лечения, но в основном они были не эффективными, примитивными, больше наносили вред, чем пользу ослабленному организму чумой. Кровопускание использовалось от любых болезней, если не знаешь как лечить, сделай кровопускание. В некоторых случаях оно помогало, но мы прекрасно понимаем, что подобные болезни таким способом не вылечить человека. В современном мире кровопускание (хиджама) стало модной, такие процедуры стали выполнять люди, абсолютно не имеющие медицинского образования. Хиджама в Казахстане не относится к видам лицензированной медицинской помощи, а специалисты, оказывающие такие услуги, могут понести серьезное наказание. Создается такое впечатление, что при возможностях современной медицины, образовании людей, мы своим невежественным сознанием возвращаемся в дремучее средневековье.

В тот период считали, наиболее эффективным методом лечения вскрытие или прижигание бубона. «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, трактуется так, применение такого метода (вскрытие) можно считать необходимым и оправданным, только в случае абсцесса воспаленного лимфоузла»[7].

Профилактические мероприятия в борьбе с чумой были рациональны, здравы и полезны, например, больному нужен отдых, пить чистую воду, принимать в пищу легкую, диетическую еду, не контактировать с зараженными людьми или с мёртвыми телами, избегать большого скопления людей, проветривать помещение, проводить уборку помещения, бывать на солнце, на воздухе. Такие рекомендации полезны при любой болезни, медики в настоящее время такое рекомендуют.

«Опустошительная эпидемия «Черной смерти» унесла около трети населения Европы того времени (15-25 млн. человек). Англия потеряла до 50 процентов населения. Париж и Венеция-до трети. Всего в мире же со странами Востока, где произошел очаг вспышки чумы и его распространение по миру, умерло около четверти населения, то есть, примерно 60 млн. человек»[8].

Географически, распространение чумы было велико, а о необратимых последствиях мы знаем, где резкое сокращение населения привело к политической нестабильности, а также технологическому и культурному регрессу. Власть, прежде имеющая большое влияние на граждан, потеряла её. Население поняло, что власть была беспомощна, не помогла справиться с болезнью, не имея не знаний, не умений находить выход в подобных ситуациях. Каждый выживший потерял своих родных и близких, заколился духом, организм выработал иммунитет, к подобной болезни, имущество перераспределялось по праву наследования»[9].

Резкое сокращение численности населения как в городской так и в сельской местностях привело к сокращению рабочих рук. Работники понимали сложившуюся ситуацию и экономически вели себя правильно, требовали увеличения оплаты своего труда, различных социальных уступок и льгот. Феодалы обеднели, количество податей сократилось. Объем

работы в сельской местности не изменился, но нужного количества работников феодал не мог найти, поэтому стала меняться структура производства, пересматривается направление деятельности от выращивания зерновых, земли переводили в пастбища для скота, где достаточно было пару, тройку человек для управления большим стадом животных.

В городах цеховое производство стало активно механизировать своё производство, ранее в мастерских было много работников, особо не заботились о применении техники. Чума не только уничтожила большое количество людей, но и стала некой силой для дальнейшего технического прогресса, изменений экономического управления и ведения хозяйствования, расчёта по оплате труда работникам. Требовалось создание социально-бытовых условий для работников: жилье, питание, рабочая одежда, и прочих. Упала цена на землю и арендная плата, снизился ростовщический процент.

Большое количество людей умерло от чумы, как следствие сокращение численности населения Европы и Востока не имело аналогов, что привело к необратимым последствиям. Мир менялся, подстраивался, трансформировался. Политические, экономические, культурные, технические и технологические изменения были вынужденными. Привело к новому ветку обществ Европы и Востока, нехватка рабочих рук, уменьшение налоговых поступлений и прочее, вынуждало к серьезному осмыслению последствий и выстраивания траектории дальнейшей жизни. Немало произведений писателей, художников оставили в культуре след об этом событии. Состоялся пересмотр отношения к религии и к её служителям. Городская и сельская администрация стала внедрять разные вещи при управлении населенными пунктами. Возник вопрос об утилизации отходов жизнедеятельности, возникла потребность в банях, хороших лекарях, лекарствах и профилактических действиях. Население постепенно осознавало, что не бог, а лекарь вылечит заболевшего с помощью лекарств и других манипуляций. Демографические последствия повлияли на генетический состав населения Европы, изменив соотношение групп крови затронутых популяций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Хайдаров Т.Ф. Эпоха «Черной смерти» в Золотой Орде и прилегающих регионах (конец XIII-первая половина XV вв).-Казань: Иститут истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018.-304с.
2. Карев В.В. История средних веков.-М.:ПСИБИ, 1999, 400с.
3. Руссев Н.Д. «Безносая привратница эпох»: Чёрная смерть на Западе и Востоке Европы//Стратум: структуры и катастрофы: Сборник символической индоевропейской истории: Археология. Источниковедение. Лингвистика. Философия истории.-СПб.:Нестор, 1997.-267с.
4. «Чёрная смерть»- болезнь, изменившая историю. <https://history-thema.com/chernaya-smert-bolezn-izmenivshaya-istoriyu/>; Руссев Н.Д. «Безносая привратница эпох»: Чёрная смерть на Западе и Востоке Европы//Стратум: структуры и катастрофы: Сборник символической индоевропейской истории: Археология.Источниковедение. Лингвистика. Философия истории.-СПб.:Нестор, 1997.-267с.
5. Карпов С.П.История средних веков.Т.1.-М.,1997; Колесницкий Н.Ф. История средних веков.-М, 1986.
6. Лукоянов А. С. Особенности противодействия эпидемии «черной смерти» в Средние века// Молодой ученый.-2023.-№48(495)-С.467-469.; Сорокина Т.С. Эпидемии в Средние века//Фельшер и акушерка.-1988.-№2.
7. Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона, под ред.Прохоров А.М.- М.: Советская энциклопедия, 1971.
8. Карсавин Л.Н. Монашество в средние века.-М,1992.
9. Зиглер Филип Черная смерть. Как эпидемия чумы изменила Европу.-пер.с англ.Гонсалеса-Менендеса Е.А.-М.:ЗАО «Центрполиграф», 2023.-320с.(Всемирная история).

УДК 9.93/94

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГЕРМАНИИ В 1933-1945 ГГ.

Дегтяренко Павел Васильевич

Студент педагогического института им. У.Султангазина,
КРУ им. Ахмет Байтұрсынұлы,
Научный руководитель - Ярочкина Елизавета Викторовна
Костанай, Казахстан

***Аннотация:** В статье рассмотрено экономическое положение Германии в период с 1933 по 1944 год. Затронуты темы развития экономики после смены власти, сотрудничество с другими странами и осуществленные поставки. Предоставлены данные о развитии производства во времена Великой Отечественной войны, и причины данного развития. Представлено значение добровольных и вынужденных партнеров Германии в ходе Второй Мировой войны, и при каких условиях происходили сделки и поставки.*

***Ключевые слова:** Экономика, поставки различной продукции, Вторая Мировая война, политика, заработок на войне.*

Экономический потенциал каждой страны различен, всё зависит от выгодности географического и геополитического расположения страны, наличия природных ресурсов, стабильности экономических преобразований, правильного стратегического курса в экономике, работоспособности граждан, внешнеэкономические договора и сотрудничества по ним, всё это и многое другое может говорить о экономическом потенциале и положении страны. Любая война мировая или локальная предполагает колоссальные затраты, а также является некой проверкой этого экономического положения и эффективности управления страной. Траты, на военные нужды, порой являются неоправданными и бессмысленными. Если мы вспомним Вторую мировую и Великую Отечественную войну, то можем сказать, что со стороны США была инициирована помощь странам-союзникам на определенных условиях через программу «Ленд-лиз», поставлять продукты, оружие, медицинские препараты, оборудование, и иные нужды на фронт. Но возникает вопрос, была ли помощь стране-агрессору в этой войне извне, а также каким образом, в такое сложное время как война, Германию не разрушило изнутри? В довоенное время экономика Германии имела довольно хороший импорт и экспорт, даже при последствиях Первой Мировой войны, страна имела торгово-экономические отношения с США, СССР и другими странами. Однако в годы Великой депрессии в США, партнёры США тоже стали ограничивать свои рынки, и поэтому идеи Адольфа Гитлера, что Германия должна забрать господство во всём, были очень даже кстати, при учёте того, что в это время будущий фюрер продвигался к власти. Итак, Гитлер приходит к власти в 1933 году. Начинаются изменения в структуре правления, а также активная гитлеровская пропаганда, которая в свою очередь часто фальсифицировала данные, и напрямую вводила людей в заблуждение. Главным противником Германии, был объявлен, конечно же, СССР. Фюрер видел в Союзе большие возможности, при захвате которых его нацистские планы по истреблению некоторых народов могли осуществиться гораздо быстрее и проще. С 1933 по 1935 годы, Германия обретает четкие формы государственной экономики и стабилизируется. Поставленные конкретные задачи, аккумуляция больших сумм немецких марок и ресурсов, вкладываются в так называемую «хозяйственную оборону», которая фактически является началом подготовки к войне. «Инвестиции в армию с каждым годом повышались, и при введении в 1935 году всеобщей воинской повинности (а при столь сильной существующей пропаганде проблем с призывом не было), численный состав вермахта повысился со 100 тыс. до полумиллиона человек, что конечно же принесло с собой дополнительные расходы

в казну государства, ради содержания армии. С 1934 по 1938 год расходы на армию повысились с 18 процентов до 58 процентов»[1,с.95]. Такие катастрофические цифры и быстрый рост пугали многих политиков Германии, но Гитлер требовал такую ударную скорость вооружения страны в кратчайшие сроки. 9 сентября 1936 года, в Германии вводится «Четырехлетний план», реализация которого предполагала обеспечение страны ресурсами и продовольствием, что приведет к поступательному росту экономики и её стабилизации. «У плана существовало тайное приложение, в котором говорилось, что за 4 года экономика должна быть «приспособлена к войне», а вермахт способен к её ведению»[1,с.96]. В последствии были созданы «экономические группы», которые фактически следили за экономическими изменениями в системе, чтобы планы выполнялись, а использование ресурсов и их торговля развивались. Цель всех этих изменений была одна, максимальное сближение, а возможно даже слияние экономики и политики, чтобы нацистский режим теснее сотрудничал с крупной промышленностью. Было замечено, что в правительстве, наряду с офицерами вермахта стояли крупные бизнесмены и менеджеры. Итогом слияния государственных органов и крупных финансовых и промышленных компаний стало ускоренное строительство вооруженных сил. «К 1937 году в Германии работало более чем 300 заводов, из них 45 автомобильно-танковых, 55 авиационных, 70 химических, 15 военно-судостроительных и других связанных и направленных на укрепление и модернизацию армии. В качестве сравнения можно представить количество самолётов, сделанных в Германии, в 1931 г. их было 13 за год, а в 1939 г. их количество возросло до 8295 в год»[1,с.95-96].

Стоит заметить, что власть сотрудничала с крупными предприятиями, и сказать, что Гитлер «держал их в страхе», было бы не корректно. Данное сотрудничество было взаимовыгодно как предпринимателям, так и верхушке власти. Однако сильное давление испытывали мелкие и средние предприятия, ремесленные хозяйства, потому что нацисты подстраивали политику под интересы крупной индустрии. В 1938 году принят «второй», дополнительный «производственный план». Он нёс в себе более жесткие формы государственного регулирования и производства важных на войне материалов (порох, резина, взрывчатка и т.д.). Еще план оговаривал освоение и использование земель и ресурсов стран, которые постепенно начали подвергаться оккупации. «Такой страной стала Австрия, Германия в свою очередь получила рабочую силу, запасы золота и денежных знаков, на общую сумму около 1,4 млрд. немецких марок»[1,с.96-97]. Значит, принятый «второй» план, изначально предполагалось, какие государства войдут в орбиту агрессивных действий Германии, что после оккупации, кто и каким образом и на какие цели будет использоваться экономико-производственный, человеческий потенциал. Гитлер прекрасно понимал, что экономическая стратегия, которая используется в его стране имеет много проблемных мест, но он сделал ставку на экспансию государств, что его завоевания принесут недостающие его стране природные и человеческие ресурсы. И исходя из событий Второй мировой войны, мы видим, что такая экспансионная политика имела свои плоды. В результате всех мероприятий нацистов, связанных с экономикой, Германия стала достаточно вооружена, имела ресурсы и возможность начать реализовывать тактику «Блицкриг». Таким образом, «Германия планировала захватить всю Европу. Именно таким способом была настроена экономика рейха, и фюрер считал, что «экономика-это лишь вспомогательное средство политики»[1,с.97-98]. Тем не менее, такая стратегия помогала на Западном фронте, и Германии удалось завоевать ряд стран, у которых были запасы нужных ресурсов. Получая от каждой захваченной страны выгодное географическое размещение, наличие рабочей силы, фабрик и заводов, природные запасы, способные выполнять заказы нацистов. Надо не забывать, что в оккупированных странах было немало количество бизнесменов (особенно еврейской национальности, которые лишились всего), соответственно, активы доставались в чистом виде, без особых усилий. Гитлер и

правительство вермахта решили, что нет необходимости вкладывать ресурсы в развитие новой техники, как для защиты, так и наступления, это был фатальный стратегический промах немецкого руководства. В качестве примера приведем «количество танков, с которыми фашисты напали на СССР в июне 1941 г., их количество было 2,5 тысячи, в то время как эта же цифра производилась в 1944 году в месяц! Нацисты поняли, что им нужно резко предпринять меры, и что война с СССР далеко не сравнится в сложности с ранее захваченными странами...»[2,с.93-95]. В промежутке с 1942-1944 годов, экономическая обстановка в Третьем рейхе претерпевала настоящее «чудо», которое было вызвано изменением подхода к налаживанию рабочих процессов. Инициатором этих изменений стал Альберт Шпеер, который фактически заменил Германа Геринга, и стал генеральным уполномоченным по вооружению в системе четырехлетнего плана. Особенность успеха Шпеера была в том, что он предложил качественное и структурированное разделение труда и производства. Каждый созданный «центр» занимался своим делом, некая отраслевая специализация, труд распределялся между заводами и фабриками, что убирало застои и перегрузы, а также производство было очень мобильным. Так же важным моментом колоссального повышения производительности Германии стало то, что было много работы, которая привлекала специалистов из других стран. «Фактически отсутствие нормальной техники до вторжения в СССР повысило запросы, возникла надобность в кадрах и увеличился товарооборот, показатели производительности повышались с каждым годом больше чем в 1,5 раза»[2,с.98-99]. С середины 1943 года Германия начала страдать от участвовавших воздушных налетов противника. Немецкое ПВО и истребители были значительно хуже, и единственным рациональным выходом для нацистов было просто быстро восстанавливать производство. Например, «некоторые важные производственные предприятия и фабрики были перенесены под землю, или могли быть восстановлены и сданы в эксплуатацию в рабочем состоянии из груды металла за считанные 6-8 недель»[2,с.99-100]. Были случаи, когда завод мог восстанавливаться несколько месяцев, чтобы вновь работать всего пару дней. Самое удивительное заключается в том, что объемы производства до середины 1944 года не падали, потому что все основные станки были мобильными для быстрого переезда в новое место, что позволяло снижать время заморозки работы. «И даже несмотря на все сложности работы и дополнительных нагрузок из-за постоянных налетов противника, выпуск продукции в Германии увеличивался в среднем на 60 процентов по сравнению с 1943 годом. Валовой продукции, выпущенной в 1944 году, вполне хватило бы для полного вооружения 45 танковых и 225 пехотных дивизии»[2,с.100].

Экономическое положение Германии в 1944 году является спорным, поскольку первые 4 месяца статистика показывала стабильный рост, но этот рост продолжался до усиленных воздушных операций противника. Летом 1944 года, рейх лишился своих сырьевых баз, расположенных собственно в Бельгии, Франции, а позднее Румынии, Финляндии и на Балканах. Отсюда следует, что объемы производства значительно снизились. Однако положение было бы не таким плохим, если бы воздушным атакам не подверглись склады и заводы с топливом и горючим. Это было фактически последним ударом по экономике фашистской Германии. С выходом Италии из военных действий, и после катастрофы под Сталинградом, выявилось, что Антигитлеровская коалиция заняла все господство над небом Германии. С этого момента на заводах люди поняли, что шансы на победу стремительно падают, и после оккупации Германии в стране начался невероятный хаос, в котором навсегда исчезла всякая возможность организованной жизни и работы...

Но вопрос «А помогал ли кто-нибудь Третьему рейху со стороны? Те, кто явно не должен был, противники Гитлера». И ответ да, были, и сделали на деньги нацистов огромное состояние. «Крупнейшие Американские фирмы, такие как «Standard Oil», «Ford», «ITT», «General Motors» и даже «Coca-Cola», совершали большие денежные вливания в нацистов как до, так и во время войны. В преддверии войны, корпорации и банки США

вложили в финансовую систему и промышленность в Германии около 800 млн. долларов»[3,с.1]. Даже после вступления в театр боевых действий США, выполнение заказов от Гитлера продолжалось полным ходом, и забавно замечать, что после авиаударов от США по нацистам, было разрушено многое, но от американских заводов не откололось ни одного кирпича. Оно и логично, кто будет так легко убивать свою «дойную корову». И не важно, что от поставок рейху погибают твои жители, ведь деньги не пахнут... Американские дельцы выступили классическими бизнесменами, делая деньги на всём на чём можно, вопреки здравой логике и национальной политики. Американцы помогали рейху не только до войны, но и во время боевых действий. «Например «Ford», который отказался делать автомобили и двигатели для Британии, а вот для Германии нет. После оккупации Франции заводы начали работать в еще больших размерах, производя вермахту не только машины, грузовики и двигатели, а также стратегически важный каучук. В последствии глава компании, Генри Форд, был награжден высшим орденом Германии для иностранцев - Большим крестом Ордена Заслуг германского орла»[4,с.1-4]. Также американцы поставляли Германии бензин и нефть вплоть до 1945 года. «Standard Oil», которой правили знаменитые на весь мир Рокфеллеры, подписали договор с нацистской Германией, согласно которому, постоянно и регулярно поставляли сырье, топливо и каучук в Германию и Италию. Но Рокфеллеры получали деньги не только от рейха, но и американских государственных заказов, тем самым работая на два фронта. Все денежные же манипуляции, проводились не через немецкие банки, они активизировались позже, а через швейцарские счета и банки. Именно поэтому Швейцария не сильно пострадала от натиска нацистов, не только потому что, объявила о нейтралитете во время Второй мировой войны. Гитлер прекрасно знал, где его деньги, и что беречь Швейцарию нужно в числе первых. А что насчет более ближних стран? Существовали ли поставки в Германию от СССР? И здесь, как бы это странно не звучало, ответ будет положительно утвердительный, некоторые сделки существовали. В конце мая 1941 года, Адольф Гитлер полностью утвердил дату нападения на СССР, началась маскировка плана «Барбаросса». Документы доказывают, что советская власть знала о планах Германии, однако решила продолжить относиться к ним как к союзнику. «Третьего июня 1941 года Политическое бюро ЦК ВКП(б) приняло решение о продолжении поставок в Германию, во исполнении договора, а именно: 6 тысяч тонн меди, 1,5 тысяч тонн никеля, 500 тонн олова, 500 тонн молибдена и 500 тонн вольфрама. Однако не известно до сих пор, свершилась ли данная поставка сырья до 22 июня»[5,с.1-5].

Между СССР и Германией существовали торговые договоры, на основе которых осуществлялись взаимовыгодные поставки в период с 1939 по 1940 года. Берлин предоставил Москве товарный кредит на сумму 200 млн. рейхсмарок для закупки станков, оборудования, и много другого, связанного как с производством, так и с военной деятельностью. А в свою очередь кредит должен был выплачиваться СССР путем поставок зерна, нефти и другого сырья»[5,с.1-5]. Такая «дружба» между Фашистской Германией и СССР позволила узнать много нового о друг друге. Было замечено, что немцы сами показывали свои разработки, танки и самолеты, чтобы стать ближе к своему врагу. Это была некая стратегическая хитрость, показать противнику, что мы не опасны, мы торгуем, делимся своими наработками, открыто их демонстрируем, значит нам будут доверять. Такая обманка многих политиков и подкупала. И.В. Сталин не отказался от выполнения договора о поставках, хотя Германия за несколько месяцев до официального начала Великой Отечественной войны поставки по договору прекратила в одностороннем порядке. И Сталин И.В. считал, что прекратив поставки по договору, мы может невольно спровоцировать Германию на решительные действия, что все сообщения разведчиков о действиях фашисткой Германии, о точных сроках и прочих вопросах связанных с войной, обсуждалось руководством, но где-то на периферии политического сознания надеялись

(правда на что), что Германия в лице А.Гитлера заключенные договора не нарушит в отношении СССР. Но зная о свершившихся событиях, мы видим никакой договор между СССР и Германией не стал сдерживающим факторов в агрессивных планах рейха.

Германия, к началу Второй мировой войны зависела от импорта примерно «на 33 процентов в целом, по железной руде на 75 процентов, по свинце и меди-на 50 процентов и 70 процентов соответственно, по каучуку-более чем на 80 процентов, а по олову и боксидам на 90+процентов. В 1940 году Советский Союз обеспечил Германии 74 процентов нужных ей фосфатов, 67 процентов асбеста, 65 процентов хрома, 55 процентов марганца, 40процентов никеля и 34 процентов нефти. Однажды, генерал Эдуард Вагнер выразился: «Договор с СССР спас нас»[5,с.1-5]. Вторая мировая уже шла, а СССР делал поставки в нацистскую Германию и в определенной степени помогая Гитлеру осуществлять планы по уничтожению наций и захвату миру? Да, делал, но так ли все односторонне? СССР получил большую поддержку в виде укрепления своей военной мощи, которая в будущем помогла дать отпор непосредственно Германии. «Только в первой половине 1941 года Германия поставила в СССР 4050 различных станков»[5,с.1-5]. Данное сотрудничество было выгодно обоим режимам, как с экономической, так и с политической точек зрения.

Подводя итог хотелось бы сказать, что экономическое положение нацисткой Германии в 1933 по 1945 год претерпевает огромные изменения. Новый курс, новые планы и правительство поднимает экономику страны. Заключаются дипломатические договоры с другими странами, налаживается экспорт и импорт, появляются инвесторы и развивается производство. Но с началом войны картина меняется. При нападении на СССР, Германия понимает, что сделала катастрофически мало, и фактически с экономической точки зрения, Великая Отечественная война была проиграна фашистами еще до ее начала. Гитлер хотел всего и сразу, в архикороткие сроки, поэтому поторопился в таком важном вопросе как нападение на большую державу, за что, как мы все прекрасно знаем и поплатился. С другой стороны, такой исторический исход военного события, не может не радовать мир, понятно, что история не любит сослагательного наклонения, потому что при должной подготовке рейха, исход мог быть совсем другой...

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

- 1.Бонвеч Б. История Германии. Том 2. От создания Германской империи до начала XXI века.-М.:КДУ, 2008.
- 2.Керль Г. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. (Военная экономика и военная промышленность.). -СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1998.
- 3.Бартенев С. Как Америка помогала Гитлеру и СССР в ВОВ. (Интернет источник: <https://proza.ru/2021/04/15/1505>).
- 4.Русских А. Американский ленд-лиз для Гитлера. (Интернет источник: <https://dzen.ru/a/XLsIVWwWUQCwpRni>).
- 5.Окунев Д. Почему СССР осуществлял поставки в Германию в июне 1941года. (Интернет источник: https://www.gazeta.ru/science/2021/06/03_a_13618562.shtml)

УДК: 94(547) «1926/30»:316

ЭМИГРАЦИЯ ИЗ КАЗАХСТАНА: АНАЛИЗ АСПЕКТОВ, ПРИЧИН И СТАТИСТИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Кенбаева Адия Болатовна

Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
Научный руководитель: Байгабатова Назгуль Кажымуратовна
Талдыкорган, Казахстан

Данная статья представляет анализ статистических данных о процессе эмиграции, сфокусированной на контексте Казахстана. Исследование основано на информации, предоставленной Бюро национальной статистики Республики Казахстан. В работе рассматриваются основные тенденции, динамика и причины эмиграции из страны, а также повествуется о основных перспективах и вызовах, с которыми сталкиваются мигранты. Основной акцент ставится на анализе статистических показателей, таких как численность эмигрантов. Результаты исследования позволяют лучше понять динамику миграционных процессов в Казахстане и выявить факторы, влияющие на эмиграционные решения населения. Полученные выводы могут быть полезны для разработки государственной политики в области миграции и социальной защиты эмигрантов, а также для прогнозирования будущих тенденций в этой сфере.

Ключевые слова: *Эмиграция, Казахстан, миграционные процессы, статистические данные, внешняя миграция, тенденции, факторы, социальные изменения, политические сдвиги, экономические трудности*

Миграция представляет собой период перемен, сопровождающийся частичным или полным разрывом социальных связей и утратой привычного окружения, часто влекущими за собой утрату устоявшихся источников и систем смысла [1, с. 767-817]. Исследование факторов миграции играет важную роль в понимании динамики мирового населения и является неотъемлемым этапом предотвращения возможных социально-экономических проблем в будущем. По данным Международной организации миграции, количество мигрантов постоянно увеличивается. В 2020 году оно достигло 281 миллиона человек, что в сравнении с 173 миллионами человек в 2000 году и 221 миллионами человек в 2010 году и свидетельствует о стабильном росте. В настоящее время международные мигранты составляют примерно 3,6% от общей численности населения мира [2, с. 39-42].

Эмиграция – это процесс выезда людей из своей страны, региона или места проживания с целью постоянного проживания в одной местности. Лица, совершающие эмиграцию, называются эмигрантами. Эмиграция может быть обусловлена разнообразными факторами, включая экономические, политические, социокультурные или личные мотивы. Вторым ключевым термином является иммиграция, представляющая собой процесс прибытия людей в определенную страну, регион или локацию с целью устойчивого проживания там.

Миграция населения в Казахстане имеет свои особенности и влияет на различные сферы жизни общества. Внешняя миграция ранее имела эпизодический характер, а после получения независимости Казахстана произошла активизация миграционных перемещений. Важнейшей причиной миграции является экономические факторы [3]. В периоды экономического спада, потери рабочих мест и снижение доходов могут стимулировать эмиграцию населения в поисках лучших экономических возможностей за рубежом. Это может привести как к оттоку высококвалифицированных специалистов, так и к нежелательной убыли населения. Этот процесс также оказывает влияние на демографическую структуру страны. Например, уход рабочей силы может снизить

рождаемость и увеличить возрастную структуру населения, что может повлиять на потенциал экономического роста. Важно подчеркнуть, что миграция является многогранным явлением, и она может оказывать как положительное, так и негативное воздействие на общество.

В 1990-е годы наблюдалось существенное общее сокращение численности населения, вызванное как естественным уменьшением, так и массовой эмиграцией, когда более 2,2 миллиона человек покинули страну [4, с. 35-45]. В 1991 году, в период трансформаций на постсоветском пространстве, возросли возможности возвращения отдельных этнических групп на историческую родину. Политика «открытости» страны и либерализация взглядов на эмиграцию стимулировали процессы перемещения из Казахстана в другие страны, что привело к утрате трудового потенциала. Согласно официальной статистике, в начале 1990-х годов эмигрировало 686,2 тысячи человек, и впервые в Казахстане сформировалось отрицательное миграционное сальдо. По данным первой Казахстанской переписи населения 1999 года, численность населения уменьшилась с 16464,0 тыс. человек (перепись 1989 года) до 14955,1 тыс., что составляет более 9,1%. Только за 1991 год отрицательное миграционное сальдо составило -59140 человек. При этом наибольшее количество жителей покинуло Карагандинскую (-14676 чел.), Алматинскую (-9780), Жамбылскую (-8080) и Акмолинскую (-7927 чел.) области.

Мигранты активно вовлечены в различные сферы, преимущественно в строительстве, услугах бытового обслуживания, промышленности, малом бизнесе и сельском хозяйстве. Оценки ООН свидетельствуют о наличии около 3,5 миллиона мигрантов в Казахстане с 2011-2022 гг., представляющих разнообразные цели миграции. Основные регионы с притоком населения включают города Алматы, Астана и Шымкент, а также Алматинскую, Мангистаускую и Карагандинскую области [5, с. 227-234]. Казахстан отличается своей эффективной миграционной политикой, направленной на поддержку миграции лиц любой национальности.

В начале 2010-х годов отмечается повторное увеличение темпов чистой эмиграции из Казахстана, вызванное уменьшением числа иммигрантов и ростом эмиграции из страны. С 2012 года число эмигрантов начинает увеличиваться на 9,6% с 2015 года с тех пор эмиграция увеличивается с растущей скоростью, несмотря на 4-5% фактического годового роста ВВП (см. рис.1) [6]. Эти изменения могут быть обусловлены различными факторами, такими как экономические трудности, социальные изменения или политические сдвиги. Тем не менее, несмотря на положительные тенденции в экономике, уровень эмиграции остается высоким, что подчеркивает важность тщательного изучения причин этого явления и разработки соответствующих мер для сдерживания оттока населения.

Рис 1. Внешняя миграция в Казахстане в 2012-2022 гг.

Как видно из диаграммы, новый виток миграционного оттока начался с 2014 года, который оставил яркий след после девальвации национальной валюты. Девальвация – это

снижение стоимости национальной валюты по отношению к другим валютам. Девальвация влияет на покупательную способность национальной валюты, делая импорт дороже и увеличивая инфляцию. Согласно данным Бюро статистики Казахстана, количество эмигрантов ежегодно увеличивается с 2014 года на 8-16%. Если в 2015 году страну покинули 30 тысяч человек, то к концу 2019 года этот показатель увеличился на 30%, достигнув 45,2 тысячи человек. Это самый высокий показатель за десять лет. После 2020 года этот показатель снизился до 20% это свидетельствует о улучшении экономического состояния государства. Исследования показывают, что основной мотивацией, побуждающей людей к эмиграции, является стремление к лучшим возможностям трудоустройства, более эффективному развитию профессиональных навыков и достижению более высокого уровня жизни [7, с.18-35]. Важно отметить, что уровень удовлетворенности качеством жизни может зависеть от различных факторов, таких как текущий социальный и профессиональный статус, экономическое положение и уверенность в будущем развитии страны.

В целом вопросы межнационального перемещения молодежи в Казахстане представляют собой сложную картину, и одним из значимых трендов в этой области является образовательная миграция. Согласно данным Евразийской экономической комиссии (ЕЭК), только в учебном году 2019-2020 в вузах России обучалось 63 тысячи казахов. Учитывая, что в Казахстане всего 605 тысяч учащихся в университетах, можно сделать вывод, что каждый десятый казахстанский студент получает высшее образование за рубежом. В рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС) Казахстан занимает внушительную долю в 67% в общем объеме «экспорта» студентов [8]. В результате проведенного исследования выявлен ряд выводов. Миграция обусловлена сложным комплексом социально-экономических и политических факторов. Если в 1990-е годы социально-политическая обстановка и межнациональные противоречия играли ключевую роль в миграционных процессах, то в настоящее время эмиграция населения определяется прежде всего социально-экономическими аспектами. Это включает в себя низкий уровень промышленного производства в стране, переход от преобладания промышленности к сфере торговли и услуг, высокую безработицу, особенно среди молодежи, и несоответствие профессиональной подготовки выпускников к потребностям рынка труда.

С учетом этого, регулирование миграционных потоков представляет собой неотложную задачу. Важно разрабатывать и внедрять меры, направленные на создание новых рабочих мест, улучшение качества рабочей силы и предотвращение неуправляемой миграции. Государственная миграционная политика должна быть ориентирована на социально-экономическое развитие страны, опираясь на передовой мировой опыт и предупреждение вызовов неуправляемой миграции. Некоторые из ключевых мероприятий включают в себя внедрение механизмов внешней трудовой миграции для формирования квалифицированного национального рынка труда, проведение сбалансированной миграционной политики с ограничительными механизмами квотирования и селективными методами привлечения иностранной рабочей силы, а также разработку механизмов регулирования трудовой и социальной адаптации мигрантов.

В заключение, хотелось бы отметить, что исследование миграционных процессов в Казахстане подчеркивает важность системного мониторинга и адаптации миграционной политики к динамике общественных и экономических изменений. Регулирование внешней миграции и обеспечение внутренней стабильности страны требует глубокого понимания причин и мотивов миграции. Следует подчеркнуть, что экономические факторы остаются основным двигателем миграционных решений, и в этом контексте необходимы меры по улучшению экономического климата, созданию рабочих мест и повышению уровня жизни. Образование также играет ключевую роль в формировании перспектив для молодого населения, что важно для сдерживания оттока талантливых кадров.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Bierwiazczonek K., Waldzus S. Socio-Cultural Factors as Antecedents of Cross-Cultural Adaptation in Expatriates, International Students, and Migrants // Journal of Cross-Cultural Psychology, 47(6), 2022. – 1150 p. <https://doi.org/10.1177/0022022116644526>
2. International Migration 2020 Highlights // United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2020. (ST/ESA/SER.A/452). – 574 p.
3. Маханов К. Краткий обзор внешней миграции в Казахстане. Eurasian Research Institute. <https://www.eurasian-research.org/publication/briefoverview-of-external-migration-inkazakhstan/?lang=ru> Дата обращения: 25.11.2023
4. Архангельский В.Н., Денисенко М.Б., Елизаров В.В. Мы, Казахстан. Сборник Бюро национальной статистики РК. – Нур-Султан, 2000. – 130 с.
5. Сыздыкбеков Е. Внешняя трудовая миграция как фактор развития рынка труда в Республике Казахстан // Вестник Карагандинского университета. – №4 (108). – 2022. – 112 с.
6. Бюро Национальной статистики (2020). Демографическая статистика. <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/6> Дата обращения: 15.12.2023
7. Gubaidullina M., Idrysheva Zh. The Contribution of Migration to Sustainable Development: Western Vector of Migration from Central Asia (the US Case) // E3S Web of Conferences. № 02003. 2020. – 159 p.
8. Евразийский экономический союз в цифрах: краткий статистический сборник. – Москва. 2021. – 188 с. http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/union_stat/Pages/default.aspx Дата обращения: 11.11.2023

УДК: 31.314.7.74 (575)

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАШТАР: МИГРАЦИЯСЫНЫН СЕБЕПТЕРИ, ЖУРУШУ ЖАНА КЕСЕПЕТТЕРИ

Бактыярбек уулу Эржан

Ош мамлекеттик университетинин тарых жана социалдык иштер факультетинин студенти,
Илимий жетекчиси: т.и.к., доцент Чыныкеева Гулназ Эргешалиевна
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макалада жаштар, жаштардын саясаты изилденип, өзгөчө алардын миграциясынын себептери жана кесепеттери аныкталат. Жаштардын миграциясынын социалдык аспектилери кароо менен бирге, миграциянын экономикалык факторлору, алдыңкы, абройлуу билим берүү, жаштардын өздөрүнүн экономикалык бакубаттуулугун жогорулатууга умтулуусу менен да байланыштырууга, башкача айтканда, чет өлкөдө көбүрөөк маяналуу жумуш издөө, өнүккөн өлкөлөрдө туруктуу жашоо жана башка себептерин талдоого аракет жасалды.

Ачык сөздөр: жаштар, миграциянын демографиялык аспектилери, миграциянын себептери, иш менен камсыз кылуу, жогорку окуу жайлары, билим берүү системасы, социалдык программалар, билим берүү процесси, интеграция.

Киришүү. Калктын миграциясы – адамдардын туруктуу жашаган жерин алмаштыруу же ага кайтып келүү менен белгилүү бир аймактардын чек аралары аркылуу көчүп жүрүүсү.

Миграция эки түргө бөлүнөт: ички жана тышкы (эмиграция жана иммиграция). Ички миграция – бир өлкөнүн чегинен чыкпай, шаардан - шаарга же айылдан - шаарга көчүү [2]. Мисалы, биз келечекте өзгөчө көңүл бура турган жумушчу күчүнүн ички миграциясы. Тышкы миграция – адамдар өз өлкөсүнүн чегинде, башка өлкөгө конуш алмаштырган миграция. Бул миграциянын түрү азыркы учурда кеңири таралган. Башка өлкөлөрдө жашоо жеңил, эч кандай көйгөй жок, ар кимдин жумушу бар деп ойлошот. Бирок алар миграцияга барып келгенден кийин туура эмес экенин түшүнүшөт.

Азыркы мезгилде дүйнө жүзүндө жаштардын миграция маселеси бүгүнкү күндө эң актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Анткени, азыр саякатка чыгууга, дүйнөнүн каалаган жерине көчүп барууга же жашаган жериңизди алмаштырууга эң жакшы шарттар түзүлдү. Акыркы 50 жылдын ичинде гана миграциянын масштабы 2,5 эсеге өстү; дүйнөдөгү мигранттардын саны 280 миллион адамдан ашты, ал эми миграциялык кыймылдардын негизги катышуучусу 16 жаштан 35 жашка чейинки жаштар экендиги тастыкталды [1].

Негизги жыйынтыктар жана аларды талкуулоо. Ар бир өлкөнүн өзүнө тиешелүү көйгөйлөрү бар, анын негизгилеринин бири - калктын миграциясы болуп саналат. Ага байланыштуу өлкөдө калктын саны азаят. Тышкы эмгек миграциясы Кыргыз Республикасында кеңири жайылганы баарыбызга белгилүү, бул иш-аракетти көпчүлүк үй-бүлөлөр жашоо үчүн каражат табуу катары эсептешет. Республика эгемендүүлүктү алгандан бери жаштар арасында да миграция жигердүү өнүгүп келе жатат. Бүгүнкү күндө дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө билим алып жаткан кыргызстандык студент жаштар эл аралык интеллектуалдык миграция процессинин активдүү катышуучулары. Алар донор-өлкөлөр менен билим берүү миграциясы процессине катышкан реципиент-өлкөлөрдүн ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелерди чындоого белгилүү салым кошууда [3].

Бул көрүнүш бир четинен сүйүнө турган көрүнүш болсо, бир четинен терс кесепеттерин да эске алуубуз кажет. Анткени, мигранттар барган өлкөнүн каада-салттарын, динин, тилин убакыттын өтүшү менен калыптандырып, өзүбүздүн каада-салттарыбызды унутта калтыруу менен өзүбүздүн маданиятыбызга, баалуулуктарыбызга кыянаттык кылган учурлар да азыркы коомдо актуалдуу көйгөйлөрдүн бири.

Кыргызстандык студенттер чет мамлекеттердин стипендияларынын артынан чет өлкөдө билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушту. Билим алмашууну ишке ашыруу, өзү үчүн таланттуу адистерди өстүрүүгө умтулган экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдүн геосаясий кызыкчылыктарына негизделген. Мекенине кайтып келген учурда алар окуган өлкөнүн саясатынын активдүү “дирижёрлору” боло алышат. Билим берүү миграциясы эл аралык интеграцияга жана мамлекеттер аралык мамилелерди өнүктүрүүдө жол ачууда.

Бул макаланын актуалдуулугу жаштардын чет өлкөгө чыгууга болгон каалоосу, чет өлкөлөрдүн билим берүү системасы, жогорку маяна, жеңил жашоого түзүлгөн шарттар жана мигранттар үчүн түзүлгөн долбоорлор бар экендигинде болууда. Мектеп окуучулары дүйнөдөгү абройлуу университеттерге тапшырууга каалосу, ЖОЖдун бүтүрүүчүлөрү Кыргызстанда өз жөндөмдүүлүктөрүн татыктуу колдонууга мүмкүнчүлүк таба албагандыктан чет өлкөлөргө кетишет. Өлкөдө өнүккөн өлкөлөргө салыштырмалуу жашоо деңгээли салыштырмалуу төмөн, жумушсуздуктун күчөшү, жаштардын билим берүүсүндөгү мүчүлүштүктөр – жаштардын миграциясынын негизги себептери болуп саналат. Натыйжада, азыркы коомдо демографиялык, социалдык жана экономикалык көйгөйлөр жаралууда. Алар мамлекеттердин ортосундагы мамилелерде саясий жана экономикалык карама-каршылыктарды пайда кылуучу көптөгөн эл аралык аспектилерге ээ.

Бул макаланын максаты - Кыргыз Республикасынан жаштардын миграциясынын себептерин аныктоо жана мамлекеттин интеллектуалдык потенциалын сактоого багытталган социалдык программаны иштеп чыгуу аракеттери жана мамлекет тарабынан бул програманын ишке ашырылуусуна көмөк көрсөтүү.

“Жаштар” деген ким? Жаштар – бул социалдык-демографиялык топ, социологиялык маанидеги жаштар – жаштардын социалдык абалынын курактык өзгөчөлүктөрүнүн, коомдун социалдык түзүлүшүндөгү орду жана функцияларынын, конкреттүү кызыкчылыктарынын жана баалуулуктарынын негизинде айырмаланган социалдык-демографиялык топтун жыйындысы.

Жаштар – бул кеңири мааниде алганда, курактык өзгөчөлүктөр жана алар менен байланышкан негизги иш-аракеттердин негизинде түзүлгөн топтук жамааттардын кеңири жыйындысы [4].

Жаштар коомдун эң динамикалуу бөлүгү болуп саналат жана коомдук мамилелер системасындагы өзгөчө ролу жана орду менен мүнөздөлөт. Жаштардын жаш чектери жөнүндө жалпы пикир жок. Жаш курактык мезгилдүүлүктүн бирдиктүү критерийлери жок болгон учурда, жаш курактын чектерин аныктоодо, жаштарды изилдеген ар кандай тармактар боюнча, анын ичинде социологияда иштелип чыккан ыкмалардын өзгөчөлүктөрү, ошондой эле, изилдөөчүлөрдүн алдында турган конкреттүү максаттар жана милдеттер эске алынат.

Кыргызстанда жаштардын саны 2023-жылдын 1-апрелине карата 782823 адамды же жалпы калкынын 12 %ын түздү. Мындай маалыматты Эмгек, миграция жана жаштар министрлигинин басма сөз кызматы Улуттук статистикалык комитетке шилтеме берүү менен билдирди [6].

Илимде көбүнчө жаштардын төмөнкү курак чеги 14-16, ал эми жогорку - 25-29 жашка чейин аныкталат.

Азыркы практикада жаш илимпоздор сыяктуу айрым топтордун (33-35 жашка чейин) жашынын жогорулашы байкалса да, социалдык-демографиялык топ катары өзүнүн курамы боюнча гетерогендүү болуп эсептелет. Бул жаш курагы боюнча ар кандай катмарларды айырмалайт (өспүрүмдөр, жаштар).

Кыргызстанда 14-30 жаштагы ар бир экинчи жаштар билим алууда. Жалпы билим берүүчү мектептердин окуучуларынын көбү мектепти аяктагандан кийин жогорку окуу жайларына тапшырууну пландап жатышат, ар бир бешинчи адам иштөөгө, ар бир жетиден бирөө колледжге тапшырууну пландаштырууда. Кыргыз Республикасынын ЖОЖдоруна кабыл алуу үчүн жыл сайын ЖРТ (жалпы улуттук тестирлөө) боюнча көз карандысыз тестирлөө жүргүзүлүүдө.

Жаштар мурда болуп көрбөгөндөй кыймылда. Акыркы бир нече ондогон жылдар аралыгында дүйнөнүн көптөгөн бөлүктөрүндөгү саясий, экономикалык, социалдык жана демографиялык өзгөрүүлөр көптөгөн адамдарды үй-жайынан сүрүп чыгарып, шаарларга жана чет өлкөлөргө миграцияга түрткү болду. Сооданын өсүшү, арзан жана ылдамыраак транспорт каражаттары жана оңой байланыштар көптөгөн жаштарды өз өлкөлөрүнүн ичинде да, улуттук чек аралардан ары да, алыскы жана жакынкы чет мамлекеттерге миграцияга түрттү.

Эл аралык жаштар миграциясынын демографиялык, социалдык, маданий жана экономикалык кесепеттери бар. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө 10 жаштан 24 жашка чейинки жаштар калктын 30 пайыздан ашыгын түзөт [5].

Таблица №1 – Кыргызстандын түштүгүндөгү калктын жаш курагы боюнча 2021-жылга карата саны (адам) [6].

	Кыргыз Республикасы	Баткен обл.	Жалал-Абад обл.	Ысык-Көл обл.	Нарын обл.	Ош обл.	Талас обл.	Чүй обл.	Бишкек шаары	Ош шаары
Бардык калк	6 636 803	548 247	1 260 617	501 933	292 140	1 391 649	270 994	974 984	1 074 075	332 164
Анын ичинде, эмгекке жарамдууларга чейинки	2 299 186	202 976	448 316	166 451	101 968	513 296	99 351	320 582	332 816	113 430
Эмгекке жарамдуулар	3 787 820	307 011	723 799	286 052	164 732	783 789	149 609	549 511	637 656	185 661
Эмгекке жарамдуулардан улуу	549 797	38 260	88 502	49 430	25 440	94564	22 034	104 891	103 603	23 073

Таблицада көрүнүп тургандай, 2021-жылы Кыргызстанда жалпы калкы 6 636 803 адамды түзсө, анын эмгекке жарамдууларга чейинки калк – 2 299 186 адам, эмгекке жарамдуулардан улуу калк – 549 797 адамды түздү, ал эми эмгекке жарамдуу бөлүгү 3 737 820 адамды түзөт жана бул катмар калктын арасындагы жаштар болуп саналат.

Көптөгөн жаштар өз өлкөсүнө пайдалуу болгусу келет, сүйгөн иши менен алектенгиси, эмгеги үчүн татыктуу айлык акы алгысы келет, коркпой үйлөнүп, турмушка чыккысы келет, балалуу болгусу келет, эртең жумуштан бошотулбайын деген санаа менен коркпой жашоону каалашат. Андыктан, жаштардын көбү жакшыраак социалдык жана экономикалык шарттарды издеп, өлкөдөн чыгып кетүүгө аракет кылышат жана акыркы мезгилдерде аргасыз болгондугуна күбө болуп келүүдөбүз.

Азыркы дүйнөнүн жаштары жашоого болгон көз карашынын туруксуздугу, иш тажрыйбасынын жоктугу жана натыйжада профессионалдык статустун салыштырмалуу төмөн болушу менен мүнөздөлөт. Эмгек рыногунун калктын атаандаштыкка жөндөмдүү категориялары менен ашкере толуп кеткендигинен улам, жаштар тобокелдиктин кыйла белгилүү тобу болуп саналат. Ошол эле учурда, башка социалдык аялуу топтордон (майыптар, аялдар) айырмаланып, жаштар эмгек ресурстарынын эң келечектүү категориясы болуп саналат.

Жаштар эмгек ишмердүүлүгүнүн субъекти катары толук калыптана элек, ал бардык өзгөрүүлөргө чыдамдуу, эмгектин жүрүшүн өзгөртүүгө жөндөмдүү, профессионалдык өсүш үчүн зор мүмкүнчүлүктөргө ээ жана алдыдагы эмгек ишмердүүлүгүнүн өсүшү үчүн жакшы күч болуп берет.

Рыноктук мамилелердин шарттарында жаштарды иш менен камсыз кылуу проблемасы жаралууда. Бир жагынан алганда, жаштар үчүн иш менен камсыз кылуу маселеси өтө маанилүү болсо, экинчи жагынан, ар бир адам кесиптик чөйрөдө өз муктаждыктарын ишке ашыра албайт.

Мамлекеттин бүткүл экономикалык, социалдык жана укуктук саясатын түптөмүрүнөн бери өзгөртмөйүнчө - бул маселеде кырдаалды өзгөртүү мүмкүн эмес. Төмөнкү

факты көңүл бурууга арзыйт: мамлекеттик жаштар саясатында негизги артыкчылыктардын арасында эмгек маселелерине тиешелүү багыттар аз. Кыргызстанда бул маселе чечилбесе жылдан-жылга оорлой турган көйгөй бар. Алардын басымдуу бөлүлүгүндө 18 жаштагы тургундардын саны азайып баратат. Мектепти аяктагандан кийин ЖРТдан жогорку балл алган бүтүрүүчүлөр башка ЖОЖдорго билим алууга кетишет. Алар өз мекенинде бюджетке же контракттык орундарга кирүүгө мүмкүнчүлүктөрү бар. Бирок дагы бир актуалдуу жана көйгөйлүү маселе... Окууну аяктап, башка мамлекетке иштөө үчүн кетип жаткан балдардын тагдырын чечиш керек.

Андыктан:

Биринчиден, жергиликтүү бийлик системалуу түрдө жаштарды колдоо программасын иштеп чыгуусу кажет, анын ичинде башка нерселер менен катар каржылык жардам да камтылуусу зарыл.

Экинчиден, тышкы миграцияга байланыштуу, «акыл-эстин агып кетүүсүнө», анын пайда болуу себептерин аныктоо, бул маселенин чечүүчү жыйынтыгы талкуулануусу абзел, анткени, ал мамлекетти келечекте оор кырдалга алып келүүсү мүмкүн, коом тарабынан эмиграциянын агымын токтотуу маселеси каралуусу зарыл жана билимдүү жаштарды өз өлкөбүзгө кайрып келүүбүз шарт.

Үчүнчүдөн, жыл сайын мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн 9-10 процентке жакыны ар кандай себептер менен республикадан чыгып кетишет. Алардын көбү ЖРТдан жогорку балл ала алышбагандар же тапшырбагандар болуп саналат. Алар мектепти бүтөөр замат эле мигрант статусуна ээ болууга аргасыз болгон биздин жаштар эмеспи. Бул маселеге олутту карап мекенибиздеги өндүрүштүк мекемелер миграцияга жөнөп жаткан жаштарыбыз менен контракт түзүп алардын окуу акысын каржылап берсе. Окууну аяктаган соң ал жараныбыз ошол мекемеге иштеп берсе деген пикир жаралат.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, азыркы коомдогу жаштардын билим тармагындагы миграциянын колдоого алуу мамлекет тарабынан көзөмөлдөөчү программалар иштелип чыгуусу кажет. Ал эми мектепти аяктаган соң эмгек миграциясына аттанган жаштарды өндүрүштүк мекемелер контракт түзүп алардын окуу акысын каржыласа. Окууну аяктаган соң ал жарааныбыз ошол мекемеге иштеп бере тургандай долбоорлорду иштеп чыгып мамлекет өз көзөмөлүнө алса. Бул иш аракет менен мамлекетибиздин билим жаатында потенциалын көтөрө алмакбыз жана эмгек рыногунда жумушсуздукту азайтуу иш аракеттери да аткарылмак. Кыргызстандык ар бир жаштарыбыз бир кесиптин ээси болуп калыптанышына мамлекетибиз да өз салымын кошмок жана келечекке карай туура кадамдар ташталмак.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Аносов А.П. Өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрү. - М.: Инфра-М, 2008. - 44 б.
2. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Миграция. Маңызы жана кубулуштары. Сериялар: Психологдун китепканасы. - М., 2008.
3. Усанова Ж.У. Кыргызстандан тышкы миграция: масштабы, тенденциялары жана келечеги: монография, Павлодар, Кереку, 2016. – 43 б.
4. Власова В.М., Сидоркина В.А. Рынок шарттарында иш менен камсыз кылууну стабилдештирүү. - М.: Финансы жана статистика, 2007.
4. Зинченко Н.Н., Власова В.М., Сидоркина В.А. Калктын миграциясы. Эл аралык укуктук жөнгө салуунун теориясы жана практикасы. - М., 2008
5. Цапенко И.М. Батыштагы экономикалык миграциянын «кайра жаралышы» // Экономиканын суроолору. - 2008. - № 11.
6. Демографический ежегодник Кыргызской Республики 2016-2020 гг. – Б., Нацстатком Кырг. Респ., 2021:-312с.

УДК: 93/94/39 (575.2)

**КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ ОЮНДАРЫ: ЧҮКӨ МЕНЕН ОЙНОЛУУЧУ
ОЮНДАР****Жумакеева Нуриза**

Ош мамлекеттик университетинин тарых жана социалдык иштер факультетинин студенти,
Илимий жетекчиси: т.и.к., доцент Чыныкеева Гулназ Эргешалиевна
Ош, Кыргыз Республикасы

***Аннотация:** Макалада кыргыздардын салттуу оюндары болуп саналган чүкө оюндары боюнча этнографиялык маалыматтар чогултулду жана анын эрежелери талдоого алынды.*

***Ачык сөздөр:** кыргыздар, тарых, этнография, салттуу оюндар, “ашык”, “чүкө” оюндары.*

Киришүү. Азыр XXI кылым, техниканын өнүккөн жылы. Башка өлкөлөр сыяктуу эле биздин чөлкөм да күндөн-күнгө өнүгүп, өсүп келе жатат. Азыр мурункудай алыстан суу ташымай жок, кирди колдо жуубайсын, жада калса, тамак да жасабай калбадыкбы, мунусу мейли, эң өкүнүчтүүсү элибиздин улутук, салттуу оюндары, айрыкча жаш балдардын ойногонун көрбөй калдык. Азыркы учурда алар өздөрүнүн телефондору менен алек. Эгерде биз жана улуу муун атайын чараларды колдонуп, элибиздин салттуу оюндарын уйрөтпөсөк, элибиздин салттуу оюндары ойнолбой, унутулуп бара жатат жана такыр унутулуу коркунучу турат.

Кыргыз эли мал менен өсүп-өнгөн эл. Ошондуктан малдын чүкөсүн (каржиликтин башына ашташкан кичинекей сөөк) байыртадан эле пайдаланышкан. Кыштын узак түндөрүн чүкө ойноо менен өткөрүшкөн. Оюнда элдин ички, тышкы душмандарынан коргонуу ыкмалары, аскердик өнөрдүн элементтери (таамай атууга көнүгүү, көздүн курчтугун өөрчүтүү ж.б.), тактык, тыкандык, тез эсептей билүүчүлүк, шамдагайлык, тапкычтык, кылдаттык, чеберчилик, устаттык, кыраакылык, кыймыл, адеп сактоо сыяктуу көптөгөн учурлар колдонулат. Оюн ушунусу менен кызыктуу да, ушунусу менен баалуу. Чүкө оюндары жөнүндө элдик фольклордо, «Манас» эпосунда, жазуучулардын чыгармаларында кеңири маалыматтар бар [2].

Чүкө оюндарынын байыркылыгы «Манас» эпосунан да көрүнөт. Манастын ашык ойногондугу, ордо аткандыгы айтылат [3]. Чүкөнү мурда ашык, эңке деп да аташкан. Чүкө салган баштык - тулуп, койдун чүкөсү - койгут (кээде аркардын кичирээк сакасы да койгут делет), эликтики - элик бапый, тоо теке, аркар, кулжаныкы - сака, эчкиники чыймыт, уйдуку - томпой, доңкей деп аталат. Абалак - мүйүздөн төрт кырдуу жасалып, негизинен ордого гана колдонулат [4].

Кыргыздын салттуу оюндарынын бири - чүкө оюндары. Чүкө оюндары аябай арбын: “ашык”, “чүкө атышуу”, “Хан-Вазир”, “чүкө салмай”, “чүкө өкчөмөй”, “үч тапан”, “андөк таламай”, “алжүдүм”, “дарттикем”, “жыдымай”, “кынымдат”, “коюмтап”, “көтөрмөй”, “кыйыр”, “өлдү”, “таа”, “келиш”, “кен”, “кан таламай”, “ачакей-жумакей”, “кыт”, “айкүр”, “чүкө атмай” [5] жана башкалар.

Чүкө “оң”, “сол” болуп экиге бөлүнөт. Конушуна жараша – “алчы”, “таа”, “бөк”, “чик” деп айтылат. Семиз койдун чүкөсү салмактуу келип, даана атылат. Ал эми арык малдын чүкөсү жеңил болот, атканда башка чүкөгө тийип, жөлөнүп “шыйкы” туруп калышы мүмкүн.

Негизги бөлүк. Чүкө оюнунун бири – “Хан-Вазир” оюнунун ойнолуу эрежелерине токтолсок. Бул оюнду жаш балдар да, чондор да ойношот. Оюн башталарда тегерек тартып отурушат. Оюнга төрттөн адам катышат: 5, 6, 7, 10 болушу мүмкүн. Үч киши катышса, оюн

болбой калат. Себеби, чүкөнү өкчөгөндө айкүр (алчы) консо - хан болот. Таа консо - вазир болот. Чик консо - ууру болот. Бөк консо - сопу болот. Эгерде үч киши ойносо, бирөө ар дайым ууру боло берип, оюндун кызыгы кетип калат. Ошондуктан, көбүрөөк киши ойносо, кызыктуу болот.

Адатта чүкө айкүр, таа аз конот. Ошого карап хан, вазир жай алмашат.

Оюндун шарты боюнча биринчи хан шайланышы керек. Чүкө айкүр турмайынча катары менен өкчөй беришет. Качан айкүр конгондо өкчөгөн киши хан болот да, чүкөнү өкчөөдөн калат. Анын чүкөгө кол тийгизүүгө акысы жок. Ага, кол тийгизсе, жыдып калат да хандыктан түшөт. Хан шайлангандан кийин таа тургузган киши вазир болот. Ошондон кийин оюн жандуу боло баштайт. Анткени, андан кийин өкчөгөн кишинин чүкөсү чик болсо, дароо вазир: «Ууру кармадым» деп, кармап келет да, ханга кайрылат.

- Ханым, дат? - дейт вазир.

Дартын, болсо айт! - дейт хан.

- Ууру кармадым.

Эмнеңди уурдаптыр?

Вазир: - Үч же беш коюмду уурдады - дейт. Же каалаган буюмдарын, малдарын айта берет. Бирок мында оюндун башында ойногондор тарабынан макулдашылган санды тактап айтканда, жуп санды же так санды гана ай- тыш керек. Эгерде жуп санды айтууга макулдашып, так санды айтса (мисалы: 2, 4, 6, 8 дегендин ордуна 1, 3, 5, 7 деп алса) жаңылган катары түшүп калат. Вазир ууруну кармаганда 3 коюмду же 5 коюмду уурдаттым дейт. Эгер ал айтпайбыз деген (4, 6) санды айтып алса, түшөт.

Ал эми хан кескенди жаңылып айтпайбыз деген жуп сандын эсебинде кессе (мисалы: 4 билек (шап) ал десе) хан дагы түшүп калат.

Катары менен өлчөнүп жаткан чүкө айкүр же таа турса, вазир которулат.

Эгер чуке оңко турса, оюн бузулат. Кайта башынан ойнолот. Оюн кызыктуу болсун үчүн, хан кармалган ууруларга ар түрдүү кесет. Мисалы: беш билек ал, беш укуй ал, беш төөматек, ж. б. Оюн ушул сыяктуу улана берет [1., 390-391-бб.].

“Кан таламай”. Бир топ бала чогулуп алып бир чүкөнү же бир саканы кан деп коёт. Ал канга кошуп көп чүкөнү калчашат. Ал чүкөнү калчаган бала эки бек, эки чиге, эки таа, эки алчы болсо бирин-бирине атып ала берет. Ал бала атып жатып тийгизе албай же башка чүкөлөргө тийгизип койсо жыдып калат. Жана калчаган бала дагы ошондой тартип менен ала берет. Баякы атып жаткан балдар канча чүкө атса дагы өзүмдүк кылып ала беришет. Кан атып алганы байып калгандай болуп турат. Кайсы бир бала жалгыз чүкөнү да атып ала албай тура берет. Эгерде кан алчы түшсө алчы менен атып алат, таа түшсө таа менен, бөк түшсө бөк менен, чиге түшсө чиге менен атып ала берет. Канды кандай учурда атып алса да боло берет. Чүкө атып олтуруп баардыгы бүткөндөн кийин ар бир бала чүкөлөрүн санап көрүп, эң аз чүкө алып калган баланын чүкөсүнө өлчөп салып калчашат. Анда канды атып алган бала канды жолдошу менен чүкөнүн санатынан башка кылып салат. Калчашаарда анда такыр чүкө албай калган бала оюнга кирбей гана томсоруп олтура берет. Берки чүкө алган балдар калчашып жатканда, кан таа түшүп калса сак болуп турган балдар жалпы эле чачылып жаткан чүкөнү талап киришет. Андай кай бирлери көбүн талап алып коет. Баякы чүкөнү көп атып алгандагы, көп талап алып байып калат. Кээ бир балдар ошол кан талашмайда дагы жакшы талап ала албай куру калат. Ошентип, баякы көп чүкөнүн баарын кайсы бала алса, ошол бала уткан болуп эсептелип, берки балдардан кош камчы, бөлчөй, төө матек окшогон сайган байгесин балдардан алып көтөрүлүп калат. Кандын алчы, бөк, чиге түшкөнү жай оюн болуп атып ойноло берет. Анда канды атып алган бала канды жолдошу менен чүкөнүн сапатынан башка таа түшүп калганда гана таламакей болуп, балдарды тытыштырып салат. Кандын таа түшкөнү кандын жаңылганы деп билинет [1., 408-б.].

“Ачакей-жумакей”. Бул илгертен кыргыздардын балдары үчүн арналган оюн. Бул оюнда эки адам: бала менен бала, ага-ини, ата-бала, апа-кызы болуп ойной берсе болот. Адегенде экөө саламдашып, маңдай-тескей отурган соң, ортодогу оң чүкөнү улуусу өкчөйт. Чүкө алчы турса, өкчөгөн адам сол колунун эки шадысын жумат, таа турса бирин жумат. Чүкө бөк же чик түшсө, кезекти экинчиси алат. Оюн салаалар бир сыйра жумулуп-ачылмайын алмак-салмак ойноло берет. Эгерде чүкө оңко же тоңко турса утуш ошо өкчөгөн кишиге тете болот. Уттурган эки көзүн колдору менен жабат. Утканы эки колу менен сыртынан чертет да, эки колунун бир шадысын көрсөтөт, калганы жумулган бойдон калат. Көзүн жапкан черткендин кандай колду көрсөткөнүн дароо табыш керек. Таппаса, чертүү уланат. Таап алса, утканы салам берет да, оюн бүтөт [1., 409-б.].

Жыйынтык. Чүкө оюндарын үй-бүлө мүчөлөрү менен ойногон аябай кызыктуу. Себеби, ата-энеси кошулуп ойносо, балдар күчтүү ойногонун көрсөтүү үчүн умтулуп, аракет кылышат. Ата-энеси тартипти кармап, оюндун шартын түшүндүрүп, оюндун эреже менен ойнолуп жатканын көзөмөлдөйт.

Азыркы учурда балдар такыр эле салттуу оюндарды ойнобой калышпадыбы. Буга көптөгөн адистер атайын иш чара көрүп да, дале чече албай келишет. Алардын айтымында чүкө оюндарын смартфон аркылуу ойногонго, онлайн форматта чыгарабыз деп жатышат. Азыр жаш балдарды телефондон ажырата албай жатканда, аларга кайра телефонго жүктөп койгон болбойт го деп ойлойм. Телефондон ойногону менен өз колдору менен, жигитче чүкө аткан баары бир башка да. Биз азыркы жаштарды кичине болсо да телефондон алыстатсак, кыргыздын салттуу оюндарын үйрөтсөк ушул биздин жетишкендик деп эсептейбиз.

Кээ бирлеринин айтымы боюнча чүкө оюндарын мектеп программага киргизүү керек деп сунушташат. Эгерде чынында эле, киргизсе кандай болот? Алардын сабактары ансыз да көп информация алып, окуп чарчашат да, буларга кайра-кайра жаңы сабактын кошулушу керек эмес деп ойлойм. Андан көрө сабактан кийин, мээсин эс алдырганча жандуу ойносо, өзүнө да, досторуна да кызыктуу болот. Жаштарды үйрөтсөк алар бат эле кызыгып, куунап ойноп калышат деген ойдобуз, анткени, жаш балдар өздөрүнүн телефондорунан ажырай албай жатышат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Кыргыздар. Он төрт томдук. XIII том. - Б.: “Бийиктик”, 2011. – 412 б.
2. Кадыров Ы. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар. –Б.: 2011. – 208 б.
3. Рысмендеева Н. Кыргыз элинин чүкө оюндары: (Этнографиялык иликтөө) / Илимий ред. Т.К.Чоротегин. Бишкек: Кыргыз жер, 2016. – 176 б., сүрөт. – "Мурас" фонду. – "Кыргыз Тарых Коому" ЭКБсы. – ISBN 978-9967-12-532-2.
4. <https://ky.wikipedia.org/wiki>
5. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>

UOT-327

**ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN HƏLLİ -
ŞANLI ZƏFƏR**

Sevinc Məmməd qızı Seyidova
tarix elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan

***Xülasə:** Məqalədə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllindən, Şanlı Zəfər qələbəsinin əldə edilməsindən bəhs edilir. Münaqişənin həlli prosesi tarixi sənədlər əsasında şərh edilir. Azərbaycanın Şanlı Zəfər nəticəsində ərazi bütövlüyünü tam bərpa etməsi məsələləri işıqlandırılır.*

***Açar sözlər:** münaqişə, Dağlıq Qarabağ, Azərbaycan ordusu, ərazi bütövlüyü, 44-günlük müharibə, Şanlı Zəfər*

1988-ci ildən başlayan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasına maddi və mənəvi cəhətdən böyük ziyan dəydi. Müharibə nəticəsində 20000 nəfər Azərbaycan vətəndaşı öldürüldü, 50000 nəfər əlil oldu, 4866 nəfər işə itkin düşmüşdü. Dağlıq Qarabağ və işğal edilmiş 7 rayonun ərazisindən 660 min nəfər yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olmuşdu [2, 5]. Qaçqın və məcburi köçkünlərin ümumi sayı 1 milyondan çox oldu. 890 yaşayış məntəqəsi, 150 min ev, 7000 ictimai bina, 693 məktəb, 855 uşaq bağçası, 695 səhiyyə müəssisəsi, 927 kitabxana, 44 məbəəd, 9 məscid, 9 tarixi yaşayış məskəni, 464 tarixi memarlıq abidələri və muzey, 40000 muzey eksponatları, 6000 sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 800 km avtomobil yolları, 160 körpü, 2300 km su xətti, 2000 km qaz xətti, 15000 km elektrik xətti, 280000 hektar meşə, 1000000 hektar əkin sahələri, 1200 km suvarma sistemi dağıdılmışdı [2, 5]. Azərbaycan Respublikasına dəyən ümumi ziyan 60 milyard ABŞ dolları həcmində oldu [2, 5].

1989-cu ilin dekabrın 1-dən etibarən Ermənistan Sovet Respublikasının parlamenti Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında beynəlxalq hüquq normalarına zidd olan bir qərar qəbul etdi [1, Beynəlxalq münasibətlər şöbəsi, Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlığı məclisinin işinə dair sənədlər, v.18]. Və bununla da Azərbaycana qarşı qeyri-qanuni ərazi iddialarını irəli oldu.

Münaqişə edən tərəflər arasında atəşkəs haqqında sazişin (12 may 1994-cü il) imzalanmasından sonra, münaqişə özünün yeni mərhələsinə daxil oldu ki, bu mərhələdə də onun nizamlanması beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətindən asılı oldu. Ermənistan işğal olunmuş ərazilərdən narkotik və silah satışı məqsədilə istifadə edirdi. Həmçinin buraya “erməni könüllüsü” adı altında özünün hərbi qulluqçularını yerləşdirirdi. Azərbaycanın İranla sərhədinin 132 km-i Ermənistan qoşunlarının nəzarəti altında idi. Atəşkəs haqqında müqavilə bağlandıqdan sonra, Azərbaycan Respublikası münaqişəni ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində dinc yolla həll etməyə səy göstərirdi. Lakin Ermənistan Respublikası işğal etdiyi əraziləri tərk etmək istəmirdi. Məhz bu şəraitdə Azərbaycanın “özünümüdafiə hüququ”ndan istifadə etmək hüququ var idi. Xüsusilə, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edə bilərdi.

Bütün bunları nəzərə alaraq, məhz 2020-ci il sentyabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci Sessiyasının ümumi debatlarında videoformatda çıxış edərək, Ermənistanın təxribatçı hərəkətlərinin acınacaqlı nəticələri haqqında məlumat verdi [3, <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>].

Beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycan sərhədlərində baş verən proseslərdə seyrçi mövqe tutdular. Sentyabrın 27-də səhər tezdən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin köməkçisi, Prezident Administrasiyasının xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozması ilə bağlı bəyanat yaydı.

Bu bəyanatdan sonra, 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin cəbhəboyu zonada yerləşən Azərbaycan ordusunun mövqelərinə və yaşayış məntəqələrinə genişmiqyaslı hücumu başlandı. 27 sentyabr 2020-ci il, saat 14:00-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Təhlükəsizlik Şurasının iclasında qeyd etdi ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti davam edir və bu siyasət Ermənistanın faşist mahiyyətini bütün dünyaya göstərir [3, <https://president.az/articles/42459>].

Ermənistanda qısa müddət ərzində hərbi vəziyyət və ümumi səfərbərlik elan olunsada, Azərbaycanda qismən səfərbərlik elan edildi.

Müharibə 44 gün davam etdi və bu müddətdə Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycanın Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı rayonları və Şuşa şəhəri azad edildi. Müharibən dövründə Azərbaycanın münaqişə zonasında yerləşməyən şəhər və kəndləri Ermənistan tərəfindən bombalanmaya məruz qalmışdı. Tərtər, Bərdə, Ağcabədi rayonları, Gəncə və Mingəçevir şəhərlərinə böyük ziyan dəydi.

Bu günlər ərzində Prezident İlham Əliyev xarici mətbuata 30-a yaxın müsahibə vermiş və münaqişənin əsl mahiyyətini, dünyanın bu məsələyə ikili standartlar baxımından yanaşması, Ermənistanın işğalçılıq siyasətini faktlar əsasında dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışdır. Bir sıra dünya dövlətləri, xüsusilə qardaş Türkiyə, Pakistan, İsrail, Ukrayna dövlətləri Azərbaycanın haqq işində onun tərəfində oldular. Rusiya dövlətinin başçısı 44 günlük müharibə ərzində dəfələrlə bildirdi ki, Ermənistanla KTMT çərçivəsində müttəfiq olsa da, amma Dağlıq Qarabağ ərazisi Ermənistana aid deyil, Azərbaycanın öz ərazisidir və Qarabağ ərazisindəki hərbi əməliyyatlarla bağlı Rusiya vasitəçilikdən savayı, hər hansı öhdəlik daşımır. Lakin təəssüf ki, müharibə günlərində ATƏT-in Minsk qrupunun digər həmsədr ölkələri məsələnin həlli üçün heç bir fəaliyyət göstərmədilər. Azərbaycan özünün tarixi torpaqlarını məhz müharibə yolu ilə qaytardı. Bu əməliyyat “Dəmir Yumruq” adını aldı.

2020-ci il noyabrın 10 – da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidenti birgə Bəyanat verdilər. Bəyanatda aşağıdakı məsələlər qeyd edilmişdi:

“1. 10 noyabr 2020-ci il tarixində Moskva vaxtı ilə saat 00.00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması elan olunur. Bundan sonra Tərəflər adlandırılacaq Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası tutduqları mövqelərdə qalacaqlar.

2. 20 noyabr 2020-ci il tarixinədək Ağdam rayonu Azərbaycan Respublikasına qaytarılır.

3. Dağlıq Qarabağda təmas xətti və Laçın dəhlizi boyu Rusiya Federasiyasının 1960 sayda odlu silahlı hərbi qulluqçusundan, 90 hərbi zirehli texnika, 380 ədəd avtomobil və xüsusi texnikadan ibarət sülhməramlı kontingenti yerləşdirilir.

4. Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingenti erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə yerləşdirilir. Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingentinin qalma müddəti 5 ildir və müddətin bitməsinə 6 ay qalmış hazırkı müddəanın tətbiqinə xitam verilməsi niyyətini Tərəflərdən hər hansı biri bəyan etməzsə, avtomatik olaraq növbəti 5 illik müddətə uzadılır.

5. Münaqişə tərəflərinin razılaşmalara əməl etməsinə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə atəşkəsə nəzarət üzrə sülhməramlı mərkəz yaradılır.

6. Ermənistan Respublikası 15 noyabr 2020-ci il tarixinədək Azərbaycan Respublikasına Kəlbəcər rayonunu, 1 dekabr 2020-ci il tarixinədək isə Laçın rayonunu qaytarır. Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edəcək və bununla belə Şuşa şəhərinə toxunmayacaq Laçın dəhlizi (5 km. enliyində) Rusiya sülhməramlı kontingentinin nəzarəti altında qalır.

Tərəflərin razılığı əsasında növbəti üç il ərzində Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edən Laçın dəhlizi üzrə yeni hərəkət marşrutunun inşası planı müəyyən ediləcək və bununla da həmin marşrutun mühafizəsi üçün Rusiya sülhməramlı kontingentinin gələcək yerdəyişməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası Laçın dəhlizi üzrə hər iki istiqamətdə vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hərəkətinə təhlükəsizlik zəmanəti verir.

7. Daxili məcburi köçkünlər və qaçqınlar Dağlıq Qarabağın ərazisinə və ətraf rayonlara BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Ofisinin nəzarəti altında geri qayıdır.

8. Hərbi əsirlər, girovlar və digər saxlanılan şəxslərin, habelə cəsədlərin mübadiləsi həyata keçirilir.

9. Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilir. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd Xidmətinin orqanları həyata keçirir.

Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcəkdir.”[3, <https://president.az/documents/statements>].

Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə imzalanan müqavilə müharibəyə son qoysa da, qarşıda bir çox həll ediləcək məsələlər var idi. 30 illik işğal dövründə Ermənistan Azərbaycanın işğal altında qalmış ərazilərinə ciddi ziyan vurmuşdu. Ərazidə infrastruktur məhv edilmiş, təbii sərvətlər talan edilmiş, tarixi abidələr dağıdılmışdı.

“Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubu çərçivəsində baş tutan görüşlərin birində (21 oktyabr, 2021-ci il) Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putin demişdi: “İndi ən vacibi sərhəddəki vəziyyəti (Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişəni nəhayət, nizama salmaqdır. Və burada, təbii ki, Rusiyanın iştirakı olmadan heç nə etmək mümkün deyil.”[4,<https://iz.ru/1239080/2021-10-21/putin-nazval-usloviia-dolgosrochnogo-uregulirovaniia-konflikta-v-karabakhe>]. O, eyni zamanda qeyd edib ki, burada bizə iki tərəfdən və Rusiyadan başqa heç kim lazım deyil. “Çox sadə və pragmatik şeylər var: bəli, xəritələr var, çünki rus ordusunun Baş Qərargahında xəritələr var. Sovet dövründə ittifaq respublikalarının sərhədlərinin necə keçdiyini göstərən xəritələrdən söhbət gedir. Bu sənədlərə əsasən, hər iki tərəf sakit oturub danışmaq lazımdır.”[3,<https://iz.ru/1239080/2021-10-21/putin-nazval-usloviia-dolgosrochnogo-uregulirovaniia-konflikta-v-karabakhe>].

Lakin Azərbaycan Avropa İttifaqı Şurasının Prezidentinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Prezidenti və Ermənistanın Baş naziri arasında təşkil olunan görüşlərdən də bəhrələnmək istəyirdi.

Bu formatda 2023-cü il, mayın 14-də iki ölkə arasında sayca beşinci görüş oldu [3,<https://president.az/az/articles/view/59759>].

“Brüssel formatı”nda baş tutan bu görüşdə əsas məsələləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar: 1. Azərbaycan və Ermənistan arasında ikitərəfli sülh sazişi layihəsini tam razılaşdırmaq, sərhədlərin delimitasiyası və kommunikasiyaların bərpasını təmin etmək; 2. Dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmətin təsbit edilməsi, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazi bütövlüyünün Ermənistan tərəfindən də qəbul edilməsi; 3. Humanitar məsələlərin müzakirə olunması, minasızlaşdırma sahələrində addımlar atılmasının sürətləndirilməsi; 4. Azərbaycan və Ermənistan arasında bir-birinin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq sərhədlərinin qarşılıqlı tanınması və hörmət edilməsi əsasında münasibətlərin normallaşdırılması.

Lakin İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatandan sonra əldə edilmiş üçtərəfli şifahi razılaşmalara baxmayaraq, sentyabrın 9-da Qarabağda saxta “seçkilər” keçirildi, saxta “prezident” seçildi.

Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyinin məlumatına əsasən 2023-cü il sentyabrın 18-də saat 23:50-də Rusiya Sülhməramlı Kontingentinin müvəqqəti yerləşdiyi Azərbaycan ərazisində olan qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələrinin üzvləri ordunun Ağdam rayonu istiqamətində yerləşən mövqelərini atıcı silahlardan atəşə tutduğu bildirildi [5,https://azertag.az/xeber/ordumuzun_agdam_istiqametinde_movqeleri_atese_tutulub_cavab_tedbirleri_gorulub-2752630].

Sentyabrın 19-da Xocavənd rayonu ərazisində Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinə məxsus "Hovo" avtomobilinin minaya düşməsi nəticəsində sürücü və sərnişini hadisə yerində həyatını itirdilər.[5, https://azertag.az/xeber/xocavendde_yuk_avtomobili_minaya_dusub_surucu_ve_sernisin_helak_olub-2752606]. Elə həmin gün Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin (DİN) əməkdaşlarının olduğu "KamAZ" markalı nəqliyyat vasitəsi Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa yolunun Xocavənd rayonundan keçən 58-ci kilometrliyində Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi (AAAYDA) əməkdaşlarının öldürülməsi ilə nəticələnmiş terror hadisəsinin baş verdiyi yer istiqamətində hərəkət edərkən saat 04:30 -da Xocavənd rayonunun Tağavərd kəndi ərazisində yeni inşa olunan tunel yolunda sülhməramlıların müvəqqəti yerləşdiyi ərazidə fəaliyyət göstərən qanunsuz erməni silahlı birləşmələrinin təxribat-diversiya qrupu tərəfindən yerləşdirilmiş minaya düşərək partlamış, törədilmiş terror aktı nəticəsində DİN-in əməkdaşları olan Camalzadə Asim, Şirinov Ramil, Mahmudov Seymur, Zamanov Xəzər hadisə yerində həlak oldular [5, https://azertag.az/xeber/din_in_emekdaslarina_qarsi_toredilmis_terror_aktlari_ile_bagli_cinayet_isi_achilib-2752786].

Ümumiyyətlə, AZƏRTAC – ın rəsmi mənbələrə istinad edərək yaydığı məlumatda 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsindən indiyə qədər ümumilikdə mina qurbanlarının sayı 314 nəfərə çatıb, onlardan 61 nəfər həlak olduğu bildirilirdi [5, https://azertag.az/xeber/xin_sulhun_ve_tehluksizliyin_temini_uchun_ermenistanin_ve_onun_yaratdigi_qondarma_rejimin_torettdiyi_terror_aktlarinin_qarsisi_alinmalidir-2753059]

Sentyabrın 19-da Azərbaycan Respublikası antiterror tədbirlərinə başladı və uğurla başa çatdı. Bunun nəticəsində Azərbaycan öz suverenliyini tam bərpa etdi.

Sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət etdi [3, <https://president.az/az/articles/view/61113>].

2023-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ağdərədə, Əsgəranda, Xocavənddə, Xocalıda və Xankəndi şəhərlərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaltdı [3, <https://president.az/az/articles/view/61587>].

Prezident İlham Əliyev Xankəndi şəhərində, öz çıxışında qeyd etdi ki, mən qürur hissi ilə Azərbaycan Bayrağını bu gün qaldırmışam və doğma xalqıma bir daha demək istəyirəm ki, biz bu Qələbəyə layiqik. Azərbaycan xalqı bu Qələbəni öz qanı, canı bahasına əldə etmişdir. Bu gün burada qaldırdığım Bayraq burada əbədi dalğalanacaq və biz burada əbədi yaşayacağıq. Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır! Nəhayət, 2023-cü il noyabrın 8-də Zəfər günü Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin iştirakı ilə hərbi parad keçirildi ki, bu da Azərbaycanın tam Zəfəri və böyük tarixi hadisə idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi
2. Ходжалинский геноцид. Баку: Фонд Гейдара Алиева, 2006, 14 с
3. <http://www.president.az/Azerbaijan>
4. <https://iz.ru/1239080/2021-10-21/putin-nazval-usloviia-dolgosrochnogo-uregulirovaniia-konflikta-v-karabakhe>
5. <https://azertag.az/xeber>

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ӘУЛЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

¹А.У.АбдразаковаҚорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда, Қазақстан¹²А.У. АбдиразаховаҚазақстан инновациялық- коммуникациялық жүйелер университеті
Орал, Қазақстан²

Аннотация: Мақалада XIII ғасырдың басында империя құрған Шыңғысханның жаулаушылық саясатының нәтижесінде құрылған Жошы ұлысы-Алтын Орданың қалыптасу тарихы, әлемдік тарихта алатын орны, мемлекеттің ыдырауына дейінгі мәселелер қарастырылады. Алтын Орда Шыңғыс тұқымынан тараған сұлтандар мен ханзадалардың хан тағына таласқан ішкі қырқысы мен алып империяның құрамына кіретін полиэтникалық құрамдағы халықтардың үздіксіз қарсылығы нәтижесінде әлсіреп, ақырында бірнеше тәуелсіз хандықтарға бөлініп кетеді.

Кілт сөздер: Жошы ұлысы, Алтын Орда, монғол шапқыншылығы, Орыс жерлерінің бытыраңқылығы, империя, этнос, ұлы дүрбелең.

Саяси тұрғыдан алғанда Алтын Орда хандары жаулап алған жерлердегі халықтардың өміріне белсенді әсер етіп отырды. Сондықтан да сол халықтардың этникалық қалыптасу генезисін түсіну үшін де Алтын Орданың мемлекет ретінде қалыптасуы, пайда болу уақыты мен ыдырау себептеріне қатысты қызығушылық бүгінгі таңда да өзінің өзектілігін жойған жоқ. Оның үстіне таза тарихи тақырыптың ғылымдағы өзектілігі проблеманың түрлі кезеңдерде саясилануымен қатар жүріп отырды. Дегенмен, бүгінгі күнге дейін Алтын Орданың өмірі мен тарихының көптеген саяси және тұрмыстық жақтарын бағалауда тарихшылар арасында қарама-қарсы пікірлер кездесуде. Эренжен хара-Даван өзінің «Чингис-хан как полководец и его наследие» деген құнды еңбегін Шыңғыс ханның империясы мен Алтын Орда тарихына, монғол езгісіндегі орыс тарихына арнайды [1,199].

Орыс ғалымы Р.Ю. Почекаевтың «Цари Ордынские» [2,12] және «Узурпаторы и самозванцы» [3,378] деген еңбектері Шыңғыс ханның өлімінен кейінгі Төленің регенттігі мен Батудың Алтын Орданың алғашқы билеушісі ретіндегі тарихынан бастап Алтын Орданың 20 ханы мен билеушілері жайлы толық мәлімет береді. «Узурпаторы и самозванцы» деген еңбегі XIII ғасырдағы Шыңғыс хан империясынан бастап, Орталық Азиядағы тәуелсіз мемлекеттердің құру талпыныстарына дейінгі билік үшін күреске арналады. Орыс ғалымы Шыңғыс хан империясы мен Алтын Орданың саяси тарихындағы кейбір тақты мұрагерлік қақымен немесе қақысыз иемдену үрдісіне өзіндік пікір білдіріп, біржақты баға береді. Тақ мұрагерлерінің көптігі мен билік үшін үздіксіз күрес монғолдарда нақты таққа отыру тәртібінің болмағандығын көрсетеді деген тоқтамға келе отырып, күрес Шыңғыс ханның өлімінен кейін бірден басталып кетті дейді: «Институт регенства в Монгольской империи и чингизидских государствах был достаточно распространен, несмотря на то что никакого правового закрепления статуса регентов в чингизидском праве не существовало (по крайней мере, нам такие правовые акты неизвестны). Фактически сосредотачивая в своих руках власть, равную ханской, регенты тем не менее не являлись полноправными монархами, прекрасно понимая, что рано или поздно им придется отказаться от власти в пользу монарха, выбранного в законном порядке. Неудивительно, что многие временные правители старались всячески оттянуть избрание монарха и сохранить ситуацию «переходного периода», таким образом оставаясь верховными правителями государства. Так действовал уже самый первый регент Монгольской империи,

ставший временным правителем после смерти Чингис-хана в 1227 г.,-его четвертый сын Тулуй» [3,378]. Яғни, ұлы хан өлгеннен кейінгі Төленің регенттігіне Монғол империясындағы алғашқы сәтсіз аяқталған узурпация деген баға береді. Оны регенттік уақытының екі жылға яғни, тым ұзаққа созылды деп түсіндіріп, Төле тақты Шыңғыс ханның өзі өсиет еткен мұрагері Үгедейге бергісі келмеді деп нақтылайды. Біздің ойымызша, егер Төле билікті күшпен басып алғысы келсе, оның әскери қуаты Үгедейдікінен артық болғандықтан, еш қиындықсыз -ақ жүзеге асыратын еді. Өйткені, біріншіден, Шыңғыс хан өзінің алып империясы мен армиясын төрт ұлына бөліп бергенде Төле үлесіне 129000 әскердің 101000-і тиеді. Ал, қалған ұлдарына оның ішінде Үгедей де бар, 28000 әскер тиді. Осындай әскерлердің арасалмағын ескерсек, Төленің тақты өзіне қалдыруына ешқайсысы да төтеп бере алмайтын еді. Екіншіден, дәстүр бойынша Төле кіші ұл ретінде Шыңғыс ханның ата қонысындағы шаңырағына, ставкасы, қазынасы мен әскеріне иелік ететін шаңырақ иесі болғандықтан, басқа төрелерге қарағанда өкілеттілігі де жоғары болды. Сондықтан, Төленің регенттікті пайдаланып, тақты алып қалуға ұмтылды деуі негізсіз деп ойлаймыз.

Алтын Орданың қашан құрылғандығы және негізін қалаған кім деген мәселе төңірегінде осы кезеңге дейін тарихшылар түрлі мәліметтер келтіреді. Шамамен 1222 жылы құдіретті Ұлы Моңғолияның ханы Шыңғыс хан өз империясын үлкен әйелі Бөртеден туған ұлдарының арасында төрт ұлысқа бөлуге шешім қабылдайды. Үлкен ұлы Жошының үлесіне енді жаулап алынатын солтүстік-батысында Алтайдан Оралға дейін, оңтүстікте Амудария мен Арал теңізіне дейін созылған ұлыс тиді. Сонымен қатар 4000 әскер, 9000 сан үй берді [4,115]. Шағатай ұлысы Амударияның оңтүстігінен – Түркістанның бір бөлігі, Ауғанстан, Персия, Закавказье; Үгедей ұлысы - Моңғолияның батысы, Жоңғария, Шығыс Түркістан, Төлей ұлысы – Моңғолияның шығысы, наймандар, таңғұттар жері болып белгіленді. Шыңғыс ханның 129 000 - дық әскерінің 101 000-ы өсиет бойынша Төлейге өтсе, қалған үш ұлының үлесіне 28 000 әскер тиді [1,199].

Бұл ұлыстардың барлығы Қаракорымдағы Шыңғыс ханға бағынатын болды. Жошыға берілген 4 мыңдық монғол әскері мынадай мыңдықтардан құралады: Мунгур мыңдығы-Сиджиут тайпасынан, Кингитай мыңдығы-кингит руынан, Хушитай мыңдығы мен Байку мыңдығы Хушин тайпасынан тұрған. Орта есеппен алғанда сол тұстағы әрбір отбасында 6-7 жан бар десек, Жошыға бөлінген монғол әскері мен олардың жанұяларындағы жалпы адамдар саны -25-30 мыңдай болған [5,203]. Көріп отырғанымыздай, Жошыға әкесі арғы тегі түркілік, бірақ бұрыннан монғол деп аталатын, дарлекин және нирун тобындағы тайпалардан тұратын мыңдықтарды берген. Өз кезегінде Жошы ұлысы да екі қанатқа бөлініп, сол қанатты оның үлкен ұлы Орда Ежен, оң қанатты Батый басқарады да, біріншісіне кингит пен хушин, екіншісіне-сиджиут пен хунши мыңдықтары тағы да бөлініп беріледі. Этникалық тұрғыдан қарағанда Шығыс Дешті Қыпшаққа келген бұл тайпалардың жергілікті жердегі этнопрцестерге тигізер әсерін теңізге тамған сумен тенеуге болады [5,204]. Шыңғыс ханның батысқа жасаған жойқын жорығын монғолдардың осы өлкелерге жаппай қоныс аударуы деп ұғынуға болмайды. Монғолдардың негізгі халқының атамекені Моңғолияда болды. Соғыс жорығында тасқын селдей қаптаған қалың қол – 150 мыңнан астам салт атты әскер болғанымен, оның едәуір бөлегі жергілікті түркі тілдес тайпалардан қосылғандар еді. Моңғолиядан келген монғол әскерлерінің басым көпшілігі жаулап алу міндетін орындаған соң тапқан олжаларын артып-тартып Моңғолияға қайтып кетті. Жошы хан мен Батудың батысқа жорығы кезеңінде келген әскерлер мен еншісіне берілген тоғыз мың монғол шаңырағы уақыт өте келе ассимиляцияланып, жергілікті түркі тайпаларымен мидай араласып, монғолға тән сапалық қасиеттерін жоя отырып, солардың құрамына кіріп кетті. Өйткені Шыңғысханның саясаты бойынша жергілікті халықтың тіл, әдебиет, мәдениет, діни сенім, салт санасына қысым жасалмады. Оның есесіне Жошы ұлысына келген билік басындағы монғол ақсүйектері

жергілікті халықтың тілі мен мәдениетін қабылдап, оларға сіңісіп кетті. Монғолдық этнокомпоненттердің қыпшақтық этноортаға сіңісіп кетуін тездеткен фактордың біріне-жергілікті тайпалар мен жаулап алушылар арасындағы шаруашылық пен тұрмыс-салттың жақындығына байланысты этникалық араласу жатады [5,214].

Алтын Орда хандары мен жергілікті тайпа көсемдерінің арасындағы одақ барған сайын күшейіп, олар өзара құдаласып қыз алысты. Монғол ақсүйектерінің түркі тілдес тайпа шонжарларымен құдаласып қыз алысуы бұдан ертеректе де болып отырған. Есугейдің меркіт Чиледуден тартып алған әйелі- Оәлун ханым қоңырат, Шыңғысханның бәйбішесі, ұлдарының анасы- Бөрте де қоңырат, екінші әйелі Хот Оқтай меркіт қызы, Жошы ханның әйелі Сартақ та қоңырат қызы болды. Бұл алыс-беріс уақыт өте одан да үдей түседі. Билеуші әулеттің бұл дәстүрін әскер басшыларының да жалғастыруы қолданды. Алтын Орда ақсүйеттерінің жергілікті тайпалардың қызынан туған балалары отбасында аналарының тілін үйреніп түрікше тілі шықты, бұл жағдай жаулап алушылардың жергілікті халыққа сіңіп кетуін тездетті. Тілдік жақындық, этникалық тығыз байланыстар және ортақ саяси жүйеде ұзақ уақыт болу- бұл тайпалардың біртұтас этносқа айналдыра бастаса, таза монғолдық элементтер осы этникалық ортаға араласып, сіңісіп кетеді [5,216]. Уақыт өте монғол хандары мен шонжарлары қыпшақ тілінде сөйлеп, Алтын Орда мемлекетінің ресми тілі-бұрыннан осы өңірде қалыптасқан қыпшақ тілі болды.

Жошы өз әкесінен бұрын қайтыс болатындықтан, Шыңғысхан тұңғышының мұрагері етіп Жошының екінші әйелі - қоңырат қызынан туылған екінші ұлы Батуды (1227-1255) тағайындайды. Ал, енді Жошы Шыңғыс ханнан кейін қайтыс болғанда ұлыс қай баласының үлесіне тиетіні қазір бізге қызығушылық тудыратынын жасырмаймыз. Мұрагерлікке Жошының үлкен ұлы, Қазақ хандығының негізін қалаушы Керей мен Жәнібектің тікелей атасы Орда Ежен тұрғанда, неліктен Бату таңдалғаны да көп дау тудырғаны рас. Негізгі дәйектердің бірі ретінде - Темучжиннің анасы Оуәлун мен үлкен әйелі Бөртенің рулас қоңырат қызы Уки хатуннан туылуы да мүмкін деп есептейді кей ғалымдар [2,12]. Жалпы монғол империясының тақ мұрагерлігін анықтау жөнінде Ресейдегідей нақты бір бекітілген тәртіп болған емес. Барлық төрелердің мүмкіндіктері мен құқықтары бірдей болды. Көп ұзамай Бату өз бетінше хандықты негіздеуді, яғни Қарақорымнан, монғол империясының қол астынан шығу туралы шешім қабылдайды. Атасы Шыңғыс хан мен ұлы хан Үгедей тұсында Қарақорымға бағынып, тәуелділікті сақтаған Бату Үгедейдің ұлы Күйіктің тұсында және Төленің үлкен ұлы Мөңкені ұлы хандыққа отырғызғаннан бастап Қарақорымға бағынуды шектей береді. Ол кезеңде Бату Шыңғыс ұрпақтарының ішінде жасы да, жолы да үлкені еді. Жасы үлкен төре тұқымы ретінде Батудың сөзінің салмағы басым болып, соның қолдауымен арнайы құрылтайда Мөңке таққа отырады. Батудың өлімінен кейін Алтын Орда тағына Мөңке мұрагерлік жолмен Батудың ұлы Сартақты тағайындап, інісі Беркенің Алтын Орда тағына деген жолын кеседі. Бірақ сол кезеңге дейін хан боларлықтай ықпал мен бедел жинап қалған Берке Мөңкенің Қытайға жорыққа аттануын пайдаланып, Қарақорымнан мақұлдау күтпестен өзін Алтын Орда ханы деп жариялайды. Бейбіт кезеңде бұл әрекеті үшін Берке өлім жазасына кесілуі де мүмкін еді. Өйткені Алтын Орда басқа да ұлыстар сияқты империяның құрамындағы ұлыс болғандықтан, билеушілерін ұлы хан бекіту міндетті шарт болды. Қытайға жасаған жорығы сәтсіз аяқталып, бұл жолы Мөңке аман қайтпайды. Осындай саяси жағдайға байланысты Алтын Орда тағын сақтап қалған Берке ханның ислам дінін қабылдауы мемлекеттің дамуына игі әсер етті, ғылым, мәдениет өркендейді.

Алтын Орда иеліктері Еуропа мен Азияны қамтыған ортағасырлық ірі мемлекеттердің бірі болды. Оның әскери қуаты феодалдық бытыраңқылық жағдайындағы барлық көршілерін үнемі үрейде ұстап тұрды. Тарихи сахнаға шыға салысымен, осындай жойқын жаулаушылық соғыстарды жеңіспен жүргізе білетін аса көрнекті мемлекет басшылары мен талантты әскери қолбасшылардың үлкен толқынының бір кезеңде

қалыптасуы монғолдардың «Атар тұстан батар тұсқа созылған» империя құруының негізі болды. Оның үстіне, пассионарлық дүмпудің жоғарылығынан XII-XIII ғғ. монғолдар жас этнос болса да, дамудың осы кезеңіндегі кез-келген этностар сияқты өздерін жан-жақты көрсете білді. Пассионарлық - латыннан аударғанда *passio* - құштарлық, азап шегу дегенді білдіреді, этнологияға орыс тарихшысы әрі географы Л. Н. Гумилев енгізген ұғым. Пассионарлықтың қайнар көзі- этногенездегі жарылыстар яғни, пассионарлық дүмпулердің себептері жақын ғарышта жатыр дейді Л. Н. Гумилев Эренжен хара-Даванның «Чингисхан как полководец и его наследие» деген еңбегіне жазған алғы сөзінде. Пассионарлықтың белсенділігінен пассионарийлердің пайда болуы монғол тайпаларының арасында ержүректілік, тапқырлық, төзімділік, ерлік сияқты қасиеттерді қалыптастырды. Ол өз кезегінде жас монғол этносының XII ғ. аяғы мен XIII ғ. басында бытыраңқы тайпалардан империяға бірігіп өз заманындағы ең белсенді және жеңісті жаулаушылықпен айналысуына әкелді.

Әрине, монғолдар тұтастай шапқыншылық, жаулаушылық дәуірінде жауларымен және оларға бағынудан бас тартқандармен қатал болды. Соғыстың бұрыннан қалыптасқан монғолдық тәртібі бойынша, өз еркімен берілген қалалар «гобалық»- «мейірімді қала» деген атауды иеленетін. Монғол әскері жаулап алған жерлерінде көп тұрақтап тұрмады, сондықтан олар бұл жерден біржола кетісімен, тұрғындар қалаға қайта оралып жатты [6,113].

Шыңғыс хан өлген соң жарты ғасыр өткенде монғол империясы бірден екі түрлі өзгеріске ұшырады. Біріншісі, тікелей ұрпақтары мұрагерлік жолмен иеленген байлығы мен атты әскер күшін бұдан да ауқымды басқыншылыққа жұмсады да, империяны екі есеге жуық көлемге ұлғайтты. Маңызды екінші өзгеріс - тұтас империяның бөлінуі еді. 1260 жылдары Шыңғыс әулетіндегі биліктің тәртіппен жалғасуы мен белгілі бір аумаққа бақылау орнатуға қатысты шиеленіскен дау монғол билігінің жеке және өзара бәсекелесуші төрт орталығының пайда болуына әкеп соқтырды. Бұлар Юань империясы (Қытайдағы хандық, 1271-1368), Орталық Азия мен шығыс далалық аймақтарындағы Шағатай хандығы (1225-1687); Қыпшақ хандығы (Алтын Орда, 1241-1502); Ирак және Иран жеріндегі ильханат (1258-1335) [7,426].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Хара-Даван Э. Чингис – хан как полководец и его наследие. Алма-Ата:КРАМДС-Ахмед Яссауи, 1992,-272с., 199 С.
2. Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды.-СПб.: ЕВРАЗИЯ. 2012.-464 с.,12 С.
3. Почекаев Р.Ю. Узурпаторы и самозванцы «степных империй». История тюрко монгольских государств в переворотах, мятежах и иностранных завоеваниях.- СПб:ЕВРАЗИЯ,2016.-378 с.
4. Лувсанданзан. Алтын шежіре./Монғол тілінен ауд. А.Мауқараұлы.-Алматы:Өнер,1998-224 бет, 115б.
5. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015.-520 бет
6. Ұлы Дала мемлекеттері.-Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010.-216 бет.
7. Данн Росс Е. Рапогата: дүниежүзі тарихы, 1-кітап.-Алматы:Ұлттық аударма бюросы, 2019.-532 бет., 426-427 б.б.

ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ

Ибрагимова Жанар

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты

Аннотация: Бұл мақалада қарақалпақтардың этногенезі мен Сырдарияның төменгі ағысында орналасуы, хандық болып құрылу тарихы талданады. Ғылыми мақаланың мақсаты – қарақалпақ халқының этникалық шығу тегі, тілі, шаруашылығы туралы мәліметтерді талдау болып табылады

Тірек сөздер: Қарақалпақ, түркітілдес, этноним, этникалық тарих, Сырдария, Орта Азия халықтары.

Қарақалпақтар-ежелгі және орта ғасырларда Амудария мен Сырдарияның кең аймақтарында, Арал маңы мен Солтүстік Каспий маңы аумағында, Орталық Азия, Батыс Сібір және Шығыс Еуропа тұрғындарымен тұрақты байланыс аймағында өмір сүрген Дала тайпаларының ортасында қалыптасқан түркітілдес халық. Қарақалпақтар Арал теңізінің оңтүстік жағалауы мен Амудария атырауын алып жатыр. Бұл аймақты қарақалпақтар XVIII-XIX ғасырларда игерген. Бұған дейін қарақалпақтар Сырдарияның төменгі ағысында тіршілік еткен, қарақалпақтар туралы алғаш рет XVI ғасырдың деректерінде айтылған екен. Олар туралы алғашқы тарихи мәліметтер 1598 жылдан басталады. Көрнекті тарихшы-шығыстанушы П.П. Иванов Шейбанидтер әулетінің Бұхара ханы — Абдулла хан (1583-1598) грамоталарының бірінде Сығанақ қаласының маңында тұратын отырықшы, жартылай отырықшы, көшпелі халықтардың тізімін тапты, олардың арасында қарақалпақтар да бар. Содан бері қарақалпақтар туралы мәліметтер тарихи дереккөздерде жиі кездеседі. XVI ғасырдың аяғында бұл толығымен қалыптасқан халық болды.

Қарақалпақ халқының шығу тегіне жағдай жасаған этногенетикалық процесстердің негізі алғашқы қауымдық құрылыстан басталады. Тарихи деректерге сүйенсек, Қарақалпақстан аумағындағы адамдар неолит дәуірінде өмір сүрген [1,10]. Біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырға жататын Дарий I қабірінің құлпытастарында Арал маңы мен Сырдарияның төменгі ағысында (қазіргі Қарақалпақ территориясы) «тиграхауда сақтары» (үшкір қалпақ киген сақтар) өмір сүргені айтылған. Қарақалпақтар-түркітілдес халық болғандықтан, олардың тарихы Арал өңірінің ежелгі дала тайпаларынан басталады. Сонымен, Орта Азия халықтарының мәдени тарихының белгілі зерттеушісі С. П. Толстовтың айтуынша, Арал теңізінің оңтүстік жағалауында өмір сүрген Сақ-массагет тайпалары (батпақтар мен аралдардың массагеттері) қарақалпақтардың ең көне ата-бабалары болып саналады [2,99]. Ескерткіштердің орналасуы бойынша алуға болатын мәліметтерді салыстыра отырып С.П.Толстов Арал өңірінің осы аймағында өмір сүрген сақ тайпаларының аттарын белгіледі. Яғни, қарақалпақтардың этногенезінің негізін қалаған Арал теңізінің оңтүстік жағалауында б.з.д. I ғ.өмір сүрген апасиаки, аугасин және т.б. сақ-массагет конфедерациясына кірген тайпалар.

Этногенез әр түрлі қауымдық топтар негізінде жаңа құрамдағы туыстас тайпа немесе халықтың шығу тегі болады. Этногенез халықтар тарихының бастамасы. Ол үнемі даму үстінде болады. Бірде оған жаңа этникалық топтар қосылып, онымен біте қайнасып араласып кетсе, енді бірде одан кейбір топтар бөлініп те жатады. Мысалы көптеген түркі тектес көшпелі тайпалар бірігіп, біте қайнасып, араласу процесінің нәтижесінде қарақалпақ халқы қалыптасты. Этногенез процесінің негізгі екі түрі болады: бірі-жергілікті бірнеше көне тайпалық топтардың биологиялық жолмен жаппай араласуы арқылы қалыптасуы, екіншісі-жаңа заманда басқа жерге қоныс аударған бірнеше халықтар өкілдерінің тікелей ықпалының нәтижесінде болатын қалыптасуы.

II-VI ғасырларда түркі тайпаларының Алтай мен Шығыс Түркістан аумағынан қоныс аударуы орын алды. Көшпелі түркі және байырғы сақ халықтарының ассимиляциясы орын алып, печенегтер мен оғыздардың екі жаңа этникалық қауымдастығы пайда болды. Бұл қарақалпақтардың этникалық қалыптасуына негіз болған печенег тайпалары еді. Қарақалпақ халқының этникалық құрамын Орта Азияның басқа да түркі тілдес халықтарындағыдай әр тілді тайпалар мен халықтар құраған. Байқағанымыздай, қарақалпақ халқы гетерогенді этникалық [3,39], яғни тілдік жағынан әр алуан этностық компоненттерден құрылды, олардың құрамына оңтүстік Арал өңірінің ежелгі иран тілінде сөйлейтін жартылай отырықшы тайпалары мен түркі және монғол тілді халықтардың әртүрлі топтары кіреді. Ғылыми ізденістер бұл халықтың этникалық қалыптасу процесіне жергілікті және басқа да тайпалардың қатыстылығын дәлелдеп отыр. Мысалы сенімді дереккөздер қарақалпақ халқының этникалық құрылымын мынадай онторт уру (он төрт ру) құрайтынын көрсетеді: – анна, құйын, боклы-хытай, мәңжүлі, қырк, черучи, ай-теке, аралбай, беш-сары, кайчилы, еки-шейх, казаяклы, қаңлы, қыпшақ, кенегес, маңғыт. Бұл тізімнен қарақалпақ халқының этногенезінің күрделі екендігін және тарихи қалыптасу үдерісіне көптеген ру-тайпалардың қатысқандығын көруге болады [13]. Қарақалпақтардың тайпалық одақтары атауларында печенегтер, оғыздар, қыпшақтар, Алтын Орда, қазақ, түрікмен және өзбек тайпалық одақтарымен байланыстар байқалады. Бұл жерде тілі, және мәдениеті бойынша туысқан біріңғай тұтас этникалық ортақтыққа қосылу үрдісімен, яғни консолидациялық этникалық процеспен қатар мәдениеті және тілі жөнінен ажыратылатын этностардың этникалық арақатынастар үрдісі - ассимиляция орын алып отыр. Ассимиляцияның нәтижесінде бір этностың өкілдері екіншісінің тілін және мәдениетін меңгереді және бұрынғы этникалық белгілерінен толық айырылады.

Қарақалпақтардың көпшілігі ХУІІ-ХУІІІ ғасырларда Сырдарияның ортаңғы ағысы мен сағасындағы алқапты мекендеген. ХУІІІ ғ. басында Сырдария жағалауында өмір сүрген қарақалпақтар бірігуге ұмтылды. Оның орталығы ежелгі Сығанақ қаласы болды. Қарақалпақтардың бірігуінде Күшікхан, Табұршық, шаип сұлтандардың орны ерекше. Нәтижесінде, 1714 жылы қарақалпақтар тайпаларының басшыларының бірі Ешмұхаммедхан (Ешимхан) басшылығымен Арал маңы мен Сырдарияның төменгі ағысында қарақалпақтар өз мемлекеттерін-Қарақалпақ хандығын құрды. Хандықтың шекарасы сырдарияның жоғарғы ағысымен де өтті, Поволжья қалмақтарымен, Башқұрт ұлысы хандығымен және Кіші жүз қазақтарымен көршілес тұрды. 1723 жылы бұл хандық қалмақтардың әсерінен ыдырайды. Нәтижесінде Қарақалпақ мемлекеті екі бөлікке бөлінді: тайпалардың бір бөлігі сырдарияның жоғарғы ағысы Ташкентке қарай қоныс аударып, жоғарғы қарақалпақтар деп атала бастады, ал екіншісі Сырдарияның төменгі ағысында қалып, төменгі қарақалпақтар деп аталды. Сонымен, қарақалпақтар «жоғарғы» және «төменгі» деп бөлінеді [4].

Көрші тайпадардың тынымсыз шабуылдарына ұшыраған қарақалпақтар 1742 жылы Орынбор мен Петербургке өкілдерін жіберіп, Ресей империясының қарамағына өтуге ниет білдіріп, өкілдерін жібереді. Ресей императоры өтініштерін қабыл алады. Нәтижесінде төменгі қарақалпақтар Ресей империясының субъектілеріне айналды. Бұл өз кезегінде Кіші жүз ханы Әбілқайырдың наразылығын туғызып, 1743 қарақалпақтарға жорық жасайды. Шапқыншылықтан қарақалпақтардың көпшілігі ХУІІІ ғасырдың ІІ жартысында Сырдарияны тастап, оның батыс атырабына құятын Жаңа Дария бойына қарай көшеді. ХУІІІ ғасырдың аяғында бұл жерлерде Хиуа хандығының жорықтары күшейеді. Қарақалпақия аумағына Хиуа хандары бірнеше рет шабуыл жасады, атап айтқанда 1809 және 1811 жылдары. Жаулаушылық салдарынан Қарақалпақтар ХХ ғасырдың басына дейін Хиуа хандығының құрамына кірді. Кеңестер Ресей империясының орнында өз билігін орнатқан соң Қарақалпақия Кеңес өкіметі тарапынан 1936 жылы Өзбек КСР құрамына еніп, Қарақалпақ АССР болып өзгертілді [5].

«Қарақалпақ» этнонимінің өзі «қара қалпақ» дегенді білдіреді және қазіргі Қарақалпақ аумағында тұратын печенег тайпаларының бір бөлігі қара қой жүнінен жасалған қалпақтар кигенін білдіреді. Орыс шежірелерінде олар «черные клобуки» ал моңғолдарда «қара малахайлар» деп аталды. Қарақалпақтардың шығу тегі мен этникалық тарихын зерттеу үшін этнонимдер мен аңыздардан басқа, олардың кешенді шаруашылығын жүргізудің дәстүрлі әдістерін сипаттайтын материалдардың маңызы зор: жартылай отырықшы өмір салтымен байланысты, тұрғын үй және киім формалары, арбаның түрлері, нанымдар, әдет-ғұрыптар, қолөнер, ою-өрнек сипаты және т. б. Мұның бәрі қарақалпақ халқының мәдениетінің тарихын қалпына келтіру үшін ғана құнды дереккөз ретінде қызмет етпейді, ежелгі және орта ғасырлардағы халықтармен этникалық және мәдени тарихи байланыстарын нақтылау үшін де, материалдық және рухани мәдениетінің әсер ету іздерін талдау кезінде құнды дерек болады.

Қарақалпақ мәдениетінің жалпы көрінісі - Орталық Азиялық типке жатады дегенмен, Орталық Азияның басқа халықтарымен салыстырғанда оның өзіндік ерекшеліктері де бар. Қарақалпақ халқының Орта Азия мен Шығыс Еуропаның шекарасында қалыптасуымен байланысты және екі географиялық аймақтың шекарасындағы: Орта Азия өзендері - Амудария мен Сырдарияның бассейндерінде орналасқан отырықшы-егіншілік оазистері және Дешті-Қыпшақ далаларындағы көшпелі мал шаруашылығының аймағы [1,16]. Халықтардың шығу тегі туралы мәселеде маңызды деректердің бірі - тіл білімінің деректері. Бұл жағдайда филологтардың қорытындылары археологтардың, тарихшылардың және этнографтар тұжырымдарына қайшы келмейді. Қарақалпақ тілін алғашқы зерттеушілердің бірі-белгілі түркітанушы, профессор Н. А. Баскаков түркі тілдерінің жіктелуінде: «Қарақалпақ тілі қыпшақ тобына жатады; ол қазақ және ноғай тілдеріне ең жақын тіл. Бұл үш тілді Н. А. Баскаков арнайы қыпшақ-ноғай кіші тобына біріктіреді. Қарақалпақ тілінің қалыптасу тарихын зерттей отырып, зерттеуші соңғысы салыстырмалы түрде кеш қалыптасты деген қорытындыға келді [1,17].

Жоғарыда айтқанымызда, орта ғасырларда қарақалпақтардың негізгі этникалық өзегі печенегтер мен оғыздардың тайпалары болды. Олар Амударияның төменгі ағысында және Арал теңізінің жағалауында ғана емес, сонымен қатар Арал маңынан Еділге дейінгі кең аумақта өмір сүрді. Бұдан әрі олардың тағдыры XI ғасырда Ертістен келген қыпшақтармен байланысты болды. Қарақалпақтар моңғол жаулап алғанға дейін және одан кейін осы тайпалардың ортасында болды. Қыпшақтардың шабуылымен печенегтердің бір бөлігі батысқа қарай жылжып, орыс шежірелерінде "қара клобуки" (XII–XIV ғасырлар) деп аталады, екінші бөлігі Арал теңізінің жағасында қалады және шығыс дереккөздерінде "кавми кулахи-сия" (қара қалпақты тайпалары) деп аталады [6].

Ақырында, қарақалпақтардың этникалық тарихының маңызды кезеңі Алтын Орданың ыдырауынан кейінгі кезеңде орын алады. XVI-XVII ғасырларда қарақалпақтардың көп бөлігі Сырдарияның орта және төменгі ағысында өмір сүрді, екінші бөлігі XVI ғасырдың аяғында өзен арнасы Аралға бұрылғаннан кейін Амударияның төменгі ағысында қоныстанды.

XIX ғасырдың басында қарақалпақтар Хиуа хандығының құрамына кірді. Алайда, Ресей империясы Орта Азияны жаулап алғаннан кейін, қарақалпақтар Түркістан генерал-губернаторлығы мен Хиуа хандығы (Ходжейлі және Қоңырат бектігі) арасында бөлінді. Тарихи дереккөздерде X ғасырдағы печенег тайпалары қазіргі Қарақалпақ территориясынан Оңтүстік Русияға қоныс аударады, өйткені түркі тайпаларының шығыстан жаңа шапқыншылығы болған еді. Қарақалпақтар қалмақ тайпаларының әсерінен ыдырағанға дейін Ноғай хандығының құрамына кірді. Осыдан соң печенегтер Ұлы Далаға оралады және осы сәттен бастап оларды қарақалпақтар деп атайды [7].

Археологиялық деректер қарақалпақтардың 15-16 ғасырдың аяғында Сырдария өзені немесе оның Оңтүстік саласы Жаңадария бойында, Кіші Орда қазақтарының жанында

эртүрлі тайпалардың бірігуі ретінде пайда болғанын көрсетеді. Бұл олардың тілі, әдет-ғұрпы мен материалдық мәдениеті неге қазақ тіліне ұқсас екенін түсіндіреді. «Қарақалпақ» сөзі «қара қалпақ» дегенді білдіреді, бұл бұрын көптеген түсініспеушіліктер тудырды, өйткені тарихшылар оларды «қара қалпақ» деп аталатын басқа бұрынғы халықтармен байланыстырды. Сонымен, көптеген дереккөздер қазіргі қарақалпақтарды 11 ғасырдағы «черные клубики» деп аталатын түркі конфедерациясымен байланыстыруды жалғастыруда, оның атауы «қара қалпақ» дегенді де білдіреді. «Черные клубики» Киев Русінің жалдамалы әскерлері болды. Олардың есімдері бірдей мағынаға ие болумен қатар, екі топты байланыстыратын археологиялық немесе тарихи дәлелдер жоқ [8].

Әр этнос өз шаруашылығы үшін ең жақсы және тиімді мәдениеттерді таңдайтыны ақиқат. Уақыт өте келе олар осы этностың «меншігіне» айналады. Мұндай мәдениетті таңдау табиғи-климаттық жағдайлармен анықталады. Қарақалпақтар үшін дәнді дақылдар, әсіресе бидай, оның ішінде күздік дақылдар егу тән - бұл дақылдарды өсіру кезінде егінші судың жетіспеушілігімен, қолайсыз табиғи құбылыстармен байланысты қиындықтарға тап болған жоқ. Сонымен қатар, қарақалпақтар ежелден суармалы егіншілікті қолданған. Әр түрлі дақылдарды өсіру тәжірибесімен қатар, дақылдарды өңдеу, сақтау, пайдалану тәжірибесі де маңызды болды. Бұл тек мақта мен бидай сияқты қолма-қол дақылдарға ғана емес, сонымен қатар бақша, дәнді дақылдар, бақша дақылдарына да қатысты еді. Қарақалпақтар мен өзбектердің жанында Арал өңірінде қазақтар өмір сүрген. Олар негізінен мал шаруашылығымен айналысты, бірақ олардың арасында егіншілер де болды. Көшпелі бірлестіктермен ғасырлар бойы байланыста болғанына қарамастан, қарақалпақтар суаруға негізделген егіншілікті, жайылымдық мал шаруашылығын және балық аулауды біріктіретін шаруашылықтың өзіндік түрін сақтап қалды. Амударияның күрделі гидрологиялық жағдайында олар каналдардың кең желісін құрды, эртүрлі типтегі су көтергіш құрылыстар құрды, қорғаныс бөгеттері мен бөгеттер тұрғызды [9].

Қарақалпақтардың XIX - XX ғасырдың басында қоныстануы олардың рулық бөліну құрылымына сәйкес келді. Олардың бүкіл аумағы екі тайпалық конфедерация - «он төрт» ру және «қоңырат» арасында бөлінді. Біріншісі негізінен Амударияның оң жағалауын, екіншісі-сол жағалауды және Аралдың жағалауын алып жатты. «Арыстарға» 100-ден астам руды біріктірген 12 тайпа кірді [10].

Қарақалпақтар Трансоксианның — Орталық Азияның тарихи аймағындағы (Сырдария мен Амудария өзендері арасындағы) басқа популяцияларымен: дүнгендер, қазақтар, қырғыздар, түрікмендер және өзбектермен бірге зерттелді. Гаплотиптерді зерттеу Моңғолиядан Трансоксианаға гендер ағынын анықтады. Бұл халықтың көші-қонын көрсетеді, бірақ ол мәдени экспансиямен (тілдің немесе діннің өзгеруі) жүрмеді, өйткені Трансоксиана популяцияларының көпшілігі моңғол тілдерінде емес, түркі тілінде сөйлейді және буддизмнен гөрі исламға жатады. Трансоксиана Оңтүстік Қазақстан, Өзбекстан, Батыс Тәжікстан, Батыс Қырғызстан және Солтүстік-Шығыс Түрікменстан аумақтарын қамтиды. Аймақтың географиялық ландшафты Амудария мен Сырдария өзендерінің бассейндерімен, оларды бөліп тұрған шөлдермен және тау бөктерімен ұсынылған. Өзендердің бойында және тау бөктерінде мақалада зерттелген қарақалпақтармен қатар эртүрлі халықтардың популяциясы тығыз орналасқан: дүнген, қазақтар, қырғыздар, түрікмендер, өзбектер, шаруашылық-мәдени түрі бойынша ерекшеленеді: кейбіреулері — егіншілер, басқалары — малшылар. Аймақ тарихында мынадай негізгі кезеңдер ерекшеленеді: ежелгі егіншілер мен көшпелі малшылардың мәдениеттерінің дамуы, Орталық Азия империяларының ықпалы, түркітілдес тайпалардың пайда болуы, содан кейін арабтардың және кейінірек моңғолдардың ықпалы. Трансоксиана халықтарының, мәдениеті мен табиғи жағдайларының көп қырлы және жарқын ерекшелігі бұл аймақты генетикалық, мәдени және географиялық ландшафттардың байланысын анықтау үшін модель ретінде пайдалануға мүмкіндік береді [11].

Қазақ, Ресей және өзбек генетиктері Орталық Азияның тарихи өңірі – Трансоксиандар (Қосөзен, Мавераннахр) – қазақ, өзбек, карақалпақ, түрікмен және дүнген тұрғындарының генофондын Y-хромосома маркерлері бойынша зерттеді. Трансоксиана генофондын құрылымдаудағы басты рөл географиялық ландшафт емес, мәдениет (экономикалық және мәдени тип) болып шықты: егіншілік немесе көшпелі мал шаруашылығы. Сонымен қатар, мәдени және демикалық экспансиялар бір-бірімен байланысты болмауы мүмкін: арабтардың экспансиясы Трансоксиана популяциясының генофондына айтарлықтай әсер етпеді, ал моңғолдардың демикалық экспансиясы оның мәдениетіне айтарлықтай әсер етпеді [12]. Демографиядағы биологиялық экспансия ұғымы демикалық диффузия (демикалық диффузия) терминіне сәйкес келеді, бұл адамдардың қоныстануының олар үшін тұрмайтын, бірақ басқа халықтар тұратын аумаққа, адамдардың жекелеген топтарына (диффузиялық топтарға) ену арқылы қоныс аударуын білдіреді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Каракалпаки. М.К.Нурмухамедов., Т.А. Жданко., С.К. Камалов. Издательство «ФАН» Узбекской ССР. Ташкент, 1971.-122 с.
2. Т.А.Жданко Очерки исторической этнографии Каракалпаков родо-племенная структура и расселение в XIX — начале XX века. Издательство Академии Наук СССР Москва 1950 Ленинград
3. Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. – Алматы, 2016.-168 бет
4. Основы этнографии. Учебное пособие для спо// под ред. Козьмина В.А, Бузиной В.С.-Изда Юрайт.-2020.-243с.
5. Из истории развития каракалпакского народа // <http://vek-noviy.ru/istoria-uzbekistana-XVI-XX-veka/stanovlenie-karakalpakskogo-naroda-i-politicheskaya-zhizn.html>
6. Материалы по истории каракалпаков. Сборник. 7 том. Ред., А.Н. Самойлович. Издательство Академии Наук СССР. Москва.,1935.-301 с.
7. Қалшабаева Б.К. Орта Азия халықтарының тарихы мен этнографиясы:оқу құралы/ Б.К.Қалшабаева.-Алматы:Қазақ университеті, 2017.-172б.
- 8 Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в северном Хорезме (XVIII-XIX вв.) / Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.III. М., 1958
9. <https://cheloveknauka.com/syrdarinskije-karakalpak-i-rossiya-v-xviii-veke>. Сырдарьинские каракалпаки и Россия в XVIII веке
10. Толстова Л. С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX— начале XXвека.- Нукус; Ташкент, 1965:
11. Максат Жабагин «Связь генетики, культуры и географии в населении Центральной Азии». http://xn--c1accbaafal1c.xn-p1ai/?page_id=27258
12. «Экспансия монголов не оказала значимого влияния на культуру Центральной Азии». <https://zolord.ru/articles/>
13. Мамедов Н. Каракалпакская литература. – Баку: Мутарджим, 2007. – 295 с.

ОРЫНБОР-ТАШКЕНТ ТЕМІР ЖОЛЫНЫҢ САЛЫНУЫ ЖӘНЕ РЕСЕЙДІҢ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Палымбетова Ұлбосын

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты

***Аннотация:** Бұл мақалада Орынбор-Ташкент темір жолының салыну тарихы талданады. Ғылыми мақаланың мақсаты – Ресей империясының Түркістан өлкесін отарлау саясатын жүзеге асырудағы темір жолдардың орны туралы мәліметтерді талдау болып табылады*

***Тірек сөздер:** Орынбор-Ташкент темір жолы, империя, отарлық саясат, орыстандыру, Түркістан өлкесі.*

Қай мемлекет болмасын жол қатынасының ішінде темір жолдардың орны ерекше. Темір жолдар ел мен елді, ел ішін байланыстырумен қатар, товар тасымалдауды да тиімді әрі тез атқарады. Тиімділігі жағынан теңіз жолдарынан кейін тұратын темір жолдар әсіресе, теңіз қатынасы жоқ Қазақстан мен Орта Азия үшін маңызды болып табылады. ХХ ғасырдың басында пайдалануға берілген Орынбор-Ташкент темір жолының құрылысымен өлкені империя тарапында отарлау саясатындағы орнын анықтаудың өзектілігі бүгін де кемшін тартқан емес.

Әлемдік тарих көптеген отаршылдық режимдерді біледі. Олардың ішіндегі ең танымалдары-Британдық (Үндістанда), француздық (Солтүстік Африкада) және басқалары. Ресей империясының Қазақстан аумағындағы отаршылдық саясатының ерекшеліктері несімен айқындалады? Негізінен, мақсаттары мен мазмұны бойынша Ресейдің өлкеге қатысты отаршылдық саясаты еуропалық державалардың шетелдегі иеліктеріндегі саясатынан аз ерекшеленді. Көрнекті орыс тарихшылар В. Ключевский мен С. Соловьев бірауыздан «Ресей тарихы-отарланған елдің тарихы» екендігін мойындайды.

Алайда ерекшеліктер де болды. 16 ғасырдың ортасынан бастап (Қазан хандығын алу) 19 ғасырдың аяғына дейінгі кезеңдегі отарлық жаулап алулардың нәтижесінде Ресей біртұтас көпұлтты империяға айналды, оның артықшылықты халқы – орыс халқы, мемлекеттік тілі де орыс, ал мемлекеттік діні-православие болды. Ресейге бағынатын көптеген халықтардың бай және ежелгі мәдени тарихы болғандығы заңды. Сондықтан империялық билік онымен де санасуға мәжбүр болды. Ол орыстандыру мен христиандандыру саясатын күштеу арқылы емес, мұсылман дінінің ықпалын шектеу арқылы орыс тілінде зайырлы оқытуды енгізуді, орыс тілді шенеуніктер мен зиялы қауымды қалыптастыруды қатар жүргізді. Мұнда ол руаралық қақтығыстар мен барымтаны тоқтата алды. Сонымен бірге шаруалар мен казактарды қоныстандыру арқылы отарлау жүзеге асырылды, ішкі провинциялардан мыңдаған мигранттар жаңа жерлерге қоныс аударды, ол үшін жергілікті халықтардан мемлекет меншігіне ең жақсы егістік алқаптарын, шабындықтарды, жайылымдарды, ормандарды, су көздерін алды. Ал көшпелі қазақтарға қатысты толық немесе ішінара жарамсыз жерлерге ығыстыру тактикасы жүргізілді. Сонымен бірге қоныс аударушылар қазақтардың шаруашылық дағдыларын, өмір салтын және ауызша сөйлеу дағдыларын игерді. Осылайша, саяси тәуелсіздігінен айрылып, отар қамытын киген қазақ халқы тарапында экономикалық тәуелділік пен рухани отарлау процесі жүргізілді. Патша үкіметінің түпкі мақсаттары барлық ұлттық айырмашылықтарды жою, барлық өзге ұлт өкілдерін ұлы орыстармен бір халқына біріктіру болды. Бұл коммунистердің біртұтас Кеңес халқы туралы армандарымен үндеседі-әрине, орыс халқының, оның мәдениеті мен тілінің негізінде. Бір сөзбен айтқанда, Қазақстандағы патшалық саясаты айқын отаршылдық сипатқа ие болды. Ол, ең алдымен, орыс әскери

империализмінің мүддесі үшін, барлық қол жетімді әдістер мен тәсілдермен жүзеге асырылды. Сонымен қатар, Қазақстан өзінің сансыз табиғи байлығымен және кең аумақтарымен Ресей үшін ерекше құнды болды.

Дала кеңістігін орыстандыру және христиандандыру агенттері ретінде- мемлекеттік аппарат, шенеуніктер, шіркеу, армия, мектептер кең қолданысқа ие болды. Орыстармен ұзақ уақыт көршілес өмір сүрген, олардың тілін жақсы білетін, егіншілікпен және саудамен айналысқан қарапайым қазақтар жылдамырақ орыстана бастады. Шекарадан алыс өмір сүретін және этникалық, тілдік және діни ерекшеліктерін ұзақ уақыт сақтаған Еркін дала тұрғындарын бағындырып, игеру қиынырақ болды.

Қазақтарды барлық орыс тілділерге қарсы қоймау үшін және олардың сеніміне ие болу үшін метрополия көбінесе өлкелердің генерал-губернаторларын, облыстардың әскери губернаторларын, уездік бастықтарын немістер, поляктар, басқа да еуропалық ұлттардың өкілдерінен тағайындады. Мысалы, Гасфорд, Гейнс, Игельстром, Кауфман, Каллаур, де Сент-Лоран, Эссен. Патша үкіметі қазақтардың өздері қол астына алуды сұрады, демек, ант беру шарттарын сақтау, империя заңдарына бағыну керек деп есептеді. Бастапқыда кең автономия құқығымен Ресейдің құрамына кірген қазақтар бұл қадамның салдары олар үшін Ұлттық мемлекеттілікті жоғалтуға және ғасырлық негіздердің түбегейлі өзгеруіне дейін ауыр болады деп мүлдем ойламаған еді.

Қазақ даласында капиталистік қатынастардың қалыптаса бастауы дәстүрлі шаруашылыққа күрделі өзгерістер енгізді. Қазақ өлкесі мен метрополия арасында қатынас жолы болмағандықтан, оны реттеу қолға алынды. Жүргізілген темір жолдың әрбір метрімен өлкені отарлау қазақ даласына тереңдеп ене берді. ХУІІІ ғасырдың 30-40 жылдарында белсенді жүргізілген сыртқы саясатының қажетін қанағаттандыру үшін Ресей империясына жаңа шикізат көздерімен қатар өз өнімдерін өткізетін жаңа рынок керек болды. Осы мақсатта Қазақстан мен Орта Азия жерлерін белсенді игеру, зерттеу қолға алынды. ХУІІ-ХУІІІ ғғ. үздік-создық болып жатқан қазақ-жоңғар соғысы мен қалмақтар, башқұрттар, казактардың шабуылдары салдарынан Қазақ хандығында қалыптасқан ахуал Ресейдің отарлық саясатын жүргізуіне қолайлы жағдай туғызған еді. Қазақ қоғамының ішкі күрделі даму жағдайында, жоңғарлар мен Еділ қалмақтарының, башқұрттардың, Жайық және Сібір казактарының қоршауында, шын мәнінде, экономикалық оқшаулау, ұлы империяның тұрақты қысым көрсетуі жағдайында бола отырып, қазақ жүздерінің билеушілері Ресей империясы сияқтылардан одақтас іздеуге мәжбүр болды [1]. 25,4

Патша үкіметінің ХІХ ғасырдың соңы-ХХ ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстанда жүргізген қоныс аудару саясатын әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаты жағынан өзгешеленетін төрт кезеңге бөліп қарауға болады:

Бірінші кезеңде (1867-1897 ж.) –бұл уақытта үкімет қоныс аударудың кең өріс алуына жан-жақты қолдау көрсеткен жоқ. Осы кезеңдегі патша әкімшілігінің басты міндеті- жаңа жаулап алынған территорияларды, өлкеге келген қоныс аударушы шаруаларға әр түрлі жеңілдіктер беріп орналастыру арқылы бекіту еді;

Екінші кезеңде (1897-1905 ж.) Қазақстанға өз еркімен келген шаруалардың отарлауы күшейді. Ресейдің Орталық аудандарында шаруалар қозғалысы өрістеуі себебінен үкімет қоныс аудару қозғалысын қолдауға мәжбүр болды.

Үшінші кезеңде (1906-1911 ж.) елде 1905-1907 жылдардағы революция мен Столыпіннің аграрлық реформасынан кейін қалыптасқан жағдайға байланысты «мазасыз» шаруаларды Еуропалық Ресейден шет аймақтарға жоспарлы түрде көшірумен сипатталады. Үкіметтің ойы бойынша қоныс аудару Орталық Ресейдегі жерге деген мұқтаждықты жойып, соның нәтижесінде революциялық қозғалысты әлсіретуге ықпал жасауға тиіс еді.

Төртінші кезең 1910 жылғы 19 желтоқсанда қабылданған заңнан баталады. Онда Түркістан генерал-губернаторлығын басқару туралы ереженің 270-бабына енгізілген қосымшада: «көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік мүлік

министрлігінің басқаруына өтеді» делінген. Яғни қазақтар иелігіндегі жерлерді қоныс аудару мекемелерінің ашық тонауы заң жүзінде бекітілді. Осы кезең қазақ жерлерін күшпен тартып алумен ерекшеленеді [2]. 35

Орынбор-Ташкент темір жолы бойынша қатынастың ашылуы Түркістан жолын жеңілдетте, қысқарта және арзандата түсуі қоныстанушылардың жаңа (топтары) партиялары легінің ағылып келуі қазақ шаруаларының жағдайын тіпті қиындатты. Уақыт өткен сайын патша өкіметі Сырдарияда өзінің аграрлық саясатын нығайта отырып көздеген мақсатын іс жүзіне асыруда жергілікті халыққа қысым көрсетуден тайынбады. Облыс өңірінде Қарабалта, Шандавар, Каменка, Николаевка, Мерке, Кузминка, Антоновка, Корниловка, Аксу, Подгорное қоныстарының ашылуы осы саясаттың бір көрінісі еді. [3, с. 306-318]. Қоныстанушыларды тарту және орналастыру Ресей отаршыл әкімшілігінің басқаруы алдындағы басты міндет болды. Өкімет төтенше шаралардан тайынбады. 1890 ж. 1 қаңтар айында тек Сырдария облысы бойынша қоныстанушылардың отбасы саны шамамен 1300-ге жетті. [4] 27

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында царизмнің отарлық саясаты өзінің шырқау шегіне жетті. Царизмнің үлкен аумақты отарлауы және тиімді басқару үшін, сонымен қатар өздеріне керекті шикізат көздерін игеріп, оның өнімдерін орталық Ресейге жеткізетін тиімді жол бұл темір жол болды. Бұған қоса ағылшындардың Ауғанстанды басып алуы. Ресейдің Орта Азиядағы геосаяси жағдайында қауіп төндіргендіктен, темір жол салу Ресей империалистері үшін ауадай қажет болды. Сондықтан XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстан мен Орта Азия территорияларында бірнеше стратегиялық маңызы бар: Сібір, Орта Азия, Орынбор-Ташкент темір жол желілері салынды. Бұл темір жол желілерінің ішінде Қазақстан үшін маңыздысы Орынбор-Ташкент темір жолы болды. Сондықтан Қазақстан темір жолының тарихи осы Орынбор-Ташкент темір жолының іске қосылуынан басталады.

Теміржолдың негізгі құрылыс жұмыстары Түркістан өлкесінің Сырдария облысының бірнеше аумағында салынған теміржол разъездері мен вокзалдары бар жерлерде жүргізілді. 1901-1906 жылдары бүгінгі күнге дейін жұмыс істеп тұрған 66 разъезд және 34 станция салынды.

Вокзалдардың, станциялардың және разъездердің құрылысымен қатар сол аумақта әлеуметтік-шаруашылық мәселелерді шешу де қолға алынып отырды. Құрылыспен бірге пойыздарға жанармай құю үшін жаңа қондырғылар пайда болды (сурет). Бұл құрылымдар жергілікті халықтың ауыз су мәселесін шешуге көмектесті. Ең бастысы, бұл теміржол құрылысының барысы және оның нәтижелері жаңа мамандықтарды қалыптастырды және еңбектің әртараптандырылуына себеп болды. Теміржол құрылысына Ресейден мамандар мен жұмысшыларды тартумен қатар тұрғындардан жергілікті жұмысшылар тобы құрылды. Сырдария облысы кеңсесінің 1904 жылғы мәліметінше, темір жол құрылысына жергілікті тұрғындар арасынан 6000-ға жуық адам жұмылдырылған.

Оларға жалақы товармен төленді, мысалы, қант, шай, май, ұн және басқа да қажетті тұрмыстық өнімдер.

Жаңа теміржол пункттерінің пайда болуы аймақ тұрғындарының урбанизация процесін күшейтті. Теміржол байланысының іске қосылуы Сырдария облысы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың оң өзгеруіне әкелгені анық. Оның аумағында инженерлік құрылыс көлемі ұлғайтылды- вокзалдар, көпірлер, су мұнаралары.

1906-1912 жылдары Перовск пен Черняев арасындағы жол учаскесінде теміржолды стихиялық апаттардан қорғау және адам өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында қосымша 18 көпір пайдалануға берілді. Оңтайлы жол қатынасы Ресей империясының өнеркәсіптік аймақтарынан Түркістанға өнеркәсіптік-шаруашылық өнімдерді тасымалдау мүмкіндігін ашты. Бұл құбылыс жаңа кәсіпорындар мен шаруашылық объектілерін ашу серпін берді.

Ташкент-Орынбор темір жолын салу мақсатында Орынбор губерниясы, Торғай, Орал және Сырдария облыстарындағы жеке және мемлекеттік жерлерден 20.800 десятина бөлінді. Бұл ретте 1900 жылғы Үкімет шешімінде жеке иеліктен шығарылған жерлер мен құрылыстар үшін өтемақы қарастырылатыны айтылған болатын. Бірақ, көп жағдайда белгіленген тәртіп бұзылып, іс жүзінде жеке жер иеліктерінің егелеріне ешқандай өтемақы берілмеді. Мысалы, М. Мұхаммедбаевтің Ташкент-Орынбор теміржолы Оңтүстік учаске бастығының атына жасаған мәлімдемесінде өзінен алынған жер орнына ол ешқандай өтемақы алмағандығын мәлімдейді. Осыған ұқсас мазмұндағы мәлімдемемен Түркістан генерал-губернаторына Н. Жонглеров жүгінген екен. Тиісті өтемақысыз жергілікті тұрғындардың жерлерін темір жол құрылысына алу көптеген ауылшаруашылық отбасыларының дағдарысына ықпал етті. Толық емес мәліметтерге сәйкес, Орынбор-Ташкент теміржолының оңтүстік бөлігінің пайдасына 13 мың десятина жер жеке иеліктен алыныпты [5].

Мерзімді баспасөз беттерінде темір жол құрылыс процесі үнемі қамтылып отырды. 1902 жылы 20 тамызда Ақтөбеге бірінші қызметтік пойызы келу туралы хабар жарияланды. 1903 жылы 16 тамызда Жаңақорған станциясының оңтүстік бөлігінің ашылуы салтанатты өтті. 1904 жылы 19 маусымда Солтүстік учаске Қазалы қаласына жеткізілді.

1905 жылдың 10 қаңтарынан бастап уақытша жүк қозғалысы және жолаушылар пойыздары басталды. Атап айтқанда, 1902 жылы Оңтүстік учаске жағынан 45, 1903 жылы - 432, 1904 жылы - 313 верст салынған.

1905 жылы 26 шілдеде темір жолдың Орынбордан Кубекке дейінгі солтүстік бөлігі толығымен пайдалануға берілді. (941 верст), ал 1906 жылы 1 қаңтарда оңтүстік бөлігі Ташкенттен Көбекке дейін (795 верст) темір жол пайдалануға берілді[5].

Қорыта айтқанда, теміржол бұрын-соңды болмаған орыстандыру процесін жеделдетуге қызмет етті. Теміржолдың іске қосылуы Түркістан мен Ресейге қызмет ететін өнеркәсіптік кәсіпорындардың пайда болуына түрткі болды. Бұл кәсіпорындар орыс капиталистеріне Түркістан шикізатын дайындауға қызмет етті. Сондықтан мұнда мақтаны бастапқы өңдеудің өнеркәсіптік кәсіпорындары және олармен байланысты кәсіпорындар құрылды. 1867-1900 жылдар аралығында Түркістанда 175 өнеркәсіптік кәсіпорын болған. Бұл кәсіпорындардың барлығы мақта тазалайтын зауыттар болды. Бүкіл Түркістанның өнеркәсіптік ЖІӨ-нің 80% - ы мақтаны бастапқы өңдеуге тиесілі болды. Түркістан өнеркәсібінде мақта тазалау зауыттарынан кейін май өңдеу кәсіпорындары, шарап-арак зауыттары, шай орау кәсіпорындары пайда болды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ ССР тарихы - Алматы, 1982, т. 3.
2. Қойгелдиев М.Қ. Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ.-1917ж.) – Астана: «Елорда», 2004. – 216 б.
3. Аксенов А.В. (1958). Строительство Оренбургско-Ташкентской железной дороги (1901-1905 гг). Ученые записки Оренбургского государственного пединститута. Серия историческая, филологические науки. Вып.13. Оренбург.
4. Қожақұлы Ө. «Патша өкіметінің Түркістан өлкесіндегі қоныстандыру саясатының салдары (XIX-XX ғғ)»// 2023
5. Шарофиддинов, М. М. Строительство железной дороги Центральной Азии и появление новой экономики в Центральной Азии // Молодой ученый. — 2016. — № 12 (116). — С. 718-720. URL: <https://moluch.ru/archive/116/30325/>

1945-1953 ЖЫЛДАРЫ СТАЛИННІҢ ДІНГЕ ҚАРСЫ ЖҮРГІЗГЕН САЯСАТЫ**Керімберді Күмісай Нұрболқызы**

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Аман Әлібек Бақытжанұлы

Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. «1945-1953 жылдардағы Сталиннің дінге қарсы саясаты» атты мақалада КСРО-да мемлекеттің атеистік және дінге қарсы саясаты ерекше қатал болған соғыстан кейінгі кезең қарастырылады. Мақалада Кеңес өкіметі тарапынан мешіттер мен шіркеулерді жабу, дінге қарсы үгіт-насихат тарату, діни әдет-ғұрыптарға тыйым салу, дін қызметкерлері мен діндарларды қылмыстық қудалау сияқты діни әрекеттерді жолын кесу мақсатында жүргізген шаралары баяндалады.

Мақалада Сталиннің дінге қарсы саясатты жүзеге асырудағы рөлі мен оның дінге деген жеке көзқарасы талданады. Діни жетекшілердің тұтқындалып, өлім жазасына кесілген «үлкен террор» кезеңі сипатталады.

Сонымен қатар, мақалада дінге қарсы шаралардың қабылдануына әсер еткен әртүрлі факторлар талқыланады. Негізгі факторлардың бірі дінді «халықтың опиумы» деп қабылдамай, оны коммунистік қоғам құру мүддесі үшін жоюға шақырған коммунизм идеологиясы болды.

Кілт сөздер: Сталиннің саясаты, дін, ислам діні, православие діні, КСРО конституциясы, атеизм, діни топтар, азаматтық құқықтар, білім, шіркеу, үгіт.

1945-1953 жылдар аралығындағы Сталиннің дінге қарсы саясаты Кеңес үкіметінің дінге қатысты жүргізген ең маңызды және қайшылықты шараларының бірі болды. Бұл кезеңде дін өкілдеріне қарсы жаппай қуғын-сүргін жүргізіліп, мешіттер мен шіркеулер жабылып, діни мекемелер жойылды. Бұл саясатқа атеистік үгіт-насихат, діни мерекелердің жолын кесу де енгізілді. Бұл мақалада Сталиннің дінге қарсы саясатының астарында қандай себептер жатқаны, оның нәтижелері қандай болғаны және қазіргі уақытта қалай бағаланып жатқаны қарастырылады.

Сталиннің саясаты атеизмді КСРО-дағы жалғыз ресми идеология ретінде орнатуға бағытталған кең ауқымды науқанның бір бөлігі болды. 1936 жылғы конституцияда дін бостандығына кепілдік берілсе, іс жүзінде дін социалистік қоғамның дамуына кедергі келтіретін ескірген идеология ретінде қарастырылды. Дінді мемлекет бақылауына алуға ұмтылу идеологиялық, саяси және экономикалық себептермен байланысты болды. Дін халықтың адалдығы үшін мемлекетке бәсекелес және өнеркәсіп пен экономиканы дамыту үшін қажетсіз деп саналды. Алайда, кейінгі жылдары көптеген адамдар рухани қолдаудан айырылды, бұл кеңестік тарихтың кейінгі кезеңдерінде діни сенімнің қайта жандануына әкелді.

Бұған қоса, Сталин КСРО-да ең кең тараған дін болған православиеге ерекше қатыгездік танытқанын айта кеткен жөн. Көптеген тарихшылар мұның басты себептерінің бірі православиенің орыс ұлттық-мәдени болмысымен тығыз байланыста болғанын атап көрсетеді. Осылайша, бұл байланысты үзу үшін Сталин үкіметі православиені шіркеуіне қарсы агрессивті науқан жүргізді, оның ішінде діни қызметкерлерді жаппай тұтқындау, соттау және түрмеде ұстау, шіркеуді жабу және діни мүлікті тәркілеу. Бұл КСРО-да діни сенім бостандығына ауыр нұқсан келтіруге және рухани өмірдің басылуына әкелді [1].

Ислам да православиеден аз дәрежеде болса да, 1945-1953 жылдары Сталиннің дінге қарсы саясатына ұшырады. Бұл кезеңде көптеген мешіттер жабылып, имамдар мен басқа да дін қайраткерлері тұтқындалып, лагерьлерге жіберілді. Алайда, православиеден айырмашылығы, ислам КСРО-да соншалықты кең тараған дін болған жоқ, оның мұсылман

халқы үшін салдары азырақ сезілді. Дәл осы кезде КСРО-дағы кейбір мұсылман қауымдары дінге қарсы саясатқа қарсы наразылықтарға қатысып, діни сенім бостандығын талап етті.

Жалпы Сталин ислам дінінің қоғамға ықпалын азайтуға және мұсылман халыққа мемлекеттік бақылауды күшейтуге бағытталған болатын. Бірақ бұл православиедегідей қатыгездікпен басып-жаншуға әкелмеді, ал кейбір мұсылман қауымдары өз дәстүрлері мен діндерін сақтауды жалғастырды.

Сонымен қатар, белгілі бір діндерге ғана емес, жалпы діншілдікке де қарсы бағытталғанын айта кеткен жөн. Мемлекет діни сенімдер мен әдет-ғұрыптарды материалистік идеялармен және зайырлы дәстүрлермен алмастыруға ұмтылды. Бұл халықты атеистік рухта және ғылымға тәрбиелеуге бағытталған атеистік клубтар мен үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуден көрінді.

1945-1953 жылдардағы Сталиннің дінге қарсы саясаты кеңестік қоғамға және Ресейдегі және Қазақстандағы діннің дамуына айтарлықтай әсер етті. Ол діни бірлестіктер санының қысқаруына, діни әдет-ғұрыптарға мемлекеттік бақылаудың күшеюіне, атеистік идеялардың таралуына әкелді. Дегенмен, ол халықтың жаппай наразылығын тудырып, астыртын діни әрекеттерді күшейтіп, діни ұйымдар мен мемлекеттердің халықаралық наразылықтарын тудырды.

Бүгінде Сталиннің дінге қарсы саясаты басқаша бағаланады. Кейбіреулер мұны мемлекеттің зайырлылық сипатын нығайту және ғылыми идеяларды діни ұстанымдардан қорғау үшін қажетті шара деп санайды. Басқалары мұны діни бостандыққа қол сұғу және діни кемсітушіліктің жоғары үлгісі деп санайды. Қалай десек те, Сталин саясаты Ресей тарихында терең із қалдырып, сан алуан пікірталас тудыруда [2].

Бұрынғы Кеңес Одағының басқа республикалары сияқты Қазақстанда да елдегі діннің дамуына өзіндік ізін қалдырды. 1940-1950 жылдар аралығында Қазақстанда дінге қарсы кең ауқымды науқан жүргізілді. Соның салдарынан көптеген мешіттер, шіркеулер, будда храмдары және басқа да діни ғимараттар жабылды.

Сонымен қатар, мемлекет діни әдет-ғұрыптар мен идеологияларға қатаң бақылау орнатты. Діни жетекшілер қуғын-сүргінге ұшырады, тұтқындалып, өлім жазасына кесілді, діндарлар қудалау мен кемсітушілікке ұшырады. Бұл кезеңде Қазақстанда дінге ресми түрде тыйым салынды, көптеген діндарлар өздерінің сенімдері мен әдет-ғұрыптарын жасырды.

Алайда Кеңес Одағы ыдырап, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін жағдай өзгере бастады. 1991 жылы Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялап, азаматтардың діни сенім бостандығы құқығына кепілдік беретін жаңа конституция қабылдады. Қазіргі уақытта Қазақстанда көптеген діни ұйымдар мен қауымдастықтар, соның ішінде мұсылман, православие, протестанттық, буддистік және т.б. бар. Сонымен қатар елімізде көптеген діни оқу орындары мен мекемелер бар, мемлекет діни көзқарас пен діни наным-сенім бостандығын қолдайды. Дегенмен, кез келген елдегі сияқты Қазақстанда да діни лаңкестік әрекет пен экстремизм мәселелері бар және мемлекет бұл құбылыстармен күресу үшін шаралар қабылдауда.

Атеизмді насихаттау жаппай науқандар, діни даулар және атеистік ғылыми-көпшілік басылымдар арқылы жүзеге асырылды. Мемлекет атеистік бағыттағы кітаптарды, журналдар мен газеттерді шығаруды қаржыландырды, олар миллиондаған тиражбен басылып, бүкіл елге таратылды. Бұл басылымдарда ғылыми дүниетаным, атеистік философия және дін сыны насихатталды [3].

Діни ұйымдар мен сенушілермен күрес көптеген шіркеулерді, монастырларды, мешіттерді, будда храмдарын және басқа да діни ғимараттарды жабуды қамтыды. Дін қайраткерлері қуғын-сүргінге ұшырады, тұтқындалды, түрмеге жабылды және өлім жазасына кесілді. Діндарлар қуғынға ұшырап, беделін түсіріп, құқықтары шектелді. Кейбір сенушілер өздерінің сенімдері мен амалдарын жасыруға мәжбүр болды.

Дін саласына мемлекеттік бақылауды күшейту дінге қарсы комиссиялар сияқты мемлекеттік бақылау органдарын құру арқылы жүзеге асырылды, олар діни әдет-ғұрыптарды және бұқаралық ақпарат құралдарындағы насихатты бақылайды. Сондай-ақ мемлекет діни қызметті шектеу үшін мектептер мен жоғары оқу орындарында дінді оқытуға тыйым салу, қоғамдық орындарда дінді насихаттауға тыйым салу және т.б. сияқты бірқатар заңнамалық шараларды енгізді. Жалпы Сталиннің саясаты дінге мемлекеттік бақылау орнатуға және атеистік идеологияны насихаттауға бағытталды.

Саясаттың елеулі теріс салдарының бірі дінге қатысты құнды тарихи-мәдени орындардың жаппай жойылуы болды. Көптеген тарихи шіркеулер, мешіттер, синагогалар және басқа құрылыстар жойылды немесе қоймалар мен өндірістік үй-жайлар ретінде пайдаланылды. Бұл қайта қалпына келтірілмейтін бірегей мұра мен мәдени дәстүрлердің жоғалуына әкелді.

Сталиннің дінге қарсы саясатының тағы бір келеңсіз салдары дінге сенушілерді, соның ішінде діни қызметкерлерді, монахтарды және басқа да діни бірлестіктердің өкілдерін басып-жаншып, қудалау болды. Олардың көпшілігі тұтқындалып, азапталып, өлім жазасына кесілді, мүлкі тәркіленді. Бұл дінге сенушілер санының азаюына және діни әдет-ғұрыптар үшін жағдайдың нашарлауына әкелді [4].

Ақырында, халықаралық қатынастарға кері әсерін тигізіп, Кеңес Одағы мен басқа елдер арасындағы қарым-қатынастың нашарлауына әкелді. Көптеген елдер, соның ішінде АҚШ пен Ұлыбритания Сталиннің дінге қарсы саясатын айыптап, діни бостандықтарды қорғауға шықты.

Сталиннің саясатының тағы бір маңызды бағыты «діни контрреволюцияға» қарсы күрес болды. Бұл термин биліктің пікірінше социалистік жүйеге қарсы шыққан және экономикалық және саяси реформаларды жүргізуді қиындатқан діни жетекшілер мен ұйымдардың қызметі деп түсінілді. Соның салдарынан көптеген дін қайраткерлері тұтқындалып, контрреволюциялық әрекет жасады деген айып тағылып, өлім жазасына кесілді.

Сталиннің саясаты тек Кеңес Одағына ғана тән болмағанын айта кеткен жөн. Осындай шаралар атеистік үгіт-насихат және дін қайраткерлерін қудалау жүргізілген басқа елдерде, соның ішінде Қытай мен Кубада да қолға алынды. Соған қарамастан, 1945-1953 жылдардағы саясаттың тарихы кеңестік тарихтағы ең қасіретті беттердің бірі болып қала береді. Бұл көптеген құрбандар мен мәдени құндылықтар мен дәстүрлердің бұзылуына, сондай-ақ қоғамда дінге деген теріс көзқарастың қалыптасуына әкелді.

1945-1953 жылдардағы саясаттың себептері көп қырлы және саяси, идеологиялық, экономикалық және мәдени факторлармен байланысты болды. Олардың кейбіреулері мыналарды қамтиды :

1. Идеологиялық атеизм: Дінге қарсы саясат құдайдың барын жоққа шығаратын, дінді «халықтың апиыны» деп есептейтін марксизм-ленинизм қағидаларына негізделген. Сонымен қатар, Сталин дінді коммунистік қоғамға кедергі келтіреді деп есептеді.
2. Саяси тұрақтылық: Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Сталин экономиканың үздіксіз дамуын қамтамасыз ету үшін Кеңес Одағында саяси тұрақтылықты сақтау қажет екенін түсінді. Ол дінді осы тұрақтылыққа қауіп төндіретін ықтимал қауіп деп санады және ол режимнің қарсыластары үшін наразылық акцияларын ұйымдастыру және қоғамдық тәртіпті бұзу құралы бола алады деп есептеді.
3. Мәдени қайшылықтар: Сталин діннің халықтың мәдениеті мен дәстүрінің маңызды бөлігі болып қала беретінін түсінді, бірақ ол оны социалистік мәдениетке әлеуетті қауіп ретінде де көрді. Ол марксизм-ленинизм қағидаларына негізделетін жаңа мәдениет құруға ұмтылды және дін бұл жолда кедергі ретінде көрінді.

4. Экономикалық себептері: Сталин экономиканың дамуы ресурстарды, оның ішінде адам ресурстарын ұтымды пайдалануды қажет ететінін түсінді. Ол дін адамдардың уақыттары мен күш-қуатын тонайды, оны экономикалық дамуға жұмсайды деп есептеді.

Сталиннің дінге қарсы саясаты қоғамды екіге бөлді. Көптеген адамдар Құдайға сеніп, діни рәсімдерді орындағаны үшін қудалана бастады. Бұл мемлекетке деген сенімнің жоғалуына, қоғамдық өмірдің тұрақсыздануына әкелді.

Ақырында, қоғамда дінге қарсы шыққан зиялы қауымға жаппай сенімсіздік туғызды. Бұл ғалымдардың, философтардың, жазушылардың беделінен айырылып, өмір сүру үшін идеологиялық нанымдарынан бас тартуға мәжбүр болды.

Сталиннің саясатына баға беру зерттеушілер арасында пікірталас пен дау туғызуда. Біреулер бұл шіркеу мемлекетке, революциялық билікке қауіп төндіретін кезең жағдайында бұл міндетті шара деп санаса, енді бірі халыққа, мәдени мұраға қарсы жасалған қылмыстың бір түрі деп санайды [5].

Сталинді жақтайтын негізгі дәлелдердің бірі – шіркеу консерватизмнің дәстүрлі тірегі болған және қоғамға айтарлықтай ықпал еткен. Елдің экономикалық және әлеуметтік қарқынды дамуы жағдайында шіркеу реформалар мен жаңғыртуға кедергі болуы мүмкін. Сонымен қатар, шіркеу дәстүрлі түрде коммунистік партияның идеологиясына сәйкес келмейтін әлеуметтік теңсіздікті және ескі тәртіпті сақтауды жақтады.

Алайда Сталиннің саясатын сынаушылар оның азаматтардың құқықтарының, соның ішінде ар-ождан мен дін бостандығының өрескел бұзылуына әкелгенін атап өтеді. Сондай-ақ ұлттық мәдениетке нұқсан келтірген көптеген тарихи-мәдени ескерткіштердің жойылуына әкелді. Сонымен қатар, Сталиннің дінге қарсы саясаты заңдық мәртебесі жоқ, мемлекеттік органдардан жасырынуға мәжбүр болған астыртын діни бірлестіктердің пайда болуына әкелді. Бұл көлеңкелі экономиканың күшеюіне және заңсыз діни бірлестіктермен байланысты ұйымдасқан қылмыстың пайда болуына әкелді. Демек, Сталиннің саясатының оң және теріс жақтары да болды. Ол мемлекетті елдегі қауіпсіздік пен тұрақтылыққа қауіп төндіретін шіркеу мен діни жетекшілердің ықпалынан қорғау қажеттілігімен байланысты болды.

Сталиннің саясатын сынаушылар әдетте оның шамадан тыс және тиімсіз болғанын атап көрсетеді. Олар Сталин мен оның жақтастары дінге қарсы күреспен ғана емес, елдегі негізгі және жалғыз идеологияға айналуы тиіс өз идеологиясын жасаумен айналысты деп есептейді. Сондай-ақ, сыншылар дінге қарсы науқан көпшіліктің сенімін жасырып, қуғын-сүргінге ұшырау қаупін бастан өткергенін, мұның тек дінге ғана емес, елдегі қоғамдық тұрақтылыққа да үлкен зиянын тигізгенін айтады [6].

Алайда жақтаушылар бұқараға бақылау орнатып, шіркеудің қоғамға ықпалын жою қажет екенін атап өтеді. Олардың пайымдауынша, дін шетелдік күштер мен елдегі жау элементтердің құралы болды, олар оны билікті әлсірету және наразылық акцияларын ұйымдастыру үшін пайдалана алады. Дінге қарсы саясатты жақтаушылар да оның қоғамды жаңартып, зайырлыландыруға ықпал еткенін, оның индустриялық прогресс пен ғылыми-техникалық серпіліс жағдайында еліміздің дамуы үшін қажет болғанын атап көрсетеді.

Қорытындылай келе, Сталиннің 1945-1953 жылдардағы дінге қарсы саясаты КСРО-дағы діни өмірге қатты әсер етті деп айта аламыз. Дінге қарсы науқан мыңдаған шіркеулердің, ғибадатханалар мен мешіттердің жабылуына, сондай-ақ діндарларға қарсы қуғын-сүргінге әкелді. Көптеген адамдар өз сенімдерін еркін орындау мүмкіндігінен айырылды және оны жасыруға мәжбүр болды.

Алайда, режим қанша тырысқанымен, КСРО-да діндарлық толығымен жойылмай, Сталин қайтыс болғаннан кейін діни жаңғыру болды. Бүгінде Қазақстанда және басқа да посткеңестік елдерде дін адамдардың өмірінде маңызды рөл атқаруын жалғастыруда.

Осылайша, Сталиннің дінге қарсы саясаты қоғамға идеологиялық бақылау орнатуға бағытталған кең ауқымды науқанның бір бөлігі болды. Ол адамдардың өміріндегі діннің рөлінің төмендеуіне және қоғамның жаңаруына әкелді, сонымен қатар адам құқықтарының бұзылуына және діндарлардың қорқынышына әкелді. Бұл саясатты бағалау әлі күнге дейін тарих ғылымында және қоғам қайраткерлері арасында пікірталас пен дау туғызуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Поспеловский Д. Сталин и церковь // *Континент*. — 2000. — № 103. — С. 3.
2. Алексеев В.А. Государственно-церковные отношения: содержание, характер, тенденции эволюции на материалах отечественной истории послеоктябрьского периода XX века. Дис. в форме научного доклада на соискание ученой степени доктора филос. наук. — М., 1994.
3. Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943-1953 г. // *Acta Slavica Iaponica*, 2009. — Volume XXVII. — 27 p.
4. Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война. М., 1943.
5. Федотов, А.А. Русская Православная Церковь в 1943-2000 гг.: внутрицерковная жизнь, взаимоотношения с государством и обществом (по материалам Центральной России) / А.А. Федотов. — Иваново, 2009.
6. Прядкина, О.А. Взаимоотношения Советского государства и Русской Православной Церкви в 1941-1954 гг. (на материалах областей Верхнего Поволжья). Автореф. дис. ...канд. ист.наук / О.А. Прядкина. — Кострома, 2004.

УДК [94:351.713] (476)

ВВЕДЕНИЕ ДОЛЖНОСТИ ПОМОЩНИКА ПОДАТНОГО ИНСПЕКТОРА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В 1897 Г.

А.В. Давыдовский, Аспирант,
учреждения образования «Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка» (г. Минск)
Науч. рук. — А.П. Житко
доктор исторических наук, профессор кафедры истории Беларуси и славянских народов БГПУ

***Аннотация:** статья посвящена проблеме введения должности помощника податного инспектора на территории Беларуси в 1897 г. как важного шага в процессе эволюции податной инспекции. В центре внимания находятся причины и механизм введения новой должности помощников, дана характеристика их прав и обязанностей.*

***Ключевые слова:** налоговая система; податная инспекция; помощники податных инспекторов; податные инспекторы; Беларусь.*

Создание податной инспекции в лице податных инспекторов 30 апреля 1885 г. было вызвано необходимой модернизацией налоговой системы в Российской империи, начатой министром финансов Н.Х. Бунге. Одной из причин введения нового органа налогового контроля являлось стремление министра финансов компенсировать убытки, полученные вследствие отмены подушной подати, повысить старые и ввести новые налоги, носившие более уравнилельный характер.

Установление в 1883 г. пошлин с имуществ переходящих безвозмездными способами 1883 г., изменение Положения о пошлинах за право торговли и промыслов от 5 июня 1884 г., введение дополнительного процентного и раскладочного сбора с торгово-промышленных предприятий от 15 января 1885 г., проведение уравнительности при сборах государственных налогов (поземельного и с городских недвижимых имуществ) привели к более сложным способам вычисления, распределения и получения денежных сумм. Для успешной реализации нововведений и проведения налоговой политики требовалось наличие постоянных местных представителей государственного фиска, обязанных наблюдать за состоянием податного дела в уездах. Такие представители казны были учреждены в лице 500 податных инспекторов 30 апреля 1885 г. [1]

В процессе функционирования податная инспекция доказала свою эффективность как орган налогового контроля. Благодаря ее активной деятельности, был налажен контроль за торгово-промышленными предприятиями, увеличена сумма поступлений торговых сборов, произведены переоценки городских недвижимых имуществ, введен новый квартирный налог, что в полной мере соответствовало государственным интересам.

Особенно полезной оказалась деятельность податных инспекторов в неземских губерниях, в том числе и белорусских. Податные инспекторы играли важную роль в работе распорядительных комитетов. Например, агенты фиска устанавливали поземельные счета, собирали сведения о количестве земли в отдельных имениях, о распределении ее по угодьям и разрядам для правильного обложения их государственным поземельным налогом и земскими сборами. Кроме того, инспекторы выполняли и другие поручения казенных палат и распорядительных комитетов, которые в других губерниях находились в обязанностях органов земского самоуправления [2, л. 110].

Успешная деятельность податной инспекции и постоянное усложнение ее функций требовали увеличения числа фискальных агентов. Принимая во внимание тот факт, что деятельность податного инспектора была сложной и состояла из частых разъездов, большого документооборота, участия в работе различных комиссий, то правительство решило облегчить их труд посредством учреждения должности помощников податных инспекторов. Так, по инициативе министра финансов С.Ю. Витте 6 января 1897 г. впервые было введено 150 должностей помощников податных инспекторов [3].

Введение должностей помощников в 1897 г. вызвано было не столько новым расширением служебных задач инспекции, сколько тем фактом, что выполнение лежавших уже в то время на податной инспекции обязанностей являлось непосильным для нее в прежнем составе. Это было своевременное решение со стороны Министерства финансов. Ведь последующее изменение промыслового налога 8 июня 1898 г., новое Положение от 23 июня 1899 г. о взимании окладных сборов с крестьянского населения. в несколько раз усложнили деятельность податной инспекции.

При обсуждении законопроекта управляющие казенных палат ходатайствовали с предложением в Департамент окладных сборов Министерства финансов, чтобы помощники податных инспекторов не прикреплялись к определенным податным участкам, а состояли при казенных палатах. Это объяснялось желанием усилить состав казенной палаты такими чиновниками, которых можно было бы командировать в те или другие податные участки по случаю временного отсутствия податного инспектора или при необходимости во временном усилении податного надзора. В связи с этим в окончательном варианте проекта было решено возложить на помощников заведывание участком в случае болезни, командировки или отпуска податного инспектора [4, л. 184].

По закону от 6 января 1897 г. на помощника податного инспектора возлагались такие же функции, как и на самого инспектора. Это обстоятельство на первых порах вызывало недопонимание между инспекторами и их помощниками, а также местной казенной палатой. Распределить обязанности между чинами податной инспекции было крайне

важно, ведь от грамотного разделения функций зависел успех налогового контроля в участке. Разрешать все возникающие вопросы должен был управляющий казенной палатой. Однако решение этих вопросов достигалось не всегда и не во всех участках. Департамент окладных сборов выступил с рядом предложений о разграничении функций податного инспектора и его помощника. В частности, было предложено, что помощники могли состоять при участковом податном инспекторе или могли жить в отдельном месте. В первом случае, на помощника возлагались следующие функции: постоянное наблюдение за правильностью торговли и промыслов во всем участке или ее части, участие в генеральной проверке торгово-промышленных заведений на правах чиновника казенной палаты, ведение делопроизводства в уездных и участковых податных и квартирных присутствиях, выполнение отдельных поручений казенной палаты и др. [4, л. 184].

Выделения части податного участка для самостоятельной деятельности помощника допускалось только в том случае, если участок состоял из нескольких уездов или если уезд имел на своей территории значимые в торгово-промышленном отношении заштатные города, посады, селения и т.д. В таком районе помощник податного инспектора выполнял служебные обязанности по всем предметам деятельности податного инспектора. Исключение составляло только участие в местных коллегиальных органах. Это право предоставлялось только по особому распоряжению казенной палаты и лишь тех в случаях, если это уменьшало нагрузку с податного инспектора при председательствовании в нескольких присутствиях. При этом рекомендовалось не участвовать помощникам в заседаниях коллегиальных органов других ведомств (уездном съезде земских начальников, оценочных комиссиях, распорядительном комитете и т.д.). Эта обязанность возлагалась на податного инспектора как чиновника с большим профессиональным и жизненным опытом [4, л. 185].

Вторым вариантом разделения полномочий нередко пользовались на территории белорусских губерний местные податные инспекторы. Например, такая практика существовала в Слуцком уезде Минской губернии. Податный инспектор ходатайствовал перед казенной палатой, чтобы часть уезда отдать в заведывание помощника податного инспектора с местожительством в заштатном г. Несвиж. Такое разделение содействовало более точному контролю за торговлей и промыслами, оценке недвижимых имуществ, взиманию квартирного налога с жителей г. Несвиж, своевременному безнедоимочному поступлению окладных сборов с надельных земель [5, л. 193].

Несмотря на возможное разделение территории одного уезда между инспектором и его помощником, общее наблюдение за правильным налоговым контролем в податном участке было закреплено за податным инспектором. Особенно это относилось к вопросам взимания окладных сборов с крестьянского населения.

В начале реализации данного законопроекта введение должности помощника податного инспектора планировалась только в наиболее сложных податных участках (по территории, состоящих из нескольких уездов, с большим количеством торгово-промышленных предприятий или участков с хроническим недобром окладных сборов). Исходя из имеющихся средств в распоряжении Министерства финансов было решено назначить, на первом этапе, помощников в 94 податных участках, среди которых были Виленский уезд (Виленская губерния), Полоцкий уезд (Витебская губерния), Белостокский и Гродненский уезд (Гродненская губерния), Бобруйский, Пинский и Слуцкий уезды (Минская губерния) и Гомельский уезд (Могилевская губерния) [4, л. 1].

Количество помощников податных инспекторов менялось в течение времени. Это было вызвано тем обстоятельством, что Министерство финансов могло ввести в уезде должность помощника, а затем ее ликвидировать в виду разделения уезда на несколько податных участков. Так, помощник податного инспектора Павел Кунцевич был назначен в Бобруйский уезд Минской губернии сразу после введения закона 6 января 1897. В 1903 г.

Бобруйский уезд был разделен на 2 податных участка, и помощник податного инспектора Бобруйска уезда был назначен податным инспектором Рогачевского уезда Могилевской губернии, а должность помощника была ликвидирована [5, л. 99].

Важным шагом в совершенствовании податной инспекции стало принятие «Положения о податных инспекторах и их помощниках» от 24 мая 1899 г. Этот документ закрепил место и роль податной инспекции в финансово-налоговой системе, уточнил функции податных инспекторов и их помощников, определил положение податной инспекции в местной вертикали власти и управления. Кроме того, в «Положении...» впервые был установлен высший образовательный ценз для фискальных агентов [6]. Так, для податных инспекторов и их помощников были определены 3 главных условия для назначения на службу: наличие высшего образования, безукоризненные нравственные качества и подтверждение управляющим казенной палаты высоких профессиональных качеств этих чиновников. Эти условия предоставили возможность сформировать необходимый кадровый резерв. Кандидаты на должность помощников поступали на службу подготовленными к выполнению податных задач, набирались опыта, знакомились с тонкостями работы, а позже и сами становились во главе податной инспекции в своем или другом участке [4, л. 254]. В таком составе податная инспекция просуществовала до 1914 г. В 1914 г. была проведена реорганизация податной инспекции. В ее составе появилась должность младшего помощника. Помощник податного инспектора стал именоваться старшим помощником податного инспектора. В функции нового служащего входило ведение всей канцелярской работы [7, с. 50].

Таким образом, введение должности помощника податного инспектора было важным этапом в эволюции податной инспекции. Эффективная деятельность податной инспекции требовала усиление своего состава для реализации последующих налоговых реформ. Учреждение должности помощников податного инспектора решало несколько задач. Во-первых, помощники податных инспекторов имели необходимую практическую подготовку, что способствовало успешному замещению податных инспекторов на время их отпуска, болезни или командировки. Во-вторых, новая должность облегчала работу податных инспекторов делегированием определенных полномочий или же руководством в отдельной части податного участка. В-третьих, был сформирован необходимый кадровый резерв. Должность помощников открывала возможность замещать на должность податных инспекторов подготовленными специалистами, обладавшими необходимыми компетенциями со знанием особенностей податного дела в своем участке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Об учреждении должностей податных инспекторов : № 2907 // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3 : в 48 т. – СПб., 2643 - 3435. – Т. 5. – 1885. – С. 179–181.
2. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 573. Оп. 20. Д. 212, Л. 110.
3. Об усилении общего состава податной инспекции и введении оной в областях Забайкальской, Амурской, Приморской и Якутской : № 13616 // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3 : в 48 т. – СПб., 13611–14860. – Т. 17. – СПб., 1900. – С. 2–4.
4. РГИА – Ф. 573. Оп. 20. Д. 225.
5. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 333. Оп. 5. Д. 1221.
6. Положение о податных инспекторах и их помощниках : 16939 // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3 : в 48 т. – СПб., 16310–17967. – Т. 18. – 1902. – С. 514–518.
7. Петров, Ю. И. История становления податной инспекции в западных губерниях России в конце XIX столетия / Ю. И. Петров. – М. : URSS, 2015. – 215 с.

УДК45:12.36

ҚАЗАҚ ТІЛІН ТАНЫМДЫҚ ТҮРҒЫДАН ОҚЫТУ**Раймбекова Халида Ахылбекқызы**«Мирас» университетінің аға оқытушысы, магистр.,
Шымкент, Қазақстан

***Аннотация:** В статье рассматриваются когнитивные особенности лингвистики, природа системы мышления человека, ее внутренние закономерности и процессы познания и познания языковых и коммуникативных единиц при обучении казахскому языку.*

***Кілт сөздер:** Тіл білімі, танымдық лингвистика, қазақ тілін оқыту, теория, таным териясы, психофизиология мәселелері, логика-философия заңдылықтары, тарих-этнография деректері.*

Тіл білімі ғылымы осы жылдары біршама жаңа да маңызды бағыттарды қарастырып, ғылымилықтың теориялық және практикалық қырлары бойынша терең қалыптасып алып дамып келеді. Дәл осындай бағыттар бүгінгі таңда өмірдің талабы және уақыттың сұранысы бойынша пайда болып отырғаны даусыз.

Жалпы алғанда танымдық лингвистиканың тіл арқылы бізді қоршаған ортаны, адами құндылықтарын, қоғамдағы болып жатқан әртүрлі құбылыстар мен жаратылыстың санқырлылығын танып білу арқылы ғылыми тұжырымға негізделген теориясын қарастырады. Сол себепті де қазақ тілін оқыту кезінде танымдық лингвистика ғылымы білімнің мазмұнын, танымдық бағыттары мен аспектілерін түрліше қырынан ғылыми негіздеп және адамның таным үдерісіне байланысты білімі мен ілімін тереңдете түсіп, тәжірибесін байытады.

Қазақ тілін танымдық бағытта оқытудың ең маңызды мақсаты деп тіл білімінде кездесетін танымдық теорияның ғылыми негіздемелерін меңгерту арқылы теорияны практикамен ұштастыра дамытып, әрбір тілді үйренушінің ой-өрісін кеңейтіп, байытады [1,17 б.].

Осы аталған басты мақсаттың іске асуы үшін орындалатын міндеттер де бар. Олар қазақ тіл білімі мен танымдық лингвистиканың өзара байланысу дәрежесін жоғары көрсете білу; тіл біліміне қарасты танымдық теориясының басты ережелерін меңгеріп, оны қоғамда және өмірде дұрыс қолдана білу; қазақ тілін оқыту кезінде оның өзге салалармен өзара байланысын жүзеге асыру; оқыту барысында оқушылардың, студенттердің ойлау қабілетін, түйсігін, қоршаған ортаны зерттеп тану қасиеттерін, жеке ой-пікірін дәлелдеп жеткізе білу дағдыларын дамыту, олардың дүниетанымын кеңейту; ой, ес, тіл байланысы арқылы тілдік қатынасты жете түсіндіру, таным үрдісін жан-жақты іске асыру. Тіл пішін мен мазмұн бірлігінен тұратын тілдік құралдардың жиынтығынан, олардың өзара байланысу ерекшелігінен сұрыпталған күрделі де әмбебап құбылыс болғандықтан ғалымдар оның құрылымдық-жүйелік өзгешелігін қазақ тілін сапалы оқытуда жан-жақты пайдалануға болады деп есептейді.

Лингвистика қоғамдық ғылымдармен де, психофизиология мәселелерімен де, логика-философия заңдылықтарымен де, тарих-этнография деректерімен де сабақтаса дамып келеді. Осы орайда тілдің шығу тегін, табиғатын, қызметін саралау мақсатында тілшілер адам, ойлау, таным, халық, қоғам сияқты ұғымдардың мән-мағынасына ерекше көңіл бөледі.

Адам ойының әрекеті, үздіксіз дамуы мен пайымдау үдерістері психофизиологиялық, пәлсапалық өлшемдерді қалыптастырып келеді. Сол себепті лингвистер тілді оқытуды қарапайымнан күрделіге, жалқыдан қарай айқындалатын, үнемі

толығу, өзгеру үстінде болатын әрекеттер тізбегі деп қарастырады. Қазақ тіл білімінің теориялық тұжырымдарын жан-жақты сұрыптай келе, дүние жүзі тілдерімен қатар өз ана тіліміздің әлеуметтік дәрежесін, танымдық мүмкіндігін, этнопсихологиялық пайымын зерттей отырып, іске асыру-тіл мамандарының алдында тұрған аса күрделі де маңызды мәселелердің бірі.

Тіл білімі мәселелерінің өзектелуі мен тілді оқыту жүйесі адамдардың жалпы биологиялық шығу тегі мен эволюциялық дамуынан, психофизиологиялық өзгешелігінен туындайды. Адамның бойына бітетін ойлай алу, сөйлей алу, есте сақтау, қабылдау, пайымдау секілді қабілеттер нейрофизиологиялық механизмнің әрекеті деп танылатындықтан, тілдің қолданылу мүмкіндіктері мен функционалдық ерекшеліктері адамның іс-әрекетімен тоғыса қалыптасады. Сондықтан тілді оқыту мен игеруді оны дамытушы, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші адамзат болмысынан бөле қарауға болмайды.

Тіл ғылымының танымдық ерекшелігі адамның ойлау жүйесінің табиғатын, оның ішкі заңдылықтарын қарастырудан тұрады. «Тіл-амал, құрал, оның арқасында адам бірімен-бірі қарым-қатынасқа енеді, пікір алысады және бірін-бір түсініседі. Тіл ойлаумен тікелей байланысты болғандықтан, сөзді және сөйлемдегі сөздердің бірлігінде ойлау ісінің жетістіктерін тіркеп отырады. Демек, адамның дүние танудағы жетістіктері сөзде, сөйлем құрылысында тіркеледі, сөйтіп адам қоғамында пікір алысуға мүмкіндік жасайды» деп көрнекті ғалым Сәрсен Аманжолов атап көрсеткендей тіл мен таным ұғымдардың сабақтастығы тілдік құралдар арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріледі (Қазақ тілі теориясының негіздері А., «Ғылым», 2002, 89-б.). Психология, логика, пәлсана ұстанымдарымен тығыз байланыста айқындала отырып, танымдық лингвистика сана, қабылдау, сыртқы әлеммен үздіксіз байланыста болу, тану, бақылау, пайымдау сияқты ұғымдардың ұштасуы негізінде дәйектеліп келеді. Бүгінгі күні лингвотанымдық зерттеулер тілді танымдық әрекеттің жемісі деп қарастыру арқылы адам бойында ерекше табиғи қабілеттерге көңіл бөлуді мақсат етіп отыр. Зерттеушілер адам тілді саналы түрде ғана қолданбайды, ол рефлексті түрде санасында орныққан танымдық қорды ретімен пайдалану арқылы қарым-қатынас жасайды, ойын сыртқа шығарады, пікірін айтады, тіпті жаңа затты да сәйкестендіре-салыстыра таниды деп есептейді.

Тіл мен оның ішкі-сыртқы мүмкіндіктерін саралайтын бірліктерді таза формалық көрсеткіш ретінде ғана емес, идеялық, ұлттық-мәдени, танымдық тұрғыдан оқушы санасына ұялату тілді терең білуге мүмкіндік жасайды.

Қазіргі тілдік зерттеулер ой, таным, тіл ұғымдарының ажырамас бірлігіне негізделген тың теориялық тұжырымдармен, ғылыми ұстанымдармен әркез толығып отыр. Тілдің қоршаған болмыспен қарым-қатынасын анықтау, олардың үйлесімді сабақтастығын көрсету, филогенез, этногенез ұстанымдарын ғылымаралық байланыстың нәтижесі деп зерделеу-бүгінгі оқытудың жаңа бағыттары. Білім мен таным үдерістерін қоршаған әлем заңдылықтарынан туындайтын факторлар ретінде қабылдағанда ғана адам санасының қызметі, қабылдау, тану әрекетінің табиғаты жан-жақты көрінеді [2, 21 б.].

Қазақ тілін оқытуда тілдік және қатысымдық бірліктер білім мен таным үдерістерін біріктіреді. Әсіресе сөз коммуникативтік тұлға ретінде әрі атаулық, әрі танымдық қызмет атқарады. Өйткені, сөз-сөйлеу, пікір алысу үрдісіндегі ең басты тұлға. Сөз жеке тұрғанда заттың, сынның, қимылдың т.б. атауы болып номинативті қызмет атқарса, тіл арқылы қарым-қатынаста белгілі бір жағдайға, ортаға байланысты жұмсалып, қарым-қатынастық қызмет атқарады. Тіптен мәнмәтінсіз дербес қолданылып, грамматикалық тұлға ретінде әр түрлі дауыс ырғағымен айтылса да әрі хабарлау, әрі қабылдау мәніне ие болады. Осындай жағдайлардың барлығында сөз белгілі бір ойды білдіре келіп, екінші адамның санасы арқылы қабылданады. Қандай болсын хабарды, деректі, ойды қабылдаған адам оған жауап қайтаруға тырысады. Тілдік қарым-қатынас жұмсалып, қатысымдық байланысқа түскен сөз

айтылар ойға қатысты нақтылы мағынаны білдіреді және басқа тұлғалармен біртұтас жұмсала келіп, тиянақты ойды, мазмұнды көрсетеді.

Сөйлеу үдерісіндегі ерекшелігі-ол нысандық шындық пен өмірге байланысты ұғымдарды сананың қабылдауы нәтижесінде ойда бейнелейді де, тілдік қатынаста іс жүзіне асырады, дыбысталу арқылы сыртқа шығарады. Сонымен қатар іс-әрекет жүріп жатқан ортаның әсерін, адамның көңіл-күйін де қоса білдіреді. Адамның көңіл-күйі оның өзіне тән мінезімен, пікірлесу қабілетімен ұштасып жатады. Адамға әсер ететін сыртқы орта оның танымын жетілдіреді.

Қазақ тілін оқытуда сөздің мағынасын түсіндірумен қатар сол мағынаны қалай, қандай тіркесте қолдана білу керектігіне ерекше мән береміз. Өйткені жеке лексикалық единица ретінде сөз адам ойын, көзқарасын толық білдіре бермейді. Бір адамның екінші адамға жеткізейін деген пікір-көзқарасы қажет сөзді дұрыс таңдап алумен бірге оның қандай мәнмәтінде көрініс тауып тұрғандығына байланысты. Сөздің дұрыс тіркесуі, басқа сөзбен жымдасуы, айтылар мәнері мен ырғағы баяншының (айтушының) сөйлеу қабілетін көрсетеді. Сондықтан сөзді, оның мағынасын оқыту барысында сөз арқылы жеткізілер басты ұғымды, онымен тіркесетін тілдік бірліктерді де нақтылы мысалдармен дәлелдеген тиімді.

Ұғым-адам санасында танымдық бейне туғызатын ерекше құрылым. Себебі адам бейнелеуіндегі әлем, бір жағынан, жеке тұлғаның субъективті танымының жемісі болса, екінші жағынан, ол кез келген қабылдаудың астарында жататын қоғамдық факторлармен де үздіксіз байланыста дамиды ортақ тәжірибелік көрсеткіш болып табылады. Танымдық құрылымдар пәнді меңгеру барысында әр түрлі тілдік құралдар арқылы сипатталып, әрқелкі деңгейде қабылданады. Тілді жалпы танымдық механизм ретінде қолдану тілдік бірліктерді терең игеруге септігін тигізеді [3, 78 б.].

Сыртқы ортаның, жаратылыстың әсерінен айтылған ой сөйлеушінің мүддесіне, көзқарасына, берілген эмоционалды бағасына әрі жағдайдың нақтылау үлгісіне және өзге де сыртқы факторлардың әсеріне тәуелді болады, осы аталған көрсеткіштер негізінде айтылым қабылданады және жадыда сақталады, яғни сөйлеуші мен тыңдаушының ішкі танымдық құрылымы мен динамикасын сипаттау және түсіндіру үрдістері тілтанымдық алғышарттарды қалыптастырады.

Қарым-қатынас нормалары тілдік және бейвербалды амалдар арқылы да жүзеге асып отыратындықтан адам танымының даму сатылары қатарында жеке тұлғалардың сыртқы бет-пішіні, жанары, дауыс ырғағы, жүріс-тұрысы да сипатталады. Олар тілдік жағдайдың тыңдаушыға ықпалын негіздейтін, бақылаушының танымын уәждейтін құралдар ретінде танылып, антропоцентристік зерттеулердің психо-әлеуметтік негіздерін танымдық тұрғыдан айғақтауға септігін тигізеді [4, 56 б.].

Қазақ тілін танымдық тұрғыдан оқытудың қайнар көзі-тілдік материалды әдебиетпен сабақтастырып, пәнаралық байланыстың негізінде ғылым мен білімді өзара тоғыстыра отырып, жеке тұлғаның рухани әлемін байыту, баланың өзіне тән көзқарасы мен пікірін қалыптастыру. Ашық әңгіме, ойлы сұхбат, пікір еркіндігі, әдебиет қағидаларын қазақ тілі сабағында пайдалана білу, ұнамды образдардың әдемі қасиеттерін оқушы бойына сіңіріп, оны өмірмен ұштастыра алу; дүниені, ортаны, адамды жан-жақты зерттеп тани білу, тілдік материалдар арқылы сыртқы қоршаған ортаны оқушы өз ой-санасымен зерделей отырып, тілдік қатынасқа түсу, т.б. – барлығы оқыту жүйесін жаңаландырып, білім беру үрдісін тереңдете түседі. Қазақ тілі сабағында сөз бен сөйлемді, тұрақты тіркес пен мәтінді меңгерту үшін оқушыға ой салу, ойланту, өз пайымын тіл арқылы дәл, нақты, шешен жеткізе білуге жетелеу ұстаз тарапынан көп ізденісті қажет етеді. Осы тұрғыдан келгенде ұстаз Қанипа Бітібаеваның «Ой салу- ұстаз тарапынан, ойлану – шәкірт тарапынан, ойланту – ұстаз тарапынан, шешімге келу – оқушы тарапынан болу керек» деген пікірінің психологиялық жағынан дұрыс тұжырым екендігін атай кеткен жөн. Өйткені

таным үдерісі, біріншіден, ұстаз бен оқушының бірлескен әрекеті арқылы іске асса, екіншіден, олардың әрқайсысы жеке тұлға ретінде түрліше әсерге бөленеді. Қазақ тілін танымдық тұрғыдан оқыту мынадай мәселелерді қамтиды.

1. Қазақ тілі пәнінің білім мазмұнын бағдарламаға сәйкес тілдік қағидаларды басшылыққа ала отырып, жалпы адамзатқа тән қасиеттермен сабақтастыра білу сабақтың білімдік мақсатымен қоса танымдық мақсатын жүзеге асыруға ықпал етеді. Бұл оқушыны адам жанын түсінуге, адами қасиеттерді меңгертуге жетелейді. Білім мазмұнын танымдық үдерістермен (қабылдау, ойлау, сезіну, өзіндік пікір түйу т.б.) байланысты меңгерту қазіргі танымдық лингвистика ілімін психология ілімімен тығыз байланыстырады.

2. Сабақ барысында жеке тұлғаның психологиялық жай-күйін ескере отырып, оның есте сақтау қабілетін, жадысын, кез келген ақпаратты қабылдау дағдысын, шешімді пікір, дәлелді мысал келтіре алу қабілетін жетілдіру тілдік материалды дамыта оқытумен байланысты. Берілген тақырып ішінен ең қажетті, ең пайдалы мәселені сұрыптап, таңдай білу оқушының ойлау қабілетін ұштап, соған сай әрекет етуге жетелейді. Адамның тілдік әрекеті жалпыға ортақ танымдық қабілеттерден туындайды. Ойды сыртқа шығару кезінде сөйлемді дұрыс құрастыру, логикалық қорытындылар жасау, таныс мәліметтерден жаңа деректер жинақтау, оларды жоспарлау мен жүзеге асыру- жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігін аңғартар үрдістер.

3. Сабақтағы материал сынып шеңберінен шығып, табиғи ортамен тығыз байланыста бола келіп, бала өсіп жетілетін, әсер алатын күнделікті қоғамдық өмірмен астасып, ұштасып жатса, теориялық білім практикамен жалғасып, баланың ой-өрісін, сана-сезімін кеңейтеді.

4. Тілдік және қатысымдық бірліктердің мағыналық ерекшеліктерін нақты мысалдармен түсіндіріп, әр сөздің мағыналық реңкін тіркес пен сөйлем құрамында қолдана отырып ойды түрлендіруге болатын мүмкіндіктер жасау, сөзді әр түрлі жағдаятқа сәйкес бейнелі жеткізуге үйрету оқушының танымдық қабілетін жаттықтырады.

Қазақ тілін танымдық тұрғыдан оқыту берілген білім мазмұнын тереңдетеді, қоғамдық-әлеуметтік өмір мен ғылым-білімді ұштастыра келіп, болашақ маманның дүниетанымын кеңейтеді, өзінше ой-пікір түйіндеуге үйретеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Садықов Т.С., Әбілқасымова А.Е. Қазіргі дидактика. Оқу құралы. – Алматы: ғылым, 2006 ж.
2. Қалиев Ғ., Оралбаева Н., Қасымова Б., Шалабаев Б., О.Төлегенов. Қазіргі қазақ тілі: Жаттығулар жинағы (Көмекші оқу құралы). - Алматы: «Ана тілі», 1997 ж.
3. Мемлекеттік тілді оқытуда инновациялық технологияларды пайдалану. Семинар бағдарламасы. Шымкент, 2007 ж.
4. Байзақ Ү. Оқытудың кредиттік технология жүйесі. Таным және тәрбие. №4, 2005 ж.

ӘОЖ 821.512.122

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС САРЫНЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Копбосынов М.А.,

«Мирас» университеті,

Сапар Жансая Амангелдіқызы

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2 курс студенті, «Мирас» университеті,
Шымкент, Қазақстан

Аннотация: В этой статье анализируются достижения и особенности великого мыслителя, исследователя религиозного мировоззрения, также рассматриваются вопросы отношения мудрого Абая к восточной философии и поэзии.

Кілт сөздер: Абайтану, дүниетаным, ой-пікір, діни көзқарас, шығармашылық ізденіс, М.Әуезов, шығыс мәдениеті, ұлы ақын, рухани нәр.

Ұлтымыздың ұлы ақыны – Абай. Абайдың абырой-беделі көзі тірісінде-ақ біраз жерге жеткен. Өзі дүниеден өткеннен кейін күн санап ақын даңқы кеңейе түсті. ХХ ғасырдың басынан бүгінге дейін ұлы Абай есімі, оның әдеби мұрасы назардан тыс қалып көрген емес. Бұл күнде Абай биігі оқшауланып тұр. Бүгінде Абайтану жеке ілім болып қалыптасты. Күн артынан күн өткен сайын Абай жаңа қырларынан танылып, Абай шыңы одан әрі биіктеуде. Қазақ әдебиетінің тарихында ең көп зерттелген сала – Абайтану жүйесі. Дегенмен, шын алмастың алуан қырынан асылданатыны секілді, ұлы ақын мұрасы да мұратқа сай адамдардың дүниетанымдарының кеңейіп, жаңа көзқарастардың қалыптасуына орай әр кезде де сан қырынан жарқырап ашылудан бір танған емес.

Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі жазылған шығыстық ой-пікірлерді, мағлұматтарды жан-жақты, шама-шарқымызша талдап, бұлардың Ислам дінімен қаншалықты сабақтасатынын көрсетіп беру. Ол үшін Абайдың Шығысқа қатысын көбірек қарастырамыз. Өйткені, М.Әуезов: «Абайға Шығыстан кірген бұйымдардың басы – Исламдіні»– деп көрсеткенде бұл пікірдің түп-төркінінде үлкен тарихи шындық жатқанын ескеріп барып айтқан [1,236б.].

Абай мұрасының рухани бұлағының бірі–Шығыс әдебиеті осылардың қатарынан орын алады. Абайтанудағы жаңа сұрлеу, тың тақырыптық талдаулар, әсіресе ақынның шығыс әдебиетінен алған тағылымының орны мен мәні, діни көзқарастарының зерттелуі бүгінгі тәуелсіздігіміздің үлкен бір олжасы іспеттес. Бұл кезге дейін ғылыми тұрғыдан батыл түрде зерттелмеуінің бірнеше себептері бар. Осы себептердің біріншісі – Абайдың шығысқа қатысы жайындағы деректердің аз болуы. Мәдениеті ерте дамыған халықтардың қай-қайсысын алсақ та, олардан шыққан атақты ақын-жазушылардың, ойшылдардың оқыған кітаптары мен қолжазбалары, күнделіктері мен хаттары, т.б деректерінің түгелге жуық сақталып, зерттеушілеріне үлкен жеңілдіктер тудырып отырады.

Ал екінші себеп-тұрпайы социологиялық, компаративистік танымдағы ой-пікірлерге ұрынғандар мен саясат шылауына шатаққандардың абайтану бағытында жүргізілген жұмыстарға саналы түрде кедергі жасаулары. Ал мұның өзі ақын шығармашылығын қызу ат салыса зерттеуге ұмтылған ғалымдардың бет алысын тежеді. Сөйтіп, бұл игілікті, тарихи маңызы зор істі бірнеше жылға кешеуілдетті.

Үшінші себеп – зерттеушілердің Абайдың ақындық кітапханасында қамтыған дерек-мағлұматтарды анықтап, нақтылай оқып білуге араб, парсы, шағатай тілдерін жете білмеуі. Және бұған қосымша, қазақ жазуы аз жылдар аралығында үш рет алмасып кетті. Осыған байланысты жас ұрпақ ертеде араб жазуымен басылым көрген деректер көзін оқып тану мүмкіндігінен айырылды.

Абайдың Шығысқа, оның ішінде Исламға қатысының зерттелмеуіне ең басты кедергі болған нәрсе СОКП ОК-нің Ұлы Отан соғысынан кейін қабылдаған қаулыларының ішінде 1949 жылы алынған космополитизм туралы арнайы саяси-идеологиялық мақсатпен қабылданған қаулысы қалың оқырман қауымға беймағлұм кедергілер тудырды. Осы қаулының әсерінен ақын дүниетанымының қалыптасу жолындағы рухани қайнарлары жайында пікір айтқан тарихшылар, философтар мен әдебиетшілер орыс, Европа мәдениетінің Абай мұрасына әсерін жөнсіз асыра көпіртіп көрсетіп, Абайдың шығыс мәдениетіне қатысы жөнінде мүлдем сөз қозғамады. Бірақ осындай саяси-идеологиялық қыспақтың қауіп-қатеріне қарамай, бұл салада өнімді пікір айтқан, тиіп-қашып болса да зерттеумен айналысқан данагөй ағаларымыздың болуының өзі зор мақтаныш.

Тіпті, осы күнге дейін Абайдың өзі шығармаларында атап көрсеткен шығыс деректері де орынсыз назардан тыс қалып келді. Бұл мәселенің қыры мен сырын тереңірек ашу үшін Абайдың ақындық кітапханасының көлемі мен жайы деген арнайы түрде зерттеуді уақыт талабы алға шығарып отыр. Өйткені Абайдың өзі:

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім

– деп босқа айтпаған. Бұл сөзден Абайдың шығысқа қатысы туралы мәселеге ақынның өзі де елеулі мән беріп, соны меңзеп отырғанында талас жоқ.

Ұлы ақынның шығысқа қатысы туралы сөз ету, зерттеу ұлт тәуелсіздігінің үлкен бір жеңісі іспеттес. Абайдың шығысқа қатысы толық тану үшін ақындық кітапханасының көлемі мен жайын зерттеуді алға тартпақпыз. Оның өзі жүйелі түрде жан-жақты зерттеудің қажеті туып отыр.

Абай шығыс мәдениетін тереңдеп оқып үйренуде, әрі оны шығармашылық жолмен меңгеруде шығыстың әртүрлі тілдерге қаншалықты дендей білді. Бұл сұраққа М.Әуезов: «Абай жақсы ұғынатын шағатай, түркі кітаптарымен қатар тілін қиналып түсінетін араб, парсы... тіліндегі кітаптар»– деп жіктеп көрсетеді [1, 217 б.].

Абайдың шығысқа қатысы белгілі ғалым Р.Бердібаев былай дейді: «Түркі тілінде дүниеге келген көптеген кітаптар мен қолжазбалар, аудармалар ұлы ақынның ең көп танысқан мәнбелері деп қарауға болады. Абай есімдерін зор құрметпен атап, медет тілеген шығыстың бір топ шайырлары парсы және түрік тілінде жазатындар».

Абайдың осы аталған шығыс поэзиясының классиктерімен алғаш танысуы медреседе басталады. Абайдың 1858 жылы медреседе алғашқы тәжірибесіне, ортасына байланысты жазған өлеңінде шығыстың, түркі тілінің әсерін көреміз. Араб-Иран мәдениетінің тарихын тереңдеп зерттеген Абай Рашид-ад Дин, Мұхаммед Хайдар, Бабыр, Әбілғазы Баһадүр Хандай арғы-бергі тарихшылар еңбегін де жақсы білген. Бұған дәлел ретінде Абайдың «Біреу сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген тарихи мақаласына сүйене отырып, Шыңғысхан жөніндегі деректерді Рашид-ад Диннен, қазақ хандары жайлы мәліметтерді Бабыр мен Әбілғазыдан алғанын білеміз. Абай араб тілімен әдебиетін Науаи, Низами, Физули дәрежесінде білмеген болуы мүмкін. Сондықтан араб ақындарының шығармаларын оқи алмаған болар. Сондай-ақ араб философтарыда сол тілде оған бейтаныс, белгісіз болып қала берсін делік. Ал ол араб тілінде Исламның қағидалық әдебиетін оқи білді. Бірақ Ислам ерекше араб діні емес, ол әлемдік дін.

Абай қазақ халқының рухани болмысында елеулі орын алған, шығыс тарапынан ауысып-түйісіп келген әдеби шығармаларға, өзіндік жанрлық сипат алған қисса-дастандарға мейлінше мол назар аударған [2, 243б.]. Абайдағы ақындық өнер жолының өсу, қалыптасу жолында шығыстың қисса-дастандарының маңызы үлкен болған. Олардың қазақ даласына келудегі бастау алар түп-төркіні жағынан қарастырғанда, олардың үш ошағы, яғни, рухани қайнар көздері барлығы байқалады. Оларды жеке-жеке даралап болсақ, арғы жағы үнді-арабтан, орта тұсы парсыдан, бергі жағы түркі тілді туысқан халықтардың

рухани әлемінен ауысқаны байқалады. Бұл жөнінде М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясында: «Абай парсы тілінен, бұрынғы білген тілдерін қайта құрастырып алды... Ғабитхан кітаптарының ішінен көп-көп асыл бұйымдар тапты. Мұнда Фирдауси, Низами, Физули, Науаи, Бабырлар бар. «Жәмшид», «Сәйдбаттал ғазии», «Мың бір түн», «Табари жазған тарих», «Жүсіп-Злиха», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көрұғлы» сияқты хикаядастандар бар»—деп 25 жасқа дейінгі Абай танымының шығыстық түп төркіндерін көрсетеді. М.Әуезов атап отырған осы қисса-дастандардың өзіне ғана ой жіберсекте «Мың бір түн», «Жүсіп-Злихалардың» арғы төркіні араб әлемінде жатыр. Ал, шығыс поэзиясының ұлы классиктері мен «Ләйлә-Мәжнүндер» парсымен түркі тілдес халықтардың рухани қазыналарына қарай тартса, «Көрұғлы» ортаазиялық дүниелігінде жатқаны көпшілікке танымал деректер [2, 126 б.].

Бұл күнге дейін ұлы Абай дүние танымы зерттелмеді емес, керісінше, молынан зерттеліп, кең тұрғыдан сөз болып келеді. Философ ғалымдар аянып жатқан жоқ, жыл өткен сайын зерттеу еңбектерін молықтырып келеді. Бірақ оларды адастырып, қырын жолға түсіріп жіберген кеңестік тоталитарлық идеологияның евроцентристік танымы (КПСС ОК 1949 жылғы космополитизм туралы қаулысы) болатын. Осы талап тұрғысынан кеңестік замандағы Абай мұрасының рухани нәр алған қазына көздердің бір арнасы болып табылатын, әрі абайтануда үшінші орында тұратын орыс және европалық рухани қазына көздеріне шешуші мән беріліп, жасанды түрде бірінші орынға көтерілді. Осы себепті абайтану жолындағы ғылыми-зерттеу еңбектердің басты нысанасына, негізінен осы сала қарқын ала дами бастады. Абай дүниетанымын танып-білуде екінші орында тұратын Шығыстың рухани қазына көздеріне баруға, зерттеу еңбектерін жүгізуге тиым салынды. Яғни Абай мұрасының Шығысқа қатысы, шын мәнінде қорғаусыз, зерттеусіз, ескерусіз қала берді.

Абай мұрасының Шығысқа қатысы терең танып зерттелмейінше Абай дүниетанымын толық мәнінде дәлелдеп, шеше алмайтымызды ғалымдар толық сезінуі себепті, бүгінгі абайтану саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстары осы бағытқа ауа бастағанын, көш басы дұрыс бағдар алғанын жұртшылық іштей сезініп мақұлдап отырды.

Тұңғыш рет Абай мұрасын танып білудегі Алаш азаматтары бастаған табиғи-тарихи жол, яғни, Абай мұрасындағы ой-қабаттарын дәстүрлі жолмен жалғастырып, ұлттық мұрат ретінде танып-білу, жұртшылыққа таныту міндеті алға қойылды. Бірақ Қазақстанның қоғамдық ойында 1923 жыл мен 1937 жыл аралығында Абай мұрасын жау идеология ретінде танып, оны атамұра ретінде мүлде терістеу, тіпті аластауды мақсат еткен тұрпайы социологиялық таным мен компоративистік көзқарас үстем түсіп жатты. Бірақ осы зиянды тұрпайы социологиялық танымның топан суша қаптаған ботана тасқынынан бөлек, мөлдір сулы бұлақтың көзіне айналған М.Әуезов, Қ.Жұбанов, Қ.Жұмалиев, және шетелде жарияланған Е.Тұрсынның «Абай – Түркістанның бас ақыны» деп аталатын ғылыми-зерттеу мақалалары абайтанудың дұрыс жолдағы бағыт-бағдарын көрсетті, яғни, абайтанудың келешек көшін даңғыл жолға түсуіне ықпал етті.

Одан бертінде ұлы ақын дүниетанымын әр саққа бұрмалаушықтар болды. С.Мұқанов, І.Қабылов, Б.Мустамбаев, І.Жансүгіров, Ә.Мәметова, Х.Ақназаров, Д.Мергеншин т.б зерттеушілер Абай дүниетанымын, Шығысқа қатысын бағалауда ақиқаттан алшақтап кетті.

Абайтану тарихының М.Әуезов дәуірінен кейінгі кезеңде, әсіресе, тәуелсіздігімізбен қайта қауышқан тұсымызда ақын дүние танымы, оның шығысқа қатысы сөз бола бастады, әрі, өнікті еңбектерде жарық көре бастады. Бұл ретте А.Машановтың «Әл – Фараби және Абай», Ғ.Есімовтың «Хакім Абай», М.Орынбековтың «Абайдың философиялық көзқарасы», М.Мырзахметовтың «Абайдың адамгершілік мұраттары», «Абай және Шығыс», «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» т.б. бірқанша еңбектерді атап өтуге болады.

Бүгінгі абайтанудың даму жолындағы басты ерекшелік кеңестік биліктің кезінде-ақ ақын мұрасына таза таптық таным тұрғысынан қойылатын партиялық талаптың шеңберінен шыға бастағаны байқалады. Ал еліміз тәуелсіздік алысымен-ақ абайтану саласында, әсіресе, ол мұра туралы жазылған монографиялық зерттеулер мен мақалаларда еркін ойлылық, мәселені ашық қою, жаңа танымдағы ой-пікірлерді, сонғы дерек мағлұматтарды, тіпті, Абай мұрасының Исламиятқа қатысы бүкпесіз айтыла бастады.

Абай мұрасының рухани нәр алған қазына көздерінің қай саласы болса да ақын кітапханасының көлемі мен жайына айрықша мән беріп отырмаса, зерттеуші атаулының бәрі де теріс бағыт-бағдарға ұрынып қалуы қиын емес. Мысалы, Абай дүниетанымын бүгіндері дүниежүзіне таралып отырған кришналық дүниетаным негіздеріміне байланыстыра қарауға ұмтылған Досым Омаровтың «Ұлылар үндестігі немесе Абайға жаңаша көзқарас» деп аталатын монографиясындағы әрекеті дініміз бен ұлттық рухымызды айдаладағы кришна дініне теңеудің өзі рухани болмысымызға кері әсер етері хақ. Бұл еңбектегі басты қателік – Абайдық ақындық кітапханасының көлемі мен жайы туралы мәселеге мән бермей, Абайдың тікелей кришналық діни іліммен ұштастыра қарауында жатыр. Егер автор Абайдың ақындық кітапханасының көлемінде кришнаға тырнақ ілігер нақтылы дерек көзін тауып барып, зерттеу ісін қолға алса, әрине, негізі бар нәрсе болып шығар еді. Негізі болмағандықтан автордың ой танымдары бұлдыр сағымға айналып кеткен. Немесе, кезінде тұрпайы тотолитар таным әсерімен Абайдың Шығысқа қатысы, оның ішінде дүниетанымы мен дінге қатысы атеистік көзқараспен орынсыз дәлелденбек болғаны да көпшілікке мәлім.

Қорыта келгенде, М.Мырзахметов атап көрсеткендей: «Абай дүниетанымының қалыптасу негізінің бірі – ақын мұрасының рухани нәр алған қазына көздерінде, онда да оның Шығыстық жағалауында жатыр. Әсіресе, Абайдың адамшылық идеалы болған «толық адам» туралы ілімінің дерек көздерін сопылық-классикалық поэзия мен ғылыми-теориялық еңбектерден көре аламыз. Өйткені, Абайдың дүниетанымындағы асу бермес биік белестей көсіліп жатқан адамшылық жолдағы асыл мұраттары – Ислам әлеміндегі сопылық ілімімен тікелей байланыста жатқан рухани құбылыс екенін мойындауға тура келеді. Шығыстың классик ақындарының бәрі де сопылық поэзияның ірі өкілдері екенінен қашсақта құтыла алмаймыз. Олардың сопылық поэзиядағы дүниетаным мен рухани бірлікте жатқанын ұмытуға болмас» – деп бар шындықты дөп басып, көрсетіп еді [3].

Бүгінгі зерттеуші-көпшілікке Абайдың дүниетанымы туралы күрделі проблемаларды Шығыстан ажыратпай, қазақтың ұлттық философиясы негізінде қарастыру арқылы абайтану саласында жаңа бағыт-бағдарды ұсынып отыр. Бұл ұлттық дәстүр келешекте жаңа буын жас ұрпақтар тарапынан жалғастық таба беретініне сенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М. Абай Құнанбаев, Мақалалар мен зерттеулер. А - «Жазушы», 1979ж
2. Әуезов М. «Абай жолы» I том, Алматы қаласы, 2008ж.
3. М.Мырзахмет, «Абай және Шығыс»// «Қазақ әдебиеті» 2005ж. 19 тамыз, №34

ӘОЖ 004

КӨМЕКШІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ТІЛДЕГІ ОРНЫ ЗЕРТТЕЛУІ

Усербаева Малика Ақылтайқызы

«Мирас» университеті,
Шымкент, Қазақстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются выводы исследования разрядов спомогательных глаголов и его роль в языке.

Кілт сөздер: көмекші етістік, грамматика, грамматикалық категория, лексика-грамматикалық тұлға, көмекші сөз, грамматикалық мағына, аналитикалық формант, грамматикалық қосымша, лексика-семантикалық өріс, аналитикалық етістік, морфологиялық аспекті.

Етістік сан-салалы, ауқымы кең категория және ол – лексика – семантикалық өрісі жағынан өте кең, лексика – грамматикалық тұлғаға бай сөз табы. Етістік-тек қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы түркі тіл білімінде де сөз таптарының ішіндегі ең күрделісі әрі көлемдісі екені белгілі. Етістіктің көлемділігі мен күрделілігі оның лексика – грамматикалық категорияларының молдығымен, лексика – семантикалық өрісінің кеңдігімен және синтаксистік қызметінің жан – жақтылығымен де өлшене алады. Іс - әрекетті білдіретін сөз табы болғандықтан да, етістіктің жасалуы мен қалыптасуы халықтың дүниетанымымен тікелей астасып жатады.

Тілде етістіктің атқаратын қызметі ұшан-теңіз. Етістік қарым-қатынас жасаудың, сөйлемнің ұйытқысы болғандықтан грамматикалық категорияға да өте бай. Сөз таптарының ішіндегі ең күрделісі болып табылатын бұл грамматикалық категорияның өзі іштей тағы да бірнеше категорияларға бөлінеді. Мәселен, сабақтылық-салттылық, болымдылық-болымсыздық, есімше, көсемше, етіс, шақ, рай, қимылдың өту сипаты т.б. Бұл категориялардың мағыналары, сондай-ақ синтаксистік қызметтері оның өзге формаларымен, кейде басқа сөз таптарына тән сөздермен қарым-қатынасқа түсіп, сөйлем ішіндегі немесе сөз тіркесінің аясында байқалады. Тілге тиек болып отырған көмекші етістіктер морфология аясында біршама зерттелді. Бір ғана морфологиялық аспектінің өзі көмекші етістіктерді түрлі бағыттарда жүйелеп қарастырады. Атап айтсақ, олардың мағынасы (лексикалық, грамматикалық) және тұлғалық ерекшелігі өз алдына, сондай-ақ вид (көрініс, кейде сипат) категориясының көрсеткіші ретінде, ал кейде күрделі етістіктің екінші сыңары ретінде және аналитикалық формалармен байланысты зерттеледі. Осы тұста кейбір даулы пікірлер де туындап қалады. Көмекші етістіктерге қатысты барлық мәселе түгел шешілді дей алмаймыз, бұл тақырып ғалымдар тарапынан әр қырынан, түрлі бағытта зерттелу үстінде.

Көмекші етістіктер белгілі бір грамматикалық қосымша жалғана келіп, оның мағынасына қалыптық, шақтық мән үстеп нақтылайды. Сөйтіп көмекші етістік өзінің қимыл-әрекетті тікелей білдіретін лексика-грамматикалық мағынасынан ауытқып, дерексіз грамматикалық мағынасында қолданылады; жетекші етістікке тіркесіп, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқарады; жетекші етістік білдіретін қимыл-әрекетті нақтылайды; алуан түрлі нәзік грамматикалық мән үстейді.

Көмекші етістік функционалды көмекшілер тобына жатады. Бірде толық мағыналы етістік қызметінде қолданылса, бірде көмекші сөз қызметінде жұмсалатын мұндай етістіктер жалпы етістік жүйесінде үлкен орын алады. Мысалы, мен орындыққа *отырдым* деген мысалдағы етістік *отырдым* не істедім? деген сұраққа жауап беріп, сөйлемнің дербес мүшесі қызметін атқарып толық мағыналы сөз ретінде қолданылып тұрса, мен үйге (тауға) қарай жүріп отырдым деген сөйлемдегі *отырдым* етістігінде бірінші сөйлемдегідей отыру

қимылы жоқ, мұндағы негізгі қимыл *жүр* етістігінде. Отыр етістігі көсемше тұлғалы *жүр* етістігінің жетегінде келіп, *жүру* қимылының созылыққылығын білдіретіндей мән жамап тұр. Демек, көмекші етістіктер алдымен өзінің лексикалық мағынасынан айырылған, одан соң негізгі етістікпен тіркесіп бір мәнде, жеке сөз ретінде қолданылған, сөйтіп өзі тіркескен негізгі етістікке қосымша реңк мәнін үстеп, оның грамматикалық сипатын айқындап тұр.

Сонымен көмекші етістік деп өзінің лексикалық мағынасынан кейде жартылай, кейде бүтіндей айырылып, өзі тіркескен негізгі етістікке әр түрлі грамматикалық мағына үстеп, негізгі етістікпен қосылып оның грамматикалық сипатын, атап айтқанда, мәнін, нәзік мағыналық реңкін, қызметін, түрленуін білдіретін етістікті айтамыз деген анықтамалар көптеген зерттеуші ғалымдар еңбегінде айтылады.

Көмекші сөз туралы әңгіме бола қалса, бірден оның не мағына жағынан олқылығы, не форма жағынан жетімсіздігі, не қызмет жағынан шалағайлығы бар екендігі туралы немесе осылардың бәрі бірдей оның басынан түгел табылатындай түсінік ойға келеді. Шындығында, көмекші етістіктердің саны аз болғанымен, тілімізде атқаратын қызметі орасан зор. Олардың көмегі арқасында, мағыналары қаншалықты олқы бола тұрса да, мағынасы толық дербес сөз арқылы білдіре алмайтын неше алуан, өте нәзік семантикалық, грамматикалық абстракты мағыналар жасалып я беріліп отырады. Мысалы, *шаршап кеттім және шаршап қалдым, итеріп жіберді және итеріп тастады, айта салдым және айта қойдым, жығылып кете жаздадым және жығылып қала жаздады* деген етістіктердің бір-бірінен ерекшеленетін нәзік реңк мәндерін тек көмекші етістіктердің жетекші етістіктерге үстейтін мағыналарынан ғана ажырата аламыз.

Көмекші етістіктер сонау көне түркі жазба ескерткіштерінен мәлім. Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томанов сынды ғалымдар бірлігінде жазылған «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» деп аталатын еңбек аталмыш ескерткіштердің тарихы мен тіліне байланысты барынша мол мәліметтер беретін бірден бір бағалы дүние. Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінде *е, бер, бол* көмекші етістіктерінің қатысуымен жасалған *атлығ ерті (атты еді), есідү берті(ести берді), йоқ болты (жоқ болды)* сияқты біршама күрделі етістіктер жайлы пікір айтады [1].

Кеңестік дәуірде көмекші етістіктерді көбіне көп күрделі етістіктер жүйесінде қарастыру елуінші жылдарға дейін созылды. Бұл кезеңдегі зерттеулерде күрделі етістік пен құранды етістікті бір бірінен ажырата алмау, аналитикалық формалы етістіктерді күрделі етістік деп қарастыру орын алды. 1963 жылы өткен түркологиялық конференция барысында аналитикалық формалы етістік пен күрделі етістік туралы біршама толымды пікірлер айтылып, бұл екеуінің ара-жігі біршама айқындалды. Түркітанушы ғалымдар арасында көмекші етістіктерді аналитикалық форманттар құрамында алғаш рет кең көлемде зерттеген ғалым А.А.Юлдашев болатын. Алғашында ол етістіктердің сөзжасам тәсіліне көбірек тоқталса, «Аналитические формы глагола в тюркских языках» деген монографиясында ғалым аналитикалық формаларға қатысты көмекші етістіктердің мағынасы мен қолдану ерекшеліктеріне талдау жасайды [2].

Көмекші етістіктердің қолданыла бастауы нақты қай дәуірде бастау алғаны анық емес. Көмекші етістіктердің қазақ тіл білімінде көп жылдар бойы зерттеліп келуіне қазақ ғалымдарының да үлесі аз болған жоқ. Мәселен, А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, С.Кеңесбаев, И.Маманов, А.Ысқақов, А.Әбілқаев, И.Ұйқыбаев, Н.Оралбаева, М.Оразов, Р.Әмір, Т.Сайрамбаев, Б.Қасымова, Б.Кеншімбаева сынды ғалымдар өз үлестерін қосты.

Көмекші етістіктерді алғаш сөз еткен А.Байтұрсынұлы көмекші етістіктерді *құр көмекші, күй көмекші, е көмекші* деп бөліп түсіндірді. Мысалы, *құр көмекші* (бармақ, алмақ т.б.), *күй көмекші* (жүрмек, тұрмақ т.б.) Ғалым құр көмекші етістіктерге мынадай анықтама береді: лексикалық мағынасы бар көсемшелі негізгі етістікпен тіркескен, алғашқы мағынасынан ажырап, көмекшілік қызметке ауысқан *бармақ, алмақ, бермек, кетпек,*

көрмек, тастамақ, қоймақ етістіктер, - дейді де күй көмекші етістігіне амалдың қалып күйін көрсетеді деп *жұрмек, тұрмақ, отырмақ, жатпақ* етістіктерін, е көмекші етістігіне е көмекшісін атап түсіндіреді [3, 44 б.].

Профессор Құдайберген Жұбанов 1936 жылы жарық көрген «Заметки о вспомогательных и сложных глаголах» деген еңбегінде қазақ тілінде бірде жетекшілік бірде көмекшілік мағына беретін, бірде негізгі ұғымда жұмсалатын етістіктерді ажырату қиындығын анықтау мақсатында ғылымға жүйелі ой тастайды. Қазақ тіліндегі күрделі етістіктер мәселесін шешу үшін ғалым сол күрделі етістік құрауға негіз болатын көмекші етістіктерді бірінші кезекте талдайды. Қ Жұбанов «түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде қимылдың жасалуы өте дәл суреттеледі, ол орыс тілінің вид категориясына ұқсайтын сияқты болып көрінеді, бірақ ол вид емес» деп жазған болатын [4, 76 б.]. Ғалым сол кездің өзінде – ақ оның көрініс категориясы емес екенін дұрыс байқаған, бірақ оның қай категория екенін дәл айтқан жоқ болатын.

Жұбановтың көмекші етістіктердің қимылдың басталуынан аяқталуына дейінгі аралықтағы іс - әрекеттің түрлі динамикалық ерекшелігі болатынын тап басып айтқан пікірі түркітануда жарты ширек ғасыр уақыттан кейін соң, ғалымдардың ұзақ кереғарлы пікірталасынан кейін ғана орнықты. Көп жылғы зерттеулер Қ. Жұбанов ескертіп кеткен орыс тіліндегі «вид» категориясымен шатастырмауға арналады. Ғалым атап көрсеткен іс - әрекет, қимыл барысындағы көмекші етістіктер үстейтін түрлі мағыналық ерекшелігі қазақ тіл білімінде қимылдың өту сипаты категориясы болып қалыптасты.

Көмекші етістіктердің грамматикалық сипатын, қолданылу аясы мен жетекші етістікке қосатын семантикалық үлесін және аналитикалық етістік құрамындағы қызметін саралап түсіндірген ғалым А.Ысқақовтың жоғары оқу орнына арналған морфология оқулығынан аналитикалық етістік, аналитикалық форма, аналитикалық формант, көмекші етістік пен аналитикалық формант, көмекші етістіктің түрлері және олардың аналитикалық етістік жасаудағы орны жайлы толық мағлұмат алуға болады [5, 240-265 б.].

Ғалым аталған еңбегінде көмекші етістіктердің табиғатын, жан-жақты қызметін талдай отырып, бұл грамматиканың әрі қызық, әрі қиын мәселесінің бірі екендігін, әсіресе аналитикалық форманттарға байланысты түйткілді мәселелер кездесетінін айтқан болатын. Автор көмекші етістіктерді қызметіне қарай толымды, толымсыз деп екіге бөліп, көмекші етістіктермен жасалған он сегіз түрлі аналитикалық форманттардың сан түрлі мағыналық ренкін ашып көрсетеді [5, 240-259 б.].

Етістікке байланысты зерттеулерде көмекші етістіктің рай,шақ және аналитикалық формалар құрамында қолданылатыны және күрделі етістік түрлерінде жұмсалатыны айтылады. Қазақ тілінде кез келген көмекші етістік негізгі етістікпен тіркесіп айтыла бермейді, сондай-ақ толық мағыналы етістіктердің де кез келгені көмекші етістік қызметін атқара алмайды. Аналитикалық форма жасайтын көмекші сөз — сөз болып саналады. Оларды жетекші етістікке байланыстыратын форма қажет. Соңғы жағдай аналитикалық форма мен көмекші етістіктерге бірдей болады. Аналитикалық етістік, аналитикалық формант мәселесін өткен ғасырдың екінші жартысында Н.Оралбаева өз зерттеулеріне арқау етті. Оның екі бірдей еңбегі осы тақырыпқа, аналитикалық формалы етістікке арналған. Сондай-ақ ғалым қазақ тілінде есім сөздердің де аналитикалық формасы бар екенін, оның әлі зерттелмей жатқанын айтады [6, 8 б.].

Етістік қимылдың қалай өткенін, оның жасалуына байланысты суреттерді, қимылдың басталуынан аяқталуына дейінгі даму сатыларын дәлме – дәл көрсетілу ерекшелігін зерттеуші жығылып қала жаздап барып қалды деген мысалдағы қимылдың әрбір даму сатысының анық көрінетіндігі, егер оны жығылмады деген етістікпен ауыстырғанды тек қимылдың нәтижесі ғана белгілі екендігі айта келе, қимылдың өту сипаты категориясында қолданылған етістіктің аналитикалық формантары іс - әрекеттің жасалу тәсілі және дамудың сатысын көрсетеді – дейді.

Қазақ тіл білімінде етістік семантикасын алғаш зерттеген ғалым М.Оразов көмекші сөздерге, соның ішінде көмекші етістіктерге арнайы тоқталып, көмекші етістікті мағынасына қарай: 1) амалдың өту сипатын білдіретін; 2) рай категориясымен байланысты қолданылатын; 3) модаль мағынасын білдіретін көмекші етістіктер деп үш топқа бөліп, және етістіктерді морфологиялық түрлену үлгісіне қарай толымды көмекші және толымсыз көмекші етістік деп қарастырады [7, 48-49 б.].

Көмекші етістіктер етістік сөздерден жасалған, оның көбі тілде өзінің дыбыстық құрамын толық сақтаған. Қазір тілде ол толық мағыналы сөздер де, олардан дамыған көмекші етістіктер де өз бетімен, әрқайсысы өз қызметінде қолданылады. Көмекші етістіктердің қазіргі білдіретін грамматикалық мағыналары да етістікке қатысты грамматикалық мағыналар. Көмекші етістіктер етістіктерше түрленеді. Профессор Н.К.Дмитриев көрсеткен көмекші сөздерге жататын көмекші етістіктің шыққан сөз табын сақтап қалуы оның шығу тегіне де, қазіргі мағынасына да, түрленуі мен қолданылу аясына да байланысты екенін көреміз [8, 228 б.] .

Түрлі тілдерде көмекші етістіктер қызметінде жүрген етістіктердің алғашқы барлық дербес мағыналы етістіктеріне ортақ нәрсе – олардың бәрі де – жалпы мағыналы етістіктер. Бұдан көмекшілік қызметке жалпы мағыналы етістіктердің ауысқаны байқалады.

Түркі туыстас тілдерде көмекші етістіктердің көбі өзі жасалған толық мағыналы сөзімен омоним дәрежесіне жеткен. Олар тұлға бірлігін сақтағанымен, мағынасын, тілде атқаратын қызметін өзгерткен, тілдің қазіргі даму сатысында бірінен-бірі әбден ажыраған, олардың тілде біреуі – лексикалық единица қызметін, екіншісі грамматикалық көрсеткіш қызметін атқарады.

Көмекші етістіктердің бәрі де шыққан толық мағыналы сөзінің дыбыстық құрамын сақтап қалған деуге болмайды. Бір топ көмекші етістіктер дыбыстық құрамын сақтамаған. Қазір олардың көбінің алғашқы толық мағыналы сөзін көрсету мүмкін емес. Сондықтан олардың тілде толық мағыналы етістіктер ішінде омонимі жоқ деп саналады. Оларға – *едік, екен, ет, емес, де, жазда* етістіктері жатады. Осы белгісіне қарап, көмекші етістіктерді 2 топқа бөліп қарауға болады: омонимі жоқ көмекші етістіктер: *ет, еді, екен, емес, де, жазда*. Омонимі бар көмекші етістіктер: *ал, бер, бел, бар, бақ, баста, бол, біл, біт, қал, қыл, қара, қой, көр, кел, кет, отыр, тұр, жат, таста, сал, түс, өт, шық, жібер, жөнел* [8, 231 б.]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Айдаров Ғ, Құрышжанов Ә, Томанов М, Түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы. Мектеп, 1971. -98 бет.
2. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках . – Москва, 1965. -275 бет.
3. Байтұрсынов А. Тіл-құрал. Қазақ тілінің грамматикасы. – Гос.изд.КазССР 1927. -73 бет.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.-Алматы. 1966
5. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991 -348 бет.
6. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары - Алматы. 1975.-136 бет
7. Оразов М. Көмекші сөздер. 2-кітап. – Ташкент. 1997.-168 бет
8. Қасым Б. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 2013

ОӘЖ:54.201.44

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ШЫҒУ АРНАЛАРЫНЫҢ АНТОНИМДЕР МЕН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСЫ

Абралиева Ботагөз Қалдыбекқызы

Мирас университеті,
Шымкент, Қазақстан

***Аннотация:** Мақалада фразалық тіркестер, фразеологизмдер мен этимология туралы айтыла отырып, тілдегі мағынасы күрделі сөз тіркестерін, бір тілдегі фразеологизм байлықтарының тұтас жиынтығын тексеретін тіл білімінің саласын білдіретіндігі, еркін антонимдік сөздермен фразеологиялық антонимдерді қалыптастыру әдісі, фразеологиялық антонимдерде, тұрақты тіркестердің басқа түрлеріндегідей, бірнеше сөздердің тіркесі тәуелсіз семантикалық бөліктерге бөлінбейді, сөйлеуде өзінің позициясын бұзбай тұтас түрде қолданылатындығы қарастырылған.*

***Кілт сөздер:** фразалық тіркестер, фразеологизмдер, сөз тіркесі, сөйлем, лингвистика, антоним, лексикалық мағына, полисемия, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер.*

Біздің тіліміз мақал-мәтелдерге, дәл және айқын өрнектерге өте бай. Оларға фразеологиялық бірліктер де жатады. Фразеологиялық бірліктер-зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе. Күлкілі көрінбеу үшін оларды түсіну қажет. Тақырыптың өзектілігі күнделікті өмірде фразеологиялық бірліктерге тап болған кезде көптеген адамдар оны байқамайтындығына байланысты. Олар сөйлеуде фразеологизмдерді қалай дұрыс қолдануды білмейді, өйткені олардың мағыналарын түсінуі қиын.

Фразеологизмді тану оңайға болады. Бұл сөз тіркестерінің өзіндік ерекшеліктері бар:

- 1) оларда екі немесе одан да көп сөз бар;
- 2) тұрақты құрамы бар;
- 3) бейнелі мәнге ие;
- 4) тарихи тамыры бар;
- 5) бірыңғай мүшесі болып табылады. Бұл сөйлемнің бір мүшесі болып табылатын бірнеше сөз. Көбінесе олар екі сөзден тұрады, бірақ бір түпкілікті мағынаны білдіреді. Сөйлемді талдау кезінде фразеологизмдер бөліктерге бөлінбейді. Мысалы, «тайға таңба басқандай» деген тіркес біртұтас предикат болып табылады, яғни «анық», «айқын» сияқты. Фразеологиялық бірліктер-бейнелі мағынадағы тұрақты тіркестер. Мұндай сөз тіркестерін олардан жеке сөздерді қосу немесе алып тастау арқылы бұрмалауға болмайды [1,36].

Фразалардың ең басты қасиетінің бірі-тұрақтылық. Сөйлемде екі түрлі тұрақты болады: 1) салыстырмалы тұрақтылық. Жалпы фраза өзгергіштікпен сипатталады (басы) төбесі (аспан) аспан (жетістік). Олар пайдалану процесінде морфологиялық өзгерістерге ұшырайды; 2) сөз тіркесінің тұрақтылығы. Фразаның құрамы ешқандай өзгеріске ұшырамайды.

Фразеология термині екі түрлі мағынада қолданылады. Тілдегі мағынасы күрделі сөз тіркестерін, бір тілдегі фразеологизм байлықтарының тұтас жиынтығын тексеретін тіл білімінің саласын білдіреді. Алайда, бұл салада шешілмеген даулар әлі де көп.

Фразеологиялық бірліктердің тәуелсіз лингвистикалық сала екенін көрсететін 3 түрлі белгі бар:

- 1) дайындық белгісі.
- 2) мағынаның тұтастығы
- 3) сөз тіркесінің анықтығы

Біздің негізгі проблемамыз-фразеологиялық антонимдер. Тұрақты тіркестер мағынасына қарама-қарсы және мағынасына қарама-қарсы қолданылады. Мұндай қолдану фразеологиялық тіркестер сияқты фразеологиялық антонимдер түрінде қолданылады. Бұл белгі еркін өрнектермен салыстырғанда айқынырақ.

Еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы, фразеологиялық тіркестерде ешқандай құбылыс жоқ, яғни сөйлеушінің ойыны еркін түрде берілмейді, бірақ тілде қалыптасқан сөз тіркестерін қолдана отырып. Мысалы: ауырдың астымен, жеңілдің үстімен (ауыртпалықсыз және қиындықсыз өмір сүру). Ащы тер (Ащы тері жерге төгіледі.) Олар сөйлемде қолданылған кезде дайын түрінде қолданылады, ешқандай азғыруға ұшырамайтын материал ретінде қызмет етеді.

Еркін антонимдік сөздермен фразеологиялық антонимдерді қалыптастыру әдісі де екі бөлек. Мысалы: егер бос антонимдер қолданылса (жоғары-төмен, ыстық-суық), онда фразеологиялық антонимдерді қолдану үшін бір-біріне қарама-қарсы мағынаны білдіретін сөз тіркесін табу керек. Мысалы: қамығу (түсу, көңілсіздік). Оған қарама-қарсы «жігерлену» (серпіліс, күштің пайда болуы) болып табылады [2,87].

Еркін антонимді жеке сөздердің лексикалық мағынасына байланысты сөздерде қолдануға болады, ал фразеологиялық антонимдерде жалпы фразаның тек бір лексикалық мағынасын анықтауға және екінші, фразеологиялық фразаны қарама-қарсы мағынада қолдануға болады.

Мысалы: күдік қараңғыланды (бұдан әрі күмәнданды). Күдіктің бұлты емдеу (скептицизм) - бұл көптен бері көңілсіздікке бағытталған күдік бұлты, сауығып, үміт пайда болды.

Сонымен қатар, сөз тіркесінде сөздер сөзбе-сөз мағынада қолданылады, егер шындық болмыспен тікелей байланысты болса, фразалық сөздер әрқашан контекстке сәйкес келеді, бағынады.

Фразеологиялық антонимдерде, тұрақты тіркестердің басқа түрлеріндегідей, бірнеше сөздердің тіркесі тәуелсіз семантикалық бөліктерге бөлінбейді, сөйлеуде өзінің позициясын бұзбай тұтас түрде қолданылады. Мысалы: жартастағы құлату (арандату). Ұстамасы жоқ жарақаттайды).

Құрылым тұрғысынан қаншалықты күрделі болса да, сөйлем ішінде әрқайсысы жеке сөздермен бірдей байланысады. Фразеологизмдер арасында бір-біріне ауысатын байланыстар бар, яғни кейбір фразеологизмдер екі сөзбен біріктірілген сөздерге айналады. Мысал: өлу-жоғалу (махаббат), өлу-жоғалу (жек көру, ұру).

Фразеологизмнің екінші ерекшелігі-мағынаның тұтастығы. Фразеологизмдерді қолдану мағынаның тұтастығына тікелей байланысты. Барлық фразеологиялық бірліктердің өзіндік мағынасы бар. Бұл мән тұрақты өрнектерді құрастырушылардың мағынасына сәйкес келмейді. Олар өз бетінше өмір сүреді. Мысалы: Олар жерде жеті қоян тапқандай (қуаныңыз). Композициядағы төрт сөздің ешқайсысына араласпай, бірақ бұл төрт сөз жұпта пайда болады. Фразеологизмдер тек бірлік ретінде ғана емес, сонымен бірге мағынасы бойынша бірлік ретінде де қолданылады.

Фразеологиялық бірліктердің антонимдік қолдануында бірінші фразаға қарсы мағынадағы фразаның мағынасы тұтастықтың бір заңына бағынуы керек. Мысалы:

1. ине жіптен жаңа өткен (су жаңа киім). Досекиннің өзі, ештеңе болмағандай, жаңа сәнді костюмді алып тастады.

2. осы сәтте қырық жамылғы (тозған киім) алыстан ән естігенде, Есбикенің қызы қырық жамылғы жапқышы бар ескі көйлектің етегін жауып, жылап жіберді. Мұнда біз бір-біріне қарама-қарсы мағынада екі тұрақты сөз тіркесі туралы айтып отырмыз, яғни, антонимдік қолдануда.

Фразеологизмдер әрқашан мағынасында әр түрлі болады және сөзбен балама қарым-қатынаста емес, жанама қатынастарда болады. Зерттеушілер қазіргі сөз бен еркін фразаның мағыналарынан-лексикалық мағынаны, ал жанама қатынастардағы тұрақты фразаның мағынасы фразеологиялық мағынаны ажыратады. Сонымен қатар, біреу аузын қап деп айтса, ал біреу аузын ойласа, оң-теріс көзқарас пайда болады. Демек, фразеологиялық бірліктердің антонимдік қозғалысында екі нәрсе бірге өмір сүреді: біріншісі эмоцияларды білдіреді, екіншісі – оң-теріс. Мысалы: бота көз, жылан көз.

Кейде тұрақты өрнектердің құрамына бір сөздің әртүрлі формалары кіреді. Мысалы: 1. ұйқы (ұйқылық) көзге жасырылды, ал кеданың түбінде бозторғайлар қонып, сол сияқты аяғының астына түсіп кетті. Көзі шайдай ашылу. Ауызекі сөйлеу мақал-мәтелдерді еске салады фразеологизмдер.

Мақал-мәтелдер негізінен екі бөліктен тұрады, алдыңғы бөліктер іс-әрекеттің жай-күйі туралы айтады, сонымен қатар бұл пікірлер жалпыланады және жалпыланады. Фразеологизмдер сияқты, мақал-мәтелдер орнықты, күшті болады. Полисемия (полисемия) және омонимия құбылыстары әдетте жеке сөздердің айналасында айқын байқалады. Полисемия құбылысы әртүрлі фразеологиялық тіркестер арасында байқалады. Полисемикалық фразеологизмдердің арасында лексикадағыдай полисемия жиі кездеседі. Фразеологиялық фраза шеңберіндегі полисемияның өзі бір мәнді құбылыс емес. Яғни белгілі бір сөйлемге тән полисемия әртүрлі жолдармен жасалады. Олардың бірі-туылған нәрсе, екіншісі-туылған нәрсе [3, 56].

Фразеологизм-бұл сөйлеу айналымы, тұрақты өрнек, оның мағынасы оның құрамынан бөлек алынған сөздерге тәуелді емес. Фразеологиялық бірліктер-антонимдер-қарама-қарсы мағынасы бар фразеологиялық бірліктер.

Фразеологиялық бірліктер күнделікті сөйлеуде жиі қолданылады, сондықтан олардың мағыналары мен аудармаларын білуі керек.

Тұрақты антонимдік тіркестерді үш топқа бөлуге болады:

1. Бірінші топ фразеологиялық бірліктерден тұрады-жалпы компоненті жоқ және әртүрлі құрылымы бар антонимдер.

2. Екінші топқа ішінара сәйкес келетін құрамы бар және бірдей синтаксистік модельді білдіретін антонимдік фразеологиялық бірліктер кіреді.

3. Үшінші топ-фразеологиялық бірліктер-антонимдер, олар лексикалық құрамы бойынша ерекшеленеді, бірақ ұқсас грамматикалық құрылымға ие.

Сондықтан да фразеологиялық бірліктермен-антонимдермен жұмысты әр түрлі ұсынуға болады.

Фразеологиялық бірліктерді, атап айтқанда фразеологиялық бірлікті антонимдерді зерттеу ең жемісті болып табылады, өйткені адамдар ұқсастықтар мен бірліктер арқылы елдің мәдени ерекшеліктерін түсіне алады. Осыған орай тілдің грамматикалық, лексикалық және фонетикалық жақтарын оқып қана қоймай, сонымен бірге зерттелетін тіл елінің мәдениетімен таныса алады. Сол себепті әр фразалық тіркестің мағынасын жеке ашып зерітпеу өте маңызды болып табылады.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдерді сөзжасам түріне байланысты төрт топқа бөлуге болады. Бұл Етістіктің мағынасы, сыни мағынасы, пәндік мағынасы, адвербинің мағынасы бар фразеологизмдер.

Фразеологиялық бірліктердің пайда болуына байланысты фразеологиялық бірліктердің екі түрлі пікірі-белгілі бір дамыған, парасатты, шешен, халықтың немесе белгілі бір оқиғаға, іске қатысты айтылған адамдардың өмірінен алынған тәжірибені жалпылау; көптеген жылдар бойы олар біртіндеп пайдалануға дайын тілдік құралдарға, олардың мұраларына айналып, халықтық жадта есте қалды. біз үшін шешендік өнердің, фразеологиялық бірліктердің негізіне айналған қазыналар, ежелгі шешен ата-бабаларының,

орасан зор сиқырлы күшке ие халықтың армандаған армандары ұзақ уақыт, тіпті ғасырлар бойы халықтың жадында сақталды.

Негізінде құрылған фразеологизмдер тілде жатыр түрлі құбылыстар, ұғымдар, түсініктер бар: көптеген фразеологиялық бірліктердің негізі жалпыланған құбылыстардың нақты бейнесі болып табылады. Кейбір тұрақты тіркестерді құру аңыздар мен өткенді қамтиды сонымен, фразеологиялық бірліктердің көпшілігі-тарих, дәстүрлер, біздің халқымыздың адамгершілігі, егер біз курстық жұмыстың осы бірінші бөлімін қорытындыласақ, фразеология-бұл мағынаның тұтастығы; байланыс; пайдалануға дайын болу.

Лексикология белгілі бір тілдің лексикасын жалпылама емес, белгілі бір халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, әдет-ғұрпына, әдет-ғұрпына және т.б. қатысты зерттеп, оны белгілі бір халықтың азаматтық тарихымен байланыстыруы керек.

Өйткені, әрбір тіл халықтың тарихымен, осы тілді жасаушы, осы тілдің ана тілімен тікелей байланысты, бұл халықтың халық ретінде қалыптасуының ұзақ дәуірінің жемісі, ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріп, толықтырылып, жетілдіріліп, жаңарып отыратын асыл және асыл мұра, ал бұл халықтың мәдени, рухани өмірі-бұл тілдің лексикалық қоры [4,97].

Кез-келген тілдің терминдерін тарихи тұрғыдан зерттеу дегеніміз-оны дамудың өзіндік тенденцияларын, тілдің ерекшеліктерін ескере отырып, оны жалпылама емес, нақты объектілермен байланыстыру. тіл білімінің осы саласындағы лексикологияны талдау және оған қол жеткізу әдістерін қолдана отырып, этностың пайда болуы, этнос тілінің пайда болуы, халық тілінің негізгі құрылымы, ана, туыстық және басқа тілмен қарым-қатынас, әртүрлі экстралингвистикалық факторлардың тілдің дамуына әсері және т.б. туралы қорытынды жасауға болады. тіл фактілері мен оның заңдылықтары негізінде. Сондықтан тарихи лексикологияның өз объектілері мен салыстырмалы объектілері арасында тығыз байланыс, қызығушылық бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – А., 1996.
2. Қайдар Ә. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеулер). – А.: Тоғанай Т, 2004.
3. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы – А., 2005.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – А., 2002

УДК: 63.72:81

**ВАЛЕНТНОСТЬ СЛОВА «УЧИТЕЛЬ» КАК СПОСОБ ОТРАЖЕНИЯ
ОСОБЕННОСТЕЙ ПРОФЕССИИ****Яковенко Л.К.**Университет «Мирас»,
Шымкент, Казахстан.

***Аннотация:** В синтаксисе понятие валентности рассматривается как способность слова вступать в синтаксические связи с другими словами. В настоящее время понятие «валентность» стало широко использоваться учёными самых разных областей знаний.*

***Ключевые слова:** Валентность, лингвистика, синтаксис, семантическая валентность, понятие, грамматическая связь.*

Валентность – хорошо известный со школьной скамьи термин. С ним знакомятся на уроках химии, где учащиеся получают представление о способности атома образовывать ковалентные связи. Валентность в широком смысле (от лат. *valentia* – сила) – способность объекта взаимодействовать с другими объектами. Так, например, валентность в химии – это способность атома образовывать ковалентные связи, то есть, по сути, количество этих самых связей; валентность в экологии – способность организма существовать в определённом диапазоне условий; валентность в медицине – количество видов возбудителей болезней, на которых действует вакцина, и т.д. А в языкознании валентность – это способность слова образовывать синтаксические связи с другими элементами. Например, валентности глагола *дать* позволяют ему сочетаться с разными членами предложения (подлежащим, прямым дополнением, косвенным дополнением: *Я даю ему книгу*), со словами разных частей речи (с существительным, местоимением и др.).

В лингвистику впервые ввёл это понятие С. Д. Кацнельсон, который определял валентность как «свойство определенных разрядов слов присоединять к себе другие слова» [1].

Л. Теньер, введший термин «валентность» в западноевропейское языкознание для обозначения сочетаемости слов, относил его только к глаголу и определял валентность как число актантов, которые может присоединять глагол.

В синтаксисе понятие валентности рассматривается как способность слова вступать в синтаксические связи с другими словами.

Российские исследователи И. Г. Казачук и Л. П. Юздова [2] считают, что понятие «валентность» нужно рассматривать в системе, соотнося его с разными разделами, что даёт нам основание провести наблюдение над тем, как валентность одного слова может стать показателем не только определённого уровня активности слова, но позволит решить и другую задачу: установить на основе валентностных связей отношения между словами и формируемые ими смыслы. В настоящее время понятие «валентность» стало широко использоваться учёными самых разных областей знаний. Так, в психологии валентность рассматривается как субъективная привлекательность или непривлекательность объекта. В лингвистике валентность-способность слова вступать в синтаксические связи с другими словами в предложении. Понятие валентности по меркам истории науки относительно ново. В научный оборот оно было введено в середине XX века и использовалось поначалу лишь как обозначение числа актантов, которые могут присоединяться к глаголу.

Семантическая валентность подразумевает, что слово-носитель валентности-требует заполнения открытых позиций определёнными контекстными партнерами с соответствующими семантическими признаками. Причем заполнение позиций

регулируется семантической согласованностью или несогласованностью контекстных партнеров, что, в свою, очередь, обусловлено экстралингвистическими факторами, взаимоотношением и взаимодействием предметов и явлений объективной действительности, с культурно-историческим и социальным опытом носителей языка, со сферой функционирования языка. Таким образом, семантическая валентность рассматривается как потенциальная сочетаемость словарных единиц при наличии одного определенного семантического признака в слове. Семантическая валентность подразумевает, что слово – носитель валентности – требует заполнения открытых позиций определенными контекстными партнерами с соответствующими семантическими признаками. Причем заполнение позиций регулируется семантической согласованностью или несогласованностью контекстных партнеров, что, в свою, очередь, обусловлено экстралингвистическими факторами, взаимоотношением и взаимодействием предметов и явлений объективной действительности, с культурно-историческим и социальным опытом носителей языка, со сферой функционирования языка. В настоящее время понимание валентности в языкознании неоднозначно. Так, Л.Теньер, который ввёл термин «валентность» в западноевропейское языкознание для обозначения сочетаемости, рассматривал её как число актантов, которые может присоединить к себе глагол. В современной же лингвистике этот термин используется также для обозначения способности того или иного глагола вступать в определенную грамматическую связь с зависимыми словами. Так, например, валентность глагола *покупать* распространяется на винительный падеж (*покупать кого? что?*), валентность глагола *помогать* – на дательный падеж (*помогать кому? чему?*), на предложный падеж (*помогать в чем?*). Таким образом, валентность в языкознании – это потенциальная сочетаемость языковых элементов (фонемы, морфемы, слова и т.д.), определяющая способность вступать в комбинации с другими языковыми элементами, преимущественно того же уровня [3].

Если Л.Теньер термин «валентность» определял как число актантов, которые способен присоединить глагол, то сегодня понимание валентности рассматривается более широко. Более широкое понимание валентности как общей сочетательной способности слов стало развиваться ещё в советском языкознании. Более широкое, чем у Л.Теньера, понимание валентности объясняется тем, что в разных языках существуют различия сочетательных возможностей. Исходя из этого, в лингвистическом энциклопедическом словаре валентность трактуется как «способность слова вступать в синтаксические связи с другими элементами» [4].

Таким образом, в советском языкознании валентность стала рассматриваться более широко – как общая сочетательная способность слов. Так, О.С.Ахманова, например, называет сочетаемостью «способность элементов соединяться друг с другом в речи» [5]. М.Д.Степанова и Г.Хельбиг под валентностью понимают «способность (как на логико-семантическом, так и на синтаксико-морфологическом уровне) элементов сочетаться с другими элементами (сочетательная способность), способность иметь определенное число открытых позиций, которые заполняются (могут или должны заполняться) другими определенными элементами» [6].

М.В.Влавацкая утверждает, что на современном этапе «валентность признаётся важнейшей лингвистической категорией, которая скрещивает действие нескольких языковых уровней и тем самым является особо значимой в целях «проникновения в сущность грамматического строя, для познания механизма функционирования и развития языка» [7, с. 49].

Если изначально валентность воспринималась как свойство слова присоединять к себе другие слова и таким образом заполнять «пустые места» в значении слова, то в дальнейшем происходит расширение этого понятия: С.Д.Кацнельсон определяет

валентность как «свойство слова определённым образом реализоваться в предложении и вступать в определённые комбинации с другими словами» [8].

Термин «валентность» в языкознании используется изначально для обозначения способности того или иного глагола вступать в определённую грамматическую связь с зависимыми словами. Так, например, глагол *покупать* имеет валентность, связанную с формой винительного падежа (*покупать что?*); глагол *помогать* реализует потенциальную валентность в словосочетании с дательным падежом имени: *помогать кому? чему?*) и с предложным (*помогать в чем?*). Валентность слова определяется его лексическим значением, частью речи, лексическим значением, частью речи, к которой оно относится, а также грамматической формой. У глагола значением валентности является количество типов актантов, которые он может присоединить. Например, у безличного глагола *смеркается* валентность нулевая, у непереходного глагола *спать* валентность 1 (на подлежащее), у глагола *купить* валентность 3 или 4 (*кто, что, у кого*; в ряде трактовок также – *за сколько*).

Понятие валентности по меркам истории науки относительно ново. В научный оборот оно было введено в середине XX века и использовалось поначалу лишь как обозначение числа актантов, которые могут присоединяться к глаголу. В настоящее время понимание валентности в языкознании неоднозначно. Так, Л. Теньер, который и ввёл термин «валентность», определял её как число актантов, которые способен присоединить глагол. В советском же языкознании развивалось более широкое понимание валентности как общей сочетательной способности слов, что обусловлено различиями сочетательных возможностей речи в разных языках. Обратим внимание на то, что в содержательном плане словосочетания показывают не только потенциальные возможности составления словосочетаний со словом «учитель», но и демонстрируют оценочность. Слово «учитель» активно сочетается с прилагательными: *терпеливый, школьный, сельский, мудрый, компетентный, хромой, тибетский, заслуженный, добросовестный, новоявленный, духовный, знающий, буддийский, превосходный, провинциальный, домашний, уважаемый, строгий, любимый, авторитетный, бывший, требовательный, скромный, возлюбленный, уездный, божественный, народный, великий, квалифицированный, почтенный, плохой, деревенский, вселенский, гениальный, хороший, индийский, покойный, дорогой, старый, бедный, замечательный, отставной, престарелый, прославленный, лучший, опытный, талантливый, отличный, неплохой, суровый, пожилой, обыкновенный и др.* Ввиду этого следует отметить не только высокий уровень сочетательных возможностей слова «учитель» с именами прилагательными, но и разнонаправленность таких словосочетаний.

Слово «учитель» сочетается с существительными: *учитель рисования, под руководством учителя, родители учителя, в сопровождении учителя, часть учителей, правоту учителя, функции учителя, под наблюдением учителя, под диктовку учителя, принятие духовного учителя, в покое учителя, в исполнении учителя*; с глаголами: *учитель знает, учитель рассказывал, учитель хотел, учитель ошибся, учитель усмехнулся, учитель устал, слушать учителя, называть кого-либо учителем, спросить учителя, нанять учителей, предать учителя, последовать за учителем*; с местоимениями: *мой учитель, наш учитель, такой учитель, какой учитель, всякий учитель* и др.

Как видим, сочетательные возможности слова «учитель» чрезвычайно широки, что подчёркивает его значимость в коммуникации. Помимо грамматической сочетаемости, следует обратить внимание и на содержательную значимость таких словосочетаний, которая выявляется при тематической группировке словосочетаний со словом «учитель». В словосочетаниях со словом «учитель» нашли отражение профессионально значимые и личностные качества учителя, что подтверждается такими словосочетаниями представленными словосочетаниями.

Нами выделены следующие группы словосочетаний со словом учитель:

профессионально-значимые: *школьный, терпеливый;*
пространственные (имплицитно подчёркивающие территориально неограниченную распространённость учительства): *сельский, тибетский, провинциальный* (в данном случае прилагательное может трактоваться двояко: 1) живущий в провинции, 2) несколько отсталый), *домашний, уездный, деревенский, вселенский, индийский, местный, здешний, частный;*

обладающий высокой компетентностью: *мудрый, компетентный, знающий, квалифицированный, гениальный, опытный, верховный;*

оценочные: *заслуженный, добросовестный, превосходный, уважаемый, любимый, авторитетный, строгий, требовательный, скромный, возлюбленный, божественный, великий, почтенный, плохой, хороший, дорогой, замечательный, прославленный, лучший, талантливый, отличный, неплохой, обыкновенный, совершенный, выдающийся, достойный, небесный, добрый, знаменитый, великолепный, прекрасный, рядовой, простой, жестокий, умный, настоящий, грозный, святой, единственный, главный, нормальный, суровый, драгоценный, мировой;*

временные: *первый, новоявленный, бывший, старый, отставной, престарелый, пожилой, старенький, молодой, будущий, истинный, классный, дежурный, прежний, новый;*

не связанные со школой: *духовный, буддийский, религиозный, христианский, народный, бедный, потенциальный, известный, несчастный, другой.*

На периферии отмечены физические особенности (*хромой*) или состояние (*покойный*), которые не несут оценочности и служат для констатации фактического физического состояния учителя. Следует отметить, что многочисленные словосочетания со словом «учитель» содержат преимущественно положительно-оценочную коннотацию. Доминирование словосочетаний со словом «учитель» с положительной коннотацией свидетельствует не только об активности словосочетаний с этим словом, но и о признании важности учительской профессии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20-32. – с. 20.
2. Казачук И. Г., Юздова Л. П. // Понятие «валентность как объект лингвистики и методики обучения русскому языку в вузе. – Киберленинка <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-valentnost-kak-obekt-lingvistiki-i-metodiki-obucheniya-russkomu-yazyku-v-vuze/viewer>].
3. Лейкина Б. М., Некоторые аспекты характеристики валентностей (в сборнике: Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста, в. 5, М., 1961.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – Советская энциклопедия / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 1990 // [Электронный ресурс]: <https://tapemark.narod.ru/les/079c.html>
5. Влавацкая М. В. Валентность как потенциал языковой синтагматики: лексикографический аспект // Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2012. № 1 (12). С. 46-51. ISSN 1997-2911.
6. Найманова Ч. К. Валентность и уровни языка // <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Naimanova%20Ch.K..pdf>
7. Казачук И. Г. Понятие «валентность» как объект лингвистики и методики обучения русскому языку в вузе // Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета, № 7, 2019. – С. 125-141. / [Электронный ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-valentnost-kak-obekt-lingvistiki-i-metodiki-obucheniya-russkomu-yazyku-v-vuze/viewer>
8. Карта слов и выражений / [9 Электронный ресурс]: <https://4pda.to/2019/04/16/356992/>].

УДК 378.147:1

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Мажиденова Роза Магауияновна

к.ф.н., доцент АФ СПбГУП

Алматы, Казахстан

Аннотация: Современный этап жизни человечества среди многих острых проблем выдвигает на первый план повышение роли социально- гуманитарного знания и образования в позитивных общественных изменениях и предъявляет к нему новые требования.

Социально- гуманитарное знание и образование - важнейший источник, основа и ресурс общественных изменений.

Ключевые слова: образование, обучение, интерес, понимание, умение. применение.

Социально- гуманитарные дисциплины - это комплекс знаний, связанных с теоретическим осмыслением процессов, происходящих в обществе и мире в целом, в сфере политики, науки и культуры.

Создание сложных технических комплексов также требует новых теоретических знаний, органического их синтеза, решительного пересмотра системы преподавания, отказа от сложившихся традиционных приемов преподавания, смысл которых был в накоплении знаний.

Современный этап жизни человечества среди многих острых проблем выдвигает на первый план повышение роли социально- гуманитарного знания и образования в позитивных общественных изменениях и предъявляет к нему новые требования. Эти требования определяются тем, что ныне мир переживает не просто невиданные в истории преобразования, но подходит к такому состоянию, когда дальнейшая судьба человеческой цивилизации будет определяться, главным образом интеллектуально- образовательным потенциалом общества и человека. У человечества есть один путь к прогрессу - знание и единственное средство преодоления всех препятствий - интеллект человека.

Исторический опыт все более подтверждает истину, выдвинутую еще древними мыслителями, о том, что наилучшее общественное устройство обеспечивается хорошим образованием и воспитанием.

Обучить - значит научить ремеслу, умению применять знание, т.е раскрытие продуктивной силы знания предполагает установление устойчивой неразрывной связи обучения и практики. Понимание, как и знание, является результатом познавательной активности студента. Познавательный интерес должен быть сформирован, пробужден, обучение должно начинаться с формирования практического интереса к предмету, на основе которого, и может быть вызван познавательный интерес. Различие понимания и знания существенно в данном отношении тем, что только первое органически сочетает в себе познавательный и практический интерес. Понять какой-либо предмет- значит осознать его практическую значимость и ценность. Понимание связано с ценностями, духовно- нравственным измерением человека, его жизненными ориентациями.

Американский философ Д. Дьюи считал, что по самой своей сути понимание связано с действием, в то время как информация, по своей сути, обособлена от действия либо связана с ним только здесь и сейчас, в рамках случая.

Достоинства человеческого сознания и мышления в его гибкости, вариантности. Человек способен изменяться в той мере, в какой изменяются внешние условия и обстоятельства жизни. Тем самым преодоление господствующих стереотипов сознания не может инициироваться только самим субъектом - необходимы внешние условия и обстоятельства жизни. Образование всегда рассматривалось социальными мыслителями как фрагмент общесоциальной теории.

У образования должны быть цели - развить интеллект, раскрыть эвристические возможности студента, выявить огромный потенциал человеческой личности. Мы не должны

забывать, что каждый человек индивидуален. Понимание связано с ценностями, духовно-нравственным измерением человека, его жизненными ориентациями. Понимание, как и знание, является результатом познавательной активности студента. Познавательный интерес должен быть сформирован, пробужден, обучение должно начинаться с формирования практического интереса к предмету, на основе которого, и может быть вызван познавательный интерес. Понять какой-либо предмет – значит осознать его практическую значимость и ценность. Понимание связано с ценностями, духовно-нравственным измерением человека, его жизненными ориентациями. Как форма сознания оно выражает субъективно-личностную форму существования предметного мира человека. При единстве своего предмета, оно всегда индивидуально, неповторимо.

И надо помнить, что образованный человек отличается от «ученого невежды», тем, что в дополнение к конкретным профессиональным знаниям еще и впитал в себя определенные пласты мировой культуры- литературы, истории, искусства, философии. И стать просвещенным, широко образованным человеком – вот цель, быть может, важная по сравнению с обретением какой-то специальности. Если специальные дисциплины делают студента специалистом, то гуманитарные дисциплины формируют в нем личность – мыслящего и ответственного творца своей жизни, гражданина своей страны. Человек, не приобщившийся к гуманитарной культуре, оказывается не более чем роботом, действующим по вложенной в него кем-то программе. Социально-гуманитарные дисциплины дают представления о социальных связях, о природе и функциях государства и права, о смысле человеческого существования, о добре и зле, о взаимоотношениях личности с государством и обществом, о свободе и ответственности.

Образование состоит в формировании у человека устойчивых ценностных ориентации на широкой базе знаний и уверенности в своих возможностях, проявляющихся в овладении необходимыми для жизни в гражданском обществе компетенциями. Таким образом, стабильность общества находится в прямой зависимости от стабильности образовательных систем, соответствия самого образования современности, а конкретно – от того, чему мы учим подрастающего человека, как представлено содержание образования. Опыт многих лет и специальные исследования в этой области показали, что именно овладение учеником богатствами человеческой культуры, представленными в форме социального опыта, дает возможность устойчивого развития общества. Главной задачей, решение которой позволило бы поставить образование и его реформирование на твердую основу, по-видимому, следует считать поиск инвариантов, выявление глубинных, устойчивых связей и отношений внутри широкой образовательной деятельности. Иными словами, необходимо научно-теоретическое обоснование этой деятельности. В связи с этим возникают вопросы: из чего должно состоять научное обоснование? какие научные дисциплины должны в него входить? Современный этап жизни человечества среди многих острых проблем выдвигает на первый план повышение роли социально-гуманитарного знания и образования в позитивных общественных изменениях и предъявляет к нему новые требования. Социально – гуманитарные дисциплины – это комплекс знаний, связанных с теоретическим осмыслением процессов, происходящих в обществе и мире в целом, в сфере политики, науки и культуры.

Актуальным становится поиск новых концептуальных моделей социально-гуманитарного знания и образования, отражающее всю сложность и многообразие общественной жизни, возрастающие темпы и масштабы социальных изменений, степени свободы индивидуальных действий и целостности человеческого мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Рашковский Е., Хорос В. Мировые цивилизации и современность // МЭиМО. 2002, No 1. С. 18.
2. Размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий // Полис. 2001, No 6. С. 137.
3. Бахтин М.М. Философия науки М., 2005. С. 764

УДК 811.161.1

ПОНЯТИЕ КУЛЬТУРНОЙ КОННОТАЦИИ И ДЕНОТАЦИИ

Таиров Бахтиёр Мартинович

Студент факультета культуры АФ СПбГУП

Научный руководитель: Мажиденова Роза Магауияновна

Алматы, Казахстан

***Аннотация:** В данной статье исследуются понятия денотации и культурной коннотации в языке, раскрывая их важность для понимания сообщений и успешной межкультурной коммуникации. Приводятся определения каждого термина, анализируются примеры и характеристики. Также в статье обсуждается влияние истории, традиций и социальных изменений на формирование культурной коннотации.*

***Ключевые слова:** денотация, культурная коннотация, язык, межкультурная коммуникация, информация.*

В современном мире, где язык служит ключевым инструментом общения, понимание его внутренних механизмов становится неотъемлемой частью языковой компетенции.

Одним из важных аспектов языковой структуры являются понятия денотации и культурной коннотации.

Денотация, представляя собой буквальное значение слова в словаре, является основой для формирования объективной и конкретной реальности. С другой стороны, культурная коннотация добавляет к словам дополнительные значения и ассоциации, укорененные в контексте культуры, общества или времени.

Анализируя понятия денотации и культурной коннотации, можно прийти к глубокому пониманию того, как язык формирует наше восприятие мира. Денотация, как основное, буквальное значение слова, служит своеобразной линзой, через которую мы воспринимаем объективную реальность.

Коннотация – термин, который близок по смыслу с денотацией.

Принципиальное различие между денотацией и коннотацией — это то, что первая является фактическим значением слова, а вторая отражает все ассоциации, связанные с ним.

Коннотация отражает не сами явления и предметы, а лишь определенное к ним отношение, смысловую информацию и всегда предполагает значительную долю субъективности в восприятии. Расшифровка текста или сообщения всегда предполагает значительную долю субъективности.

Образование коннотаций из денотаций подразумевает усиление отдельного признака предмета или явления. Коннотация отражает свойства, выявленные в денотатах эмоциональное или оценочное отношение субъекта к денотату.

В этом смысле коннотации представляют собой разновидность информации, отражающей не сами предметы и явления, а определённое отношение к ним, определённый взгляд на них.

Рассмотрим "книгу" — не просто предмет, но источник знаний, творчества, и "солнце" — не просто светило, но и источник жизни и энергии для всей планеты. В этом контексте денотация становится первопричиной для нашего восприятия окружающего мира. В целом же, обе они выполняют одну цель: помогают описывать понятия и правильно использовать слова в письменной и устной речи.

Однако, смотря на мир через призму денотации, мы упускаем сложные аспекты человеческой культуры и общества, которые вкладываются в понятие культурной

коннотации. Эти дополнительные значения и ассоциации придают словам глубину и контекст, формируя наш эмоциональный отклик и социокультурное восприятие.

Рассмотрим "дом" — более чем просто строение, он несет в себе чувства безопасности, тепла и принадлежности к определенной культурной общности. Это исключительно культурные контексты, которые дополняют денотацию и обогащают наше языковое восприятие.

Факторы формирования культурной коннотации оказывают глубокое влияние на эволюцию значения слова. Исторические события формируют ассоциации и значения, связанные с определенными терминами. Так, "патриотизм" может ассоциироваться с гордостью за свою страну и ее историю, напоминая о важных моментах в жизни общества. Традиции и обычаи культуры также вносят свой вклад, создавая эмоциональную окраску и специфичные значения для слов. Социальные изменения, будь то технологический прогресс или изменения в общественных структурах, могут переопределить контексты и добавить новые оттенки культурной коннотации.

Важность понимания культурной коннотации становится особенно яркой в контексте межкультурной коммуникации. Слово, обладающее одной коннотацией в одной культурной среде, может в другом контексте приобрести совершенно иные значения. Это феномен, который требует не только языковой грамотности, но и глубокого культурного понимания. В межкультурной коммуникации, где слова служат не только средством передачи информации, но и культурным кодом, понимание культурной коннотации становится ключевым элементом успешного общения.

Объединяя денотацию и культурную коннотацию, становится очевидным, что они взаимодействуют, формируя комплексное и глубокое значение слова. Денотация, будучи основой, предоставляет структуру для формирования понятий об объектах и явлениях. В то время как культурная коннотация добавляет эмоциональные, исторические и социокультурные аспекты, делая слова неотъемлемой частью культурного наследия. Влияя на восприятие и понимание сообщений, эти понятия становятся ключевыми в межкультурной коммуникации, обогащая обмен информацией и подчеркивая важность культурной чувствительности в общении. Все языковые сущности, обладающие коннотацией, придают тексту субъективную модальность.

Таким образом, изучение денотации и культурной коннотации не только совершенствует языковые навыки, но и углубляет понимание многообразия культур и их влияния на процессы коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Дж. Райс, С. А. Райс. (2015). «Культура и язык: введение в антропологическую лингвистику». Издательство: Когито-Центр.
2. А.В. Кибрик. (2010). «Введение в языкознание: учебное пособие». Москва: Высшая школа экономики.
3. И.Р. Гальперин. (2019). «Семиотика и перевод: взаимодействие языковых кодов». Санкт-Петербург: Лань.
4. М.А. Ханжина, О.С. Журлова. (2018). «Кросс-культурная коммуникация: теория и практика». Москва: Языки славянской культуры.
5. Н.Д. Арутюнова. (2017). «Язык и культура: Лингвокультурология». Москва: Языки славянской культуры.

СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ЖҰМАБАЙ АЙДОС АСАНҰЛЫ (ТАЛДЫҚОРҒАН, ҚАЗАҚСТАН) ҚАЗАҚТЫҢ БЕС ҚАРУЫ	3
МАЙЛЫХАНОВА МАДИНА ОРАЗМУРАТОВНА (АБАЙ ОБЛЫСЫ, ҚАЗАҚСТАН) ДУЛАТ – ТАРИХИ ТҮЛҒА	6
РЫСҚҰЛОВА АРУЖАН АРДАҚҚЫЗЫ (ТАРАЗ, ҚАЗАҚСТАН) АБЫЛАЙ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР	9
БЕКБОЛАТ БЕКЗАТ ҚАЙРАТҰЛЫ (ТАРАЗ, ҚАЗАҚСТАН) ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1937-1938 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ РЕПРЕССИЯНЫҢ САЛДАРЫ	13
КӨЛБАЙ ӘСЕМГҮЛ РЫСЖАНҚЫЗЫ, САБДЕНОВА АСИЯ САЛИМХАНҚЫЗЫ (ШЫМКЕНТ, ҚАЗАҚСТАН) ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ӘДЕП НЕГІЗДЕРІ	16
АТАБЕКОВА ШАРАПАТ БАТЫРОВНА, УМАРОВА МЭЭРИМ КАЛДАРБАЕВНА (ЖАЛАЛ-АБАД, КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ) ЖАЛАЛ-АБАД АЙМАҒЫНДАҒЫ ТАРИХИЙ МУРАСТАР	20
ЕСЕНТАЕВА АКМАРАЛ ИДИРИСОВНА, РЫСБЕКОВА БАЛҒЫН АРДАКОВНА (АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН) «ОРХОН-ЕНИСЕЙ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР	23
ДУЩАНОВ АЛИШЕР ТИМУРОВИЧ (КОСТАНАЙ, КАЗАХСТАН) «ЧЁРНАЯ СМЕРТЬ»: ВСПЫШКА ЧУМЫ И ЕЁ ПОСЛЕДСТВИЯ	27
ДЕГТЯРЕНКО ПАВЕЛ ВАСИЛЬЕВИЧ (КОСТАНАЙ, КАЗАХСТАН) ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГЕРМАНИИ В 1933-1945 ГГ.	31
КЕНБАЕВА АДИА БОЛАТОВНА (ТАЛДЫҚОРҒАН, КАЗАХСТАН) ЭМИГРАЦИЯ ИЗ КАЗАХСТАНА: АНАЛИЗ АСПЕКТОВ, ПРИЧИН И СТАТИСТИЧЕСКИХ ДАННЫХ	36
БАКТЫЯРБЕК УУЛУ ЭРЖАН (ОШ, КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ) КЫРГЫЗСТАНДАҒЫ ЖАШТАР: МИГРАЦИЯСЫНЫҢ СЕБЕПТЕРИ, ЖҮРҮШҮ ЖАНА КЕСЕПЕТТЕРИ	39
ЖУМАКЕЕВА НУРИЗА (ОШ, КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ) КЫРГЫЗДАРДЫҢ САЛТТУУ ОЮНДАРЫ: ЧҮКӨ МЕНЕН ОЙНОЛУУЧУ ОЮНДАР	44
SEVINC MƏMMƏD QIZI SEYİDOVA (BAKI, AZƏRBAYCAN) ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ - ŞANLI ZƏFƏR	47
¹А.У.АБДРАЗАКОВА, ²А.У. АБДИРАЗАХОВА (ҚЫЗЫЛОРДА, ҚАЗАҚСТАН) ¹ , (ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН) ² ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ӘУЛЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ	51
ИБРАГИМОВА ЖАНАР (ҚЫЗЫЛОРДА, ҚАЗАҚСТАН) ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ	55
ПАЛЫМБЕТОВА ҰЛБОСЫН (ҚЫЗЫЛОРДА, ҚАЗАҚСТАН) ОРЫНБОР-ТАШКЕНТ ТЕМІР ЖОЛЫНЫҢ САЛЫНУЫ ЖӘНЕ РЕСЕЙДІҢ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ	60
КЕРІМБЕРДІ КҮМІСАЙ НҮРБОЛҚЫЗЫ (АҚТӨБЕ, ҚАЗАҚСТАН) 1945-1953 ЖЫЛДАРЫ СТАЛИННИҢ ДІНГЕ ҚАРСЫ ЖҮРГІЗГЕН САЯСАТЫ	64
А.В. ДАВЫДОВСКИЙ (МИНСК, БЕЛАРУСЬ) ВВЕДЕНИЕ ДОЛЖНОСТИ ПОМОЩНИКА ПОДАТНОГО ИНСПЕКТОРА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В 1897Г.	68
РАЙМБЕКОВА ХАЛИДА АХЫЛБЕКҚЫЗЫ (ШЫМКЕНТ, ҚАЗАҚСТАН) ҚАЗАҚ ТІЛІН ТАНЫМДЫҚ ТҮРҒЫДАН ОҚИТУ	72
КОПБОСЫНОВ М.А., САПАР ЖАНСАЯ АМАНГЕЛДІҚЫЗЫ (ШЫМКЕНТ, ҚАЗАҚСТАН) АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС САРЫНЫНЫҢ КӨРІНІСІ	76

УСЕРБАЕВА МАЛИКА АҚЫЛТАЙҚЫЗЫ (ШЫМКЕНТ, ҚАЗАҚСТАН) КӨМЕКШІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ТІЛДЕГІ ОРНЫ ЗЕРТТЕЛУІ	80
АБРАЛИЕВА БОТАГӨЗ ҚАЛДЫБЕКҚЫЗЫ (ШЫМКЕНТ, ҚАЗАҚСТАН) ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ШЫҒУ АРНАЛАРЫНЫҢ АНТОНИМДЕР МЕН МАҚАЛ- МӘТЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСЫ	84
ЯКОВЕНКО Л.К. (ШЫМКЕНТ, КАЗАХСТАН) ВАЛЕНТНОСТЬ СЛОВА «УЧИТЕЛЬ» КАК СПОСОБ ОТРАЖЕНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРОФЕССИИ	88
МАЖИДЕНОВА РОЗА МАГАУИЯНОВНА (АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН) СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	92
ТАИРОВ БАХТИЁР МАРТИНОВИЧ (АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН) ПОНЯТИЕ КУЛЬТУРНОЙ КОННОТАЦИИ И ДЕНОТАЦИИ	94

Научное издание

МАТЕРИАЛЫ
Международного научно-методического
журнала
«ВЕСТНИК БОБЕК»

Сборник научных статей
Ответственный редактор – Е. Абиев
Технический редактор – Е. Ешим

Подписано в печать 28.02.2024
Формат 190x270. Бумага офсетная. Печать СР
Усл. печ. л. 25 п.л. Тираж 10 экз.

